

પં. મહારાણીશંકર સમાજી
અવન્યરિત.

વેપાર-મહાસભા
મિત્રાદેવી ચ. સમાજ

મહાસાલ વિદ્યાપીઠ મહાલય

પુસ્તકાલય કમીટી

ક્રમિક નંબર

22037

કિલોગ્રામ

સંપાદક

પં. મહાશયી શ્રીમતી શ્રીમતી

અલ્પભારતી

વર્ગિક

કે. ૧૫

॥ ओ३म् ॥

पं. महाराष्ट्रीशंकर शर्मानुं
अवनयरित्र.

वेपिका-प्रकाशिका
छिछादेवी म. शर्मा

मूय : श्रद्धा.

શ્રી. રા. પુ. આર્યપ્રકાશ પ્રેસ, આર્યનરોડ, આણંદમાં રણછોડભાઈ
ઠહેરીભાઈ પટેલે પ્રકાશિકા ઇન્ડસ્ટ્રી મ. શર્મા માટે છાપ્યું, અને
તેમણે માળીવાડા, જુનાગઢથી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તા. ૨૦-૫-૧૯૪૦

આભાર દર્શન.

મારા દુઃખના દિવસોમાં વખત વિતાડવા માટે મેં આ જીવનચરિત્ર લખવું શરૂ કર્યું. મને જેમ કંઈ યાદ આવતું ગયું તેમ તેમ હું લખતી ગઈ. એ પૂરું કર્યા પછી મેં મુંબઈ પૂ. ડો. કલ્યાણદાસ ઉપર વાંચવા માટે મેટર મોકલી, અને તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો કે જો એ છપાવવાને લાયક તેમને જણાય તો તેને છપાવીએ. તે ગુણુદા દંપતીએ વાંચીને બહુ જ હર્ષ પ્રકટ કર્યો. હવે પુસ્તક છપાવવાની પૂર્વે તેની તમામ જવાબદારી સંભાળે તેવી લાયક વ્યક્તિ શોધવી જોઈએ કે જેને સંપૂર્ણ ભાષા શુદ્ધિનું જ્ઞાન હોય. મેં તે જવાબદારી પણ પૂ. ડો. સાહેબ ઉપર મૂકી. તેમણે ગુરુકુળ બગીચાનું પ્રથમ પુષ્પ ભાઈ સત્યવ્રતને પસંદ કર્યા અને મારી મુંબઈવણનો અંત આવ્યો. ભાઈ સત્યવ્રત એવું છુપું રત્ન છે કે જેને કામ કરવું ગમે છે પણ ખુદાર પડવું પસંદ નથી. તેમની હૃદયની ઇચ્છા હતી કે મારે તેમનું નામ ખુદાર ન પાડવું. પણ મારે તેમને નારાજ કરવા પડ્યા છે તે ખાતર હું દિલગીર છું. મેં ફક્ત લખી જ નાખ્યું હતું. તેમને યોગ્ય શૃંગાર સજ્જવ્યો હોય તો તે ભાઈ સત્યવ્રતે. મેં તમામ જવાબદારી તેમના ઉપર નાખી હતી. તે ઘણા જ વ્યવસાયવાળા આદમી છે. છતાં તેમણે પોતાની ફરજ સમજી જે લાગણી બતાવી છે અને કાર્ય પાર ઉતાર્યું છે તેનો આભાર માનવા માટે મારી પાસે શબ્દ નથી. ફક્ત મારા અંતરના આશીર્વાદ છે. ડો. કલ્યાણદાસે આર્ય-

પ્રકાશ પ્રેસમાં છપાવવા માટે સૂચના કરી અને શ્રી. બાપુ-
ભાઈ પટેલે તથા શ્રી. રણછોડભાઈ પટેલે જરાય નફા
વિના ફક્ત ખર્ચ પૂરતો જ ચાર્જ કરી મને ઘણી જ રાહત
આપી છે તે ખાતર હું તેમની ઋણી છું. મારી એવી ઉમેદ
હતી કે કવિજ્ઞના બાર મહિનામાં જ આ પુસ્તક બહાર પડે.
મારી એ ઇચ્છા મેં શ્રી. બાપુભાઈને જણાવી અને તેમણે બે
મહિનામાં કામ સંપૂર્ણ કરીને મને સંતોષ આપ્યો છે.
શ્રી. ડૉ. કલ્યાણદાસની તેમજ તેમનાં ધર્મપત્નીની તબીયત
હાલમાં અસ્વસ્થ હોવા છતાં સ્નેહાંજલિ રૂપે બે બોલ લખી
આપીને સ્વર્ગસ્થ તરફ તેમજ મારા તરફ તેમના ઉંડા
પ્રેમની લાગણી વ્યક્ત કરી છે. તેઓ મારા પૂજ્ય છે. હું
તેમને માટે જેટલું લખું તેટલું ઓછું છે. પૂર્વથી અમારા
તરફ તેઓ અનહદ લાગણી ધરાવે છે. મારા દરેક કાર્યમાં
મારે તેમની સહાય જોઈએ અને તે હૃદયથી મને મદદ
કરેજ. સ્વર્ગસ્થના તેઓ પક્ષપાતી છે. ગણ્યાગાંઠ્યા જુના
કાર્યકર્તાઓ માંહેલા તેઓ છે. પ્રભુ તેમને લાંબુ આયુષ્ય
આપે અને શુભ કાર્ય તેમને હાથે કરાવે તેવી મારી અનેક
અંતરની ઇચ્છા છે. જે જે ગૃહસ્થોએ મને મદદ કરી છે
તે સૌનો હું આ સ્થાને આભાર માનવાની તક લઉં છું.

જુનાગઢ : તા. ૧-૬-૪૦ } લી. ઇચ્છાદેવી મ. શર્મા.

સ્વ. કવિ પં. મહારાણીશંકર શર્મા.

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૪૩ * મૃત્યુ : વિ. સં. ૧૯૯૫

જુનાગઢ.

કવિ મહારાણીશંકરને રનેહાંજલિ.

કવિશ્રી મહારાણીશંકરને હજુ વર્ષ પછુ પૂરું થયું નથી. તેટલી ટુંક મુદતમાં તેમનાં વિરહી ધર્મપત્ની શ્રીમતિ ઇચ્છાદેવીએ કવિશ્રીના જીવનની કથા અસરકારક ભાષામાં સ્વહસ્તે લખી કાઢી છાપવા આપી છે તે માટે તેમના તે પ્રયત્નને ગુજરાતી આર્યો તથા ગુજરાતના સાહિત્યકારો જરૂર વધાવી લેશે એવી ખાત્રી રાખું છું. ગુજરાત અને ખાસ કરી કાઠીઆવાડે આ દેશને ખોળે અનેક વીરરત્નો ધર્યાં છે, જેઓએ પોતાના ચારિત્ર તથા વિદ્યા તથા પુરુષાર્થની પ્રતિભા સમસ્ત દેશમાં પાડી છે. જે કાઠીઆવાડે મહાત્મા ગાંધી તથા મહર્ષિ દયાનંદ જેવા વીરાત્માઓને જન્મ આપ્યો તેજ દેશે આપણા આર્યવીર બ્રાહ્મણ પુત્ર કવિશ્રી મહારાણીશંકરને જન્મ આપ્યો. કવિશ્રી બાળવયથી જ એક ચળરાક વિદ્યાર્થી હતા અને ઘણી વાર કદાસમાં પ્રથમ નંબર રાખી ઇનામો જીતી લેતા તથા ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમરમાં જ ગાયન વાદનમાં પ્રવીણતા મેળવી હતી, અને સુંદર કવિતાઓ બનાવતા હતા. કાવ્યશક્તિ તે તેમની જન્મસિદ્ધ દેવપ્રસાદી હતી. વક્તૃત્વની પણ તેમનામાં ઈશ્વર-દત્ત શક્તિ હતી. વળી ભક્તવત્સલ માતાપિતાએ તેમનામાં ધર્મભાવનાનાં મૂળ ઉંડાં નાંખ્યાં હતાં. આ સર્વ બીજોને હજુ દયાનંદનો વા વાયો નહોતો. મુંબઈમાં તેમણે સુંદર નાટકોનાં ગાયનો બનાવવામાં નામના આવતાંજ મેળવી લીધી અને તેમને પોતાની કંપનીના કવિ બનાવવામાં

સ્પર્ધા થવા લાગી. પણ તે કાર્ય માટે તેઓ થોડા જન્મેલા હતા? સ્વામી દયાનંદ રચિત, સત્યાર્થપ્રકાશ એકાએક તેમના વાતાવરણમાં આવી અથડાયું. તે પુસ્તકના વાંચનથી તેમનો જીવન પલટો થયો અને યુવાન મહારાણીશંકરે દયાનંદને ગુરુ તરીકે સ્વીકારી તેમનું અધુરું રહેલું કાર્ય પુરું કરવા બીડું ઝડપ્યું અને તેની યોગ્યતા મેળવવા વૈદિક શિક્ષણનો આરંભ કર્યો. નાટકો તથા નાટકશાળાઓ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પં. બાલકૃષ્ણ હસ્તક થોડો સમય અધ્યયન કર્યું. તે મુદતમાં પંડિત શ્રી. મયાશંકર શર્મા જેઓ ગુરુકુળના આચાર્ય છે તથા સદ્ગત્ પંડિત વિદ્યામિત્ર ટૌશિક તેમના સહાધ્યાયી હતા. કવિ મહારાણીશંકર તે પછી હરદ્વારના ગુરુકુળમાં વધુ અભ્યાસ માટે ગયા હતા. ત્યાં લગલગ બે વર્ષ અભ્યાસમાં કાઢ્યાં ને તે પછી તેઓએ ગુજરાત, મુંબઈ, કાઠીઆવાડ વગેરે સ્થળોએ વ્યાખ્યાનોની પરંપરા ચલાવી. ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડમાં હલચલ પેદા થઈ અને એવી જાગૃતિ આવી ગઈ કે જેવી છેલ્લાં ૫૦ વરસમાં પણ અનુભવી નહોતી. કવિ મહારાણીશંકરનો ખુલ્લું અવાજ હજારો શ્રોતાઓમાં પહોંચી વળતો હતો તથા દેશપ્રેમ તેઓની પ્રાચીન આર્યાવર્તની ગૌરવપૂર્ણ કથાઓ તથા કાવ્યો સાંભળી શ્રોતાઓ મુગ્ધ બની જતા. તેમના જોશીલા વ્યાખ્યાનોથી ગુજરાતમાં નવચેતન રેડાયું અને આર્યસમાજોની ઠેર ઠેર સ્થાપનાઓ થવા લાગી. એમના તથા અન્ય ઉપદેશકોના કાર્યથી લગલગ ૭૦ ઉપરાંત શાખાઓ મુંબઈ પ્રદેશમાં સ્થપાઈ હતી. તેઓ કેવળ વ્યાખ્યાતા નહિ હતા પણ જે કહેતા તે કરી બતાવતા.

નાતબતના કૃત્રિમ વિભાગો તેમની નજરમાં ખૂંચતા. ભોજન તથા લગ્ન ઇત્યાદિના બનાવટી પ્રતિબંધો તેમને રૂચતા નહિ. પરિણામે તેમની ગીરનારા નાગર જ્ઞાતિએ તેમને આર્યસમાજનું ઉત્તમ કાર્ય કરવા બદલ જ્ઞાતિ બહિષ્કાર કર્યો !

આ ઇનામ મેળવ્યા પછી તેમના કાર્યમાં વિશેષ જોશ આવ્યું અને આર્યજાતિ બનાવવામાં તેમણે વિશેષ પુરુષાર્થ આરંભ્યો. તેમણે પ્રચારનું ક્ષેત્ર આફ્રિકા તરફ વધાર્યું અને પહેલવહેલા ગુજરાતી ઉપદેશક તરીકે તેઓ જ સંબોધિત ગયા હતા. એટલું જ નહીં પણ તેમના વ્યાખ્યાનોથી આ પ્રાંતની સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજા આર્યસમાજ તરફ આકર્ષાઈ અને પરિણામ રૂપે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી ફેફરના હુમલા તેમને સતાવતા અને ભાષણ આપ્યાની ઉશ્કેરણી પછી તે હુમલા થતા. તેમાં જીંદગીને જોખમ છતાં તેઓ ભાષણ આપવાનું છોડતા નહિ, તેમાં જ મૃત્યુ થાય તો આનંદ સમજતા. ફેફરની બીમારી કેને આવે છે? જીવ સટોસટની લડાઈ ખેલનારા, મગજ શક્તિ કાર્ય કરી શકે તે ઉપરાંત આત્મ શક્તિ મેળવવાને પ્રયત્ન કરનારાના મગજના મધ્ય બિંદુઓ વિશેષ બોળે પડવાથી તે કાર્ય કરવા સમર્થ રહેતા નથી એટલે માણસનો સ્વભાવ ઉશ્કેરાયલો તથા તેજ બંને છે અને પછી ફેફર જેવી બીમારી પેદા થાય છે. નેપોલીયન, સોક્રેટીસ, મહમદ પેગંબર વિગેરેના દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. કવિમાં અંતિમ અવસ્થામાં પ્રભુનું નિકટ સાન્નિધ્ય શોધતા તેમ થયું ને ફેફરના ભોગ થયા હતા. બે વર્ષથી જુનાગઢ પાસે ગિરનારના જંગલોમાં જઈ યોગ સમાધિ કરતા તથા

બીજો સમય ગીતા પર સુંદર ભાષ્ય બનાવવામાં કાઢતા. એક કૌપીનધારી રોજ જંગલમાં જઈ તેઓ સમાધિ લગાવતા અને તેમ કરતાં એક દિવસ એટલે દેવ અમાવાસ્યાની (દિવાસાની) પૂર્વરાત્રીએ તેઓએ જંગલમાં એકાંતમાં જંગલની વાવને કિનારે પોતાના આત્માને પ્રભુ સાથે જોડ્યો અને તે અવસ્થામાં તેમનો દેહ મૂર્છિત સ્થિતિમાં પાણીમાં તરતો મળી આવ્યો હતો. ઘણા માણસો સાથે નીચે સહી કરનાર સંબંધમાં આવ્યો છે, પરંતુ આ વ્યક્તિ અદ્વિતીય હતી. તેમની રંગેરંગમાં દયાનંદનો આત્મા ઉતર્યો હતો. કવિત્વ, વકતૃત્વ, લાલિત્યમય ગાયનકળા, સંસ્કૃત પાણ્ડિત્ય, અતિશય સરલતા તથા સત્ય વક્તાપણું, નિર્ભય બની સિદ્ધાંતમય જીવન તથા ઉત્તમોત્તમ આચાર-વાળું આર્ય જીવન આ બધા ગુણોનો સમૂહ પંડિતજી હતા. તેઓનો નિશ્ચય ટુંક વખતમાં સન્યસ્ત લઈ સેવા કરવાનો હતો. તેમની ખોટ હંમેશને માટે રહેશે. તેના વિના ગુજરાત પાંગળું છે. હજારોને આર્ય બનાવનાર કોઈક જ પેદા થાય છે, તે માંહેલા તેઓ હતા. પ્રભુ પાસેજ તેમનો આત્મા તેની સમીપસ્થ થયો છે એટલે તેઓનો આત્મા તો આનંદમાંજ હશે. સાથે મળી ભવિષ્યનું કાર્ય કરવાની નિષ્ફળ આશાઓ સેવનાર તેમનો મિત્ર,

—કલ્યાણદાસ

॥ ओ३म् ॥

શ્રીમાન્ પં. કવિશ્રી મહારાણીશંકર શર્માની ટૂંક જીવન રૂપરેખા:—

(આલેખનાર:—તેમની શિષ્યા અને જીવન-સખી-ધૃત્તાદેવી મ. શર્મા.)

જન્મ:

કવિશ્રી મહારાણીશંકરનો જન્મ, જુનાગઢમાં તા. ૮-૨-૧૮૮૭ તદનુસાર વિ. સંવત ૧૯૪૨ ના માહ વદી એકમને મંગળવારે થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ ગિરનારા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓના પિતાનું નામ, અંબાશંકર વલ્લભજી હતું. તેઓની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હતી. તેમના પિતા રાજ્યમાં નોકર હતા. તેઓના દાદા વલ્લભજી જુનાગઢની હવેલીમાં નોકરી કરતા હતા. તેઓ ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતા. તેમનું મોસાળ પણ વૈષ્ણવ હતું. તેઓના મોસાળમાં રણ-છોડજીનું મંદિર છે અને તેને અંગે આંખવા ગામનો ગ્રાસ છે. મોસાળમાં મંદિર હોવાથી કિર્તન કરવાના સંસ્કાર જન્મથી હતા અને તેને લઈને સંગીતના સંસ્કાર કવિજીમાં

નાનપણથી પડ્યા હતા. મંદિરને લીધે મીઠાઈ બનાવવાના કામમાં તેઓ નિપુણ હતા. તેમનાં માતૃશ્રીનું નામ ગિરજા હતું. તેમનાં માતૃશ્રી ઘણુંજ ટેકીલાં તેમજ પુરાં સંસ્કારી સ્ત્રી હતાં. જેવી રીતે શિવાજી મહારાજને તેમનાં માતૃશ્રી જીજ્ઞાષા પ્રોત્સાહન આપતાં તે રીતે કવિજીનાં માતૃશ્રી ઘણુંજ દૃઢ મનનાં હોવાથી પોતાના પુત્રને સ્વાવલંબી બનાવવાની ખૂબ કોશિશ કરતાં. એમની માતૃશ્રીના મુખમાંથી નીચેનો દોહરો હરવખત નીકળતો તેમ કવિજી મને ઘણી વખત કહેતા:—

‘ જનની જણુ તો ભક્તજન, કાં દાતા કાં શૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર. ’

એ રીતે માતૃશ્રી પોતાના પુત્રને પાણી ચડાવતાં. અમારી જ્ઞાતિમાં પરદેશગમન નથી થતું, તો પણ તેમનાં માતૃશ્રી તેમને કહેતાં, ભાઈ! ખૂબ ભણુજે હું-મારાં ઘરેણાં, ઘર વેચીને પણ તને વિદાયત મોકલીશ! ત્યારના જુના જમાનામાં પણ કેટલા સુધારક વિચાર! આવી સંસ્કારી માતાને પેટ જન્મ લેવાથી તેઓ પોતાને ધન્ય માનતા. જ્યારે અને ત્યારે માતૃ નામ લેતાં, તેમનું વજ્ર જેવું હૃદય પણ દ્રવી પડતું. અકસોસ એટલો જ કે તેમની માતા ૩૫ વર્ષની વયમાં મરણ પામ્યાં, ત્યારે કવિજીની ઉંમર ફક્ત ૧૬ વર્ષની હતી.

કુટુંબ :

કવિજીને એક ભાઈ અને બે બહેનો હતાં. ભાઈનો દેહાંત મુંબઈમાં થયો હતો. બહેનો પણ સ્વર્ગવાસી થઈ ગઈ છે. અત્યારે તેમના કુટુંબમાં કોઈ નથી. ફક્ત બહેનોના

હીકરાઓ છે. એમનાં માતૃશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછી જુનાગઢ તેમને મન કડવું ઝેર જણાવા લાગ્યું. એક વર્ષ બાદ તેઓ મુંબઈ આવ્યા. જુનાગઢમાં રહી મેટ્રિક સુધી તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. મુંબઈમાં તેઓના મસીઆઈ કાકા દયાશંકર વસનજી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપનીના મેનેજર હતા. મુંબઈમાં કવિજી તેમને ઘેર ઉતર્યા હતા. કવિજીની ઉંમર બાર વર્ષની હતી ત્યારે તેમનામાં કવિત્વ શક્તિની સ્ફુરણ થઈ હતી. પહેલવહેલો તેમણે એક દોહરો લખ્યો. અને નાચતા કુદતા, રાજી થતા, માની પાસે જઈ ગાઈ બતાવ્યો ! તે સાંભળી તેમનાં માતૃશ્રી ખૂબ રાજી થયાં અને પુત્રની પીઠ થાળડી શાળાશી આપી. ત્યાર પછી ધીરેધીરે અનેક નાની મોટી કવિતા કરવા લાગ્યા. જ્યારે એમનાં માતૃશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે શોક સ્મરણાંજલિ રૂપે કવિતા લખી અને તેરમાને દિવસે જ્ઞાતિજમણ વખતે બહેંચી ! તેની પ્રથમ કડી આમ હતી—

પૂજ્ય પવિત્ર માતા ગિરજા, સ્વર્ગલોકનાં વાસીજી,
જીરણગઢથી માનજો, ‘મહારાણી’ના પ્રણામજી !
કવિતા ઘણી લાંબી હતી અને પોતાના મનના ભાવ તેમાં ઉતાર્યા હતા. જેવાં તેમનાં માતૃશ્રી સંસ્કારી હતાં, તેવાજ તેમના મામા હતા. કવિજી મોસાળમાંજ ઉછર્યા હતા. તેમનાં માતાની માતાનો સ્વર્ગવાસ નાનપણમાંજ થઈ ગયો હતો. પણ માની વડવી (એટલે કે માની મા અને તેની મા) હતાં. એ ડોશી ૮૦ વર્ષનાં થયાં હતાં. છોકરાંઓ ઉપર બહુજ મમતા રાખી તેમને ઉછેરતાં હતાં. કવિના માના બાપ સ્વભાવે જરૂદ હતા એટલે તેમની પાસે કોઈ

છોકરાં ટકતાં નહિ. કવિજીના મામા મોટી ઉંમરે પરણ્યા હતા એટલે કવિજી ઉપર દીકરા જેવો સ્નેહ રાખતા. કવિજીને બાપ કરતાં મામાની ધાક વિશેષ હતી. તળલાંના તાલ દેતાં જરા ભૂલ થતી તો તરત ગાલ ઉપર થપ્પડ પડતી! તે રીતે તેમને મામાએ સંગીતમાં હોંશિયાર બનાવ્યા હતા. મિત્રમંડળી સાથે મોજ કરવા ક્યાંય જવું હોય તો ‘મોટો’ તો સાથે જોઈએ જ! કવિજીને ‘મોટાભાઈ’ કહીને સૌ બોલાવતું. તેમના મામાનો દેહાન્ત પણ ૩૫ વર્ષની નાની વયમાં થયો હતો. ત્યારે કવિજી મુંબઈ હતા. હાલ તેમના મામાને એક પુત્ર છે અને તે અમારી સાથે મીઠો સંબંધ રાખે છે. મારે સાસરીયાના સગામાં ફક્ત તેજ છે. જ્યારથી કવિજી કાંઈક લખતાં શિખ્યા ત્યારથી તેમનાં માતુશ્રીની એક શિળ તો ખરી જ કે નાટક લખજે પણ કદિ ઘાઘરી ખેરીને નાચીશ મા! આ વાત તેમણે છેવટ સુધી યાદ રાખી હતી. તેઓ મુંબઈ ગયા ત્યારે તેમના કાકાએ પ્રથમ ‘સુબોધ નાટક મંડળી’માં તેમને રાખી દીધા હતા. ‘વિબુધ વિજય’ નાટકની કવિતા તેમણે લખી હતી. ત્યાર પછી તેમને ‘મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપની’માં રાખ્યા હતા. ત્યાં તેમણે ‘નંદનત્રીસી’નું નાટક લખ્યું હતું, જે બહુ જ્યાતિ પામ્યું હતું.

સત્યાર્થપ્રકાશનો પ્રભાવ :

કવિજીના કાકા દયાશંકરભાઈ જે માળામાં રહેતા, ત્યાંજ ગુજરાતી કંપનીના માલિક છોટાલાલ મુળચંદ રહેતા. તેઓ ખંભાતના હતા. છોટાલાલ શેઠને ઘેર અંબાલાલ નામના

ગૃહસ્થ એક દિવસ જગલમાં 'સત્યાર્થપ્રકાશ' લઈને આવ્યા. કાં, મહારાણીદાસ શું ચાલે છે? આ વાંચું છું. જવાબ આપ્યો. તમારા હાથમાં શું પુસ્તક છે? કારણ કેઈપણ નવીન પુસ્તક વાંચવાનો કવિજીને ભારે શોખ હતો. અંબાલાલે કહ્યું મારી પાસે તો 'સત્યાર્થપ્રકાશ' છે. કવિજી બોલ્યા પેલા દયાનંદનું ના? હા. જવાબ મળ્યો. દ્યો વાંચો. લાવો, વાંચી નાંખું! તેણે બધાની ખબર લઈ નાખી છે, તેમને વાંચવા દો પછી જોઈ કે તેમાં શું છે! અંબાલાલ ખૂબ રાજી થયા. હા, હા, દ્યો વાંચો અને તમે તમારી પાસેજ રાખો. આર્યસમાજીઓ પુસ્તક આપવામાં બહુ ઉદાર હોય છે! કવિજીએ તે વાંચવા માંડ્યું. જેમ જેમ વાંચતા ગયા તેમ તેમ તેમને રસ પડતો ગયો. વાંચતા છેક સાંજ અને રાત પડી ત્યાં સુધી તેમણે વાંચ્યા કર્યું. બીજે દિવસે અંબાલાલે પૂછ્યું કાં, કેવું લાગે છે? 'ઘણો મનન કરવા લાયક ગ્રંથ છે. બહુ વિચારપૂર્વક લખાયો છે'. ૧૯૦૫ થી તેમના વિચાર આર્યસમાજ તરફ ફેરવાયા. સ્વામી દયાનંદની ખબર લેવા માટે જેણે 'સત્યાર્થપ્રકાશ' વાંચવાની શરૂઆત કરેલી, તે વ્યક્તિ સ્વામી દયાનંદની અનન્ય ભક્ત થઈ, અને તે ભક્તિ અંતકાળ પર્યંત ટકી! ડૉ. કલ્યાણદાસના શબ્દમાં કહું તો તેઓ 'છોટા દયાનંદ' હતા! ત્યારપછી કવિજીને એમ લાગવા માંડ્યું કે, હું ઘણો જ અધુરો છું. મારે આગળ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એમનું ચિત્ત અસ્થિર થવા માંડ્યું, તેઓએ નોકરી છોડવા માટે તેમના કાકાને કહ્યું, તે સાંભળી તેઓ ઘણાજ નારાજ થયા અને બોલ્યા કે છોકરા! તું ભવિષ્યનો કાંઈ વિચાર નથી કરતો અને અવળે રસ્તે ઉતરવા માંડ્યો.

છે ! તને હું કંપનીમાં ભાગીદારી અપાવીશ. જો જેમ કવિ મૂળશંકરનો ભાગ છે, તેમ તારો પણ ભાગ થઈ જશે. તું તારી ઉજળી કારકીર્દિ જગાડ માં ! વિગેરે એક વડિલને છાજે તેવી રીતે સમજાવી કહેવાય તેટલું કહ્યું; પણ અહિં તો દયાનંદની લગની લાગી હતી એટલે કોઈ વાત ગળે ઉતરી નહિ. તેમનો તે સ્વભાવ છેવટ સુધી રહ્યો હતો. તે જોલે તેમાં ફેર ન પડે, તે જોલે તે અફર વાક્ય. તેમાં નાનું હા થાય જ નહિ !

વધુ વિદ્યાભ્યાસ :

તેમના કાકા ચુસ્ત શૈવ ધર્મ પાળતા. તેમને લાગ્યું કે છોકરો નાસ્તિક થઈ ગયો છે. જુનાગઢમાં સગાંઓ ઉપર તેમણે કાગળ લખી દીધા કે મહારાણીદાસ આર્યસમાજ થઈ ગયા ! ખરી વાતથી કોઈ વાકેફગાર નહિ એટલે ગેર સમજુતી બહુ ફેલાઈ ગઈ, અને અનેક વાતો અવળી થવા માંડી. કવિજીએ નોકરી છોડી દીધી અને જંગલંગની અળવળમાં જોડાઈ, જુદે જુદે સ્થાને ભાષણો આપવા માંડ્યાં. તેમણે “ભારતોદ્ધાર ભજનામૃત” નામનું કાવ્યનું પુસ્તક તે અરસામાં લખ્યું હતું. વ્યાખ્યાનની શૈલિ સંગીત સાથે રાખેલી હોવાથી, હિન્દ મૈયાનાં ગાન ગાતા ગાતા લોકોને રડાવી મૂકતા ! એ ચોપડી પાછળથી જન્મ થઈ હતી. મહાસભાની સુરતની યાદગાર બેઠકમાં તેઓ ગયા હતા. ત્યાં તેમને શ્રી. લાજપતરાય સાથે પરીચય થયો હતો. લાલા લાજપતરાય ડી. એ. વી. કેલેજના પક્ષપાતી હતા. શ્રી. મહાત્મા મુન્શીરામજી (પાછળથી સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી) ગુરુકુળ

કાંગડીના અધિષ્ઠાતા-ગુરુકુળના પક્ષપાતી હતા. કવિજીની અન્ય ભાષા (સેકન્ડ લેંગ્વેજ) સંસ્કૃત હોવાથી, મેટ્રિક સુધીમાં તેમને ભાંડારકરના જે ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં થઈ ગયા હતા. સ્વામી દયાનંદના સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરવા માટે વધારે સંસ્કૃતની જરૂર હતી. કારણ તેમને વેદ, વેદાંગ, અને ઉપનિષદ વિગેરે જાણવાની લગની લાગી, એટલે આગળ અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી લાગી હતી. મુંબઈ આર્યસમાજમાં તેઓ પ્રથમ ભાષણ કરવા ઉભા થયા ત્યારે ગાયોની રક્ષા ઉપર ભાષણ કર્યું હતું અને સ્વામીશ્રી દયાનંદની ‘જ્ઞાન સરોવર પર સંચરતા હંસલા’-વાળી કવિતા ગાઈ આળી સભાને રડાવી, ડોલાવી મૂકી હતી! ત્યારથી તેમને મુંબઈ આર્યસમાજ આગળ અભ્યાસ કરવા માટે દરેક સગવડ કરી આપવા તૈયાર થઈ. કારણ ત્યાંના સ્થાનિક આર્યોને જણાયું હતું કે આ વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં આર્યસમાજની ખૂબ સેવા કરી શકશે. તેઓમાંના જુના સમાજના સેવક ડો. કલ્યાણદાસ જે. દેસાઈ એક અત્યારે છે. હવે ભણવા ક્યાં જવું તેની પસંદગી કવિજીને કરવાની હતી. મહાત્મા મુન્શીરામજી પાસે ગુરુકુળમાં કે ડી. એ. વી. કોલેજમાં શ્રી. લાલા લાજપતરાય પાસે? લાંબો વિચાર કરી કવિજીએ ગુરુકુળ હરદ્વાર ભણવા જવાનું પસંદ કર્યું.

લગ્ન અને ન્યાત બહાર!

કવિજીનાં લગ્ન જ્યારે એમની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી ત્યારે થયાં હતાં. મારી ઉંમર ત્યારે ૮ વર્ષની હતી! અમારી જ્ઞાતિમાં એવો રિવાજ છે કે લગ્ન થઈ ગયા પછી તુર્ત

કન્યાને સાસરે વળાવવામાં નથી આવતી. યોગ્ય ઉમ્મર થાય ત્યાંસુધી પિયરમાં રહે છે. એટલે હું કવિજીને ઘેર આવી ન્હોતી. મહારા સાસરાના ઘરમાં કેઈ સ્ત્રીવર્ગ ન્હોતો. રસોઈ વિગેરેનું કામ મારા સસરાજી, દિયર વિ. હાથોહાથ કરતા. એક નણુંદ સાસરે હતાં અને બીજી નણુંદ નાનાં હતાં. ગુરૂકુળ ભણવા જાય તેની પહેલાં જો કવિજી જુનાગઢ આવી જાય તો મને તેમને ઘેર બોલાવી શકાય અને તેઓને ઘર ચલાવવામાં પડતી તકલીફમાંથી છુટા કરાય, એવો વિચાર મારા સસરાજીનો હતો. કવિજીને જુનાગઢ બોલાવ્યા. આર્યસમાજ થયા છે તેની ચર્ચા જુનાગઢમાં હતી જ એટલે જ્યારે તેઓ જુનાગઢ આવ્યા, તેજ દિવસે અમારી જ્ઞાતિ એકઠી થઈ. કવિજીને બોલાવ્યા અને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે તમે આર્યસમાજ છો એ વાત સાચી છે? તેઓ સ્પષ્ટ વક્તા હતા. ગમે તેટલું હાંસલ હોય તો પણ તેઓ જે માનતા તેજ બોલતા. ‘દ્વધ દહીંની નીતિ’ એમણે કહી અહણુ કરી ન્હોતી. કવિજીએ જવાબ દીધો ‘હા, મને તે વિચાર ઠીક લાગ્યા એટલે મેં તેને માન્ય કર્યા છે.’ તેમણે કહ્યું ‘વૈદિક ધર્મ શુદ્ધ સનાતન પુરાણો ધર્મ છે. આર્ય-સમાજ કાંઈ ધર્મ નથી, તે તો એક સંસ્થાનું નામ છે.’ ૨૦ વર્ષની યુવાનવય હતી. સ્વભાવ અસલથી નિડર હતો એટલે જે માનતા હતા તે કહી દીધું. અમારી જ્ઞાતિમાં આ વિચારના તેઓ પહેલા જ હતા, એટલે ખૂબ ઉહાપોહ થયો. કેટલાક એમના વડિલોએ ખાનગી સલાહ આપી કે “ભાઈ, તારે જે માનવું હોય તેને માનવાની કોઈ ના નથી કહેતું, પણ અહિં એમ કહી દે કે હું તમારા સૌના મતનો

છું!” તેમને ગળે આ વાત ન ઉતરી અને નાજ પાડી !
હું તમને ઠગી નથી શકતો, માટે માફ કરો. જ્ઞાતિએ તેમને
ન્યાતખ્દાર મૂક્યા અને ઠરાવ કર્યો કે તેમની સાથે કોઈ
વાતચિત કરે તેનો ૧૧ રૂપિયો દંડ ! આટલી કડકાઈ એટલા
માટે કે તેઓ ડરીને ઠેકાણે આવે !! પણ માતાના દૂધમાંથી
તેઓ બીક શીખ્યા જ નહોતા !!!

મહારી મુંઝવણ !

હવે મારાં પિયરીયાંએ શું કરવું ? તે વિચાર થઈ પડ્યો.
મારી ઉમ્મર ત્યારે ૧૪ વર્ષની હતી. મારા પિતા સ્વર્ગવાસી
થઈ ગયા હતા. ફક્ત મા અને મોટી બેનો હતી. ભાઈ
બાળક હતો. કેની સલાહ લેવી ? મારા એક બનેવી જોશી
જમનાદાસ હતા. સંસ્કૃતમાં તેઓ વિદ્વાન હતા. શ્રી.
ગદુલાલજીના તેઓ શિષ્ય હતા. મારી માતૃશ્રીએ તેમને
તેડાબ્યા અને વાત કરી. તેમણે કહ્યું છોકરો હોશિયાર છે,
કાંઈ અડચણ નથી. આપણી છોકરીને તેના તરફથી કાંઈ
દુઃખ નહિ થાય. કારણ સુધારક છે, સ્ત્રી સન્માનની ભાવના-
વાળો છે, એટલે આપણે મુંઝાવા જેવું નથી. છતાં આપણી
છોકરીને (એટલે મને) બોલાવો અને પુછી જુઓ, કે
તેનો શું વિચાર છે ? તેને સાસરે જવું છે કે, બાપને ઘેર
રહેવું છે ? એ હા પાડે તો મોકલજો; ના પાડે તો ન
મોકલશો. મને તેમણે બોલાવી. હું ૧૪ વર્ષની નાદાન
છોકરી-મને કાંઈ ગતાગમ ન મળે કે મારે શું કહેવું ! મારા
બનેવીએ મને પૂછ્યું બેન, હું જે તને પૂછું તેનો જવાબ
વિના સંકોચે મને આપજો. જરાયે શરમાઈશ નહિ. જો

તારો વર ધણો જ ડાહ્યો અને હોશિયાર છે. ક્રૂર આપણી જ્ઞાતિના વિચારથી ભિન્ન વિચાર ધરાવે છે. તને કદિ દુઃખી નહિ કરે. તારે તેને ઘેર જવું છે? હા કે નાનો જવાબ દઈ દે. મને કુદરતે સન્મતિ સૂઝાડી. મેં મારા બનેલીને જવાબ દીધો. હા. મારે ત્યાં જવું છે! નાનપણથી હું એટલું તો સમજતી હતી કે, આપણે પરણ્યાં એટલે પતિ એ જ દેવ, અને એજ સર્વસ્વ! એટલે તેના વિના મારી ગતિ નહોતી.

શ્વસુરવાસ :

મારા સસરાજીને મારી માતૃશ્રીએ બોલાવ્યા અને કહ્યું કે અમે આજું વાળવા તૈયાર છીએ. તમે સારો દિવસ જોઈ તેડી જાઓ. મારા સસરાએ આપાઠ સુદી નોમ જે ‘ઉજ્જવળ નોમ’ થી બોળખાય છે તે દિવસ પસંદ કર્યો અને હું કવિજીને ઘેર ગઈ. જે દિવસે હું ગઈ તેજ દિવસે મારી પાસે લાપસી રંધાવી. કાઠિયાવાડી હોવાથી લાજ કાઢવાનો રિવાજ હતો. કવિજીએ તે દહાડે નાનું સરખું ભાષણ કરી પોતાના વિચાર આમ પ્રકટ કર્યા કે તમે મારા ઘરની તેમજ હૃદયની રાણી છો. સ્ત્રીઓ સુખી તો જ પુરૂષો સુખી તે માન્યતાને હું માનવાવાળો છું. કહી મનુમહારાજનો યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે નો શ્લોક બોલ્યા. તમને કોઈ દુઃખી નહિ કરે એમ કહી મારું મન દૃઢ કર્યું, અને પોતાની છબી મારા હાથમાં મૂકી બોલ્યા કે, આજથી મારાં તન-મન-ધન-સર્વસ્વનાં સ્વામિની તમે છો. તમે હિમ્મત બતાવી અહિં આવવા હા પાડી, તેજ તમારી સંસ્કારિતા સાબીત કરે છે. તમારાં માતાપિતાને ધન્ય છે. આટલી નાની ઉમ્મર-

માંથી પતિભક્તિ અને પતિપ્રેમ જોઈ હું તમારા ઉપર ખૂબ ખુશ થયો છું. ઇ. પોતે બહુજ પ્રસન્ન થયા. કુદરતી રીતે મારાં પિયરીયાં તરફ તેમની મમતા છેવટ સુધી આજ પ્રકારની રહી હતી. મારાં પિયરીયાં હડહડતાં વૈષ્ણવ છે; છતાં કવિજી તરફ તેમનો અતિશય પ્રેમ હતો. લગભગ ૧૧ મહિનો તેઓ જુનાગઢમાં રોકાયા, પછી મુંબઈ પ્રયાણ કર્યું. જુનાગઢમાં મારા સસરાના ઘરમાં ચાર જણાં હતાં. મારા સસરા, હું, મારો દિયર અને નાની નણુંદ. ૧૯૦૮ માં તેઓ ગુરૂકૃળ ભણવા ગયા. ત્યાંથી મારા ઉપર પત્રો આવતા હતા. પત્રોમાં ખૂબ ઉપદેશ ભર્યો હોય. આપણે ઉંચું જીવન ગાળવું છે માટે હું આગળ અભ્યાસ કરવા ગયો છું. પૂર્વે ઋષિ મુનિઓ આ પ્રકારનું જીવન ગાળતા હતા. આપણે ફરીને જુનું ભારત સજીવન કરવું છે, માટે ધૈર્ય રાખી, શાન્તિથી કુટુંબી સાથે સ્નેહથી રહેજો. પુરાણી સતીઓનાં ઉદાહરણો, રાજપુતાણીની વીરતાભરી વાતોનો ઉદ્દેશ કરી મને ઐતિહાસિક જ્ઞાન આપવા કોશિશ કરતા. જુનાગઢની કન્યાશાળામાં હું ફક્ત ચાર ચોપડી ભણી હતી. મને જુનાગઢની લાયબ્રેરીની મેમ્બર બનાવી હતી, જેથી પુસ્તકો વાંચવાનો લાભ મળે અને વખતનો સદુપયોગ થાય. કવિજીના બાલસ્નેહી સ્વ. નૃસિંહદાસ વિભાકરના પત્રો પણ મારી ઉપર આવતા. તેઓ જ્યારે જુનાગઢ આવે ત્યારે મને મળવા ખાસ આવતા, અને કવિજીના ભાવિ જીવનની રસમય વાતો કરી જતા. કવિજીના જીવનની ઉંચી આશા આપે; જેથી મારું બાળક મન પ્રકુલ રહે અને હું કવિજીની વિશાળ ભાવનાને સમજતી થાઉં એ

ઉદ્દેશ વિલાકરનો હતો. કવિજી ગુરુકુળના જીવનની અનેક વાતો પત્રમાં લખી પોતાની દિનચર્યા જણાવતા. હું સવારના ૩૫ વાગે ઉઠું છું અને રાતે ૯ વાગે સુઈ જાઉં છું. શૌચ જતાં પણ મારા હાથમાં પુસ્તક હોય છે ! આહાર સાદો અને વિચાર ઉંચા રાખી તમારે માટે હું તપસ્વી જીવન ગાળું છું તેમ લખી સ્નેહ જણાવતા. સ્વભાવ બહુ જ મીઠો અને વાચાળ હતો. વાણીમાં અમૃત નિર્જરતું. એકવાર જેમણે એમને સાંભળ્યા હોય તે કદિ એમને ભૂલે નહિ.

ગૃહાગમન :

લગભગ ૩૫ વર્ષ ૧૯૧૧ માં તેઓ જુનાગઢ આવ્યા. લાંબી દાઢી, લાંબો ઝખ્ખો ખેરેલા કોઈ તંજસ્વી દેવ જેવા તેઓ દેખાતા હતા. આખું જુનાગઢ તેમને જોવા અને તેમની વાતો સાંભળવા ભેળું થવા માંડ્યું. ૩૫ વર્ષના ધાર્મિક અભ્યાસે તેમનું પ્રદ્વતેજ ખૂબ વધારી દીધું હતું. કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તેમને ઘૂંટીને ઘૂંટડો ઉતારી દેતા. કોઈની તાકાત નહિ કે તેમને કોઈ વાતમાં જીતીને જાય ! તેઓ ગુરુકુળમાં હતા તે દરમિયાનમાં એક બનાવ બન્યો હતો. મારી નાની નણુંદનું વાગ્દાન અમારી જ્ઞાતિમાં થઈ ગયું હતું. નણુંદની ઉંમર ૧૫ વર્ષની થઈ હતી. અમે ન્યાત-બહાર હોવાથી લગ્ન થશે કે નહિ તે શંકા મારી નણુંદના મનમાં અને તેના સાસરીયાના મનમાં ઉપસ્થિત થઈ હતી. નણુંદનાં સાસુ સાંઝનાં તેને (મારી નણુંદને) પોતાને ઘેર તેડી ગયાં. અને લગ્ન રાતમાં કરી નાખ્યાં. કવિજી ગુરુકુળથી આવીને આ વાતથી વાકેફ થયા. અને તેમના હર્ષનો

પાર ન રહ્યો. મારી બેન આવીજ હોવી જોઈએ કે જે સ્વયંવર લગ્નથી પરણે ! મુલદ્રા અર્જુન સાથે બળભદ્રથી છાનીજ ચાલી ગઈ હતી ના ? હું કૃષ્ણ છું બળભદ્ર નથી કે હજી લઈને પછવાડે દોડું ! નણુંદનાં સાસરીયાંને બોલાવી તેની જે કાંઈ ચીજ વસ્તુ હતી તે સોંપી દીધી. કેટલું ઉદાર હૃદય ! લગભગ ૧૦-૧૨ દિવસ જુનાગઢમાં રહી તેઓ ફરીને મુંબઈ જવા તૈયાર થયા. મુંબઈથી ડૉ. કલ્યાણદાસનો કાગળ હતો. મુંબઈ પ્રદેશ આર્ય વિદ્યાસભા તરફથી છોકરાઓ માટે દેવલાલીમાં ગુરુકુળ ખોલવું હતું. આજ દિવસ સુધી મેં મારી ધીરજ રાખી હતી; પણ તેઓ ફરી જવા તૈયાર થયા અને તે પણ એકલાજ. ત્યારે મેં મારી જીભનું તાળું ખોલ્યું ! મુંબઈ જતી વખતે મારી પાસે તેઓ વિદાય લેવા આવ્યા ત્યારે આંખમાં આંસુ સાથે હું કરગરીને તેમના પગમાં પડી અને મેં પ્રાર્થના કરી કે મારે સાથે આવવું છે, હવે હું એકલી અહિં નહિ રહી શકું.

મંત્ર-દીક્ષા :

તેમણે ગુરુકુળથી આવ્યા પછી મારી કસોટી કરી હતી. રોજ સવારના ૪૧૧ વાગે ઉઠી મને ઉઠાડતા. દૈનિક કર્મથી પરવારી નાહી દ્યો અને હું હવન સન્ધ્યા કરું ત્યારે મારી પાસે બેસો. એમ કહેતા. મને એક દિવસ કહેવું પડ્યું. બીજે દિવસે તેઓ ન ઉઠ્યા હોય તે પહેલાં હું હાજર થઈ જતી અને એમની ક્રિયામાં સામેલ થતી. તેઓએ મને ગુરુમંત્ર આપ્યો, અને ત્યારથી હું તેમની શિષ્યા થઈ. મારા વેદો-અચાર સાંભળી બહુજ ખુશ થતા અને ભવિષ્યને માટે બહુ

ઉજળી આશા બાંધતા. જ્યારે મેં તેમને મને સાથે લઇ જવા કહ્યું ત્યારે તેઓ ઘણીજ મમતાથી બોલ્યા. તમે રડો માં, શાન્ત થાઓ. તમે ન બોલ્યાં હોત તો પણ મારે હવે તમને મારી સાથેજ રાખવાં છે. ક્યારે લઇ જવાં તેનાજ વિચારમાં હું છું. તમારી અંદર જે મેં આશા રાખી હતી તે સર્વે જોઇ છે અને મને પૂર્ણ સંતોષ થયો છે. તમને મારી સાથેજ રાખીશ અને હું તમારો અભ્યાસ આગળ વધારીશ. મને તમે ત્યાં જવા ઘો. ક્યાં રહેવું, કેવી રીતે રહેવું, તે સર્વનો થોડા દિવસમાં બંદોબસ્ત કરી મુંબઈ તેડાવીશ. મારા ઉપર તમે જે વિશ્વાસ રાખ્યો છે, તેનો ભંગ હું કદિ નહિ કરું. તમારું સ્થાન મારા હૃદયમાં છે. હું એકલો હતો ત્યારે ગમે ત્યાં રહી શકતો. તમને તેડી જવાં, તેની પૂર્વે મારે સર્વ તૈયારી તો કરવી જોઈએ ના? એવી અનેક જાતની મીઠી વાતો કરી મને રોતીને સાંત્વના આપી ચાલતા થયા. મુંબઈ ગયા પછી લગભગ ૨૦ દિવસે મારા સસરાજી ઉપર તેમનો કાગળ આવ્યો. ‘તમે ઇચ્છાદેવીને લઇ ડો. વિલાકરને ત્યાં આવો. તમારે પણ મુંબઈ જોવાશે. વળી વિશેષ લાભ એ થશે કે, દેવલાલી ગુરુકુળનો ઉત્સવ છે એટલે અનેક સાધુસંન્યાસી વિદ્વાન વક્તાની અમૃતમય વાણી સાંભળવાનો તમને લાભ મળશે.’ મારા સસરાજીએ તે કાગળ મને વંચાવ્યો. વચમાં એક વાત જણાવી દઉં. મારા સસરાજીએ કવિજી ગુરુકુળ હતા ત્યારે લખી જણાવ્યું હતું કે, જેમ તમારી માતૃશ્રી, મારા પિતાની સાથે વાતચિત કરતાં, તેમ ઇચ્છાદેવી પણ મારી સાથે બોલેચાલે તો મારી કેટલીક આકૃત દૂર થાય. ચીજ વસ્તુ લાવતાં વિના બોલ્યે

મારી મુંઝવણનો પાર રહેતો નથી. તમે તેમને પત્ર લખી સમજાવો. કવિજીનો કાગળ ગુરુકુળથી આવ્યો. મારે મન તેમનો હુકમ તે પ્રભુનો પેગામ હતો. મેં કદિ તેમની સાથે હઠ કરી જ નહોતી. જો હઠ કરી હોત તો હું તેમને સાચવી શકી ન હોત. એમનો સ્વભાવ ઘણો જ દઢ હતો. જો એમની વાત ન રહે તો તેમને માથાનો ધા થતો.

સસરાજીની મમતા :

અમારા ઘરમાં લાજનો રિવાજ નીકળી ગયો હતો. મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે એમના પિતા ઘણા જ સરલ સ્વભાવના હતા, નહિ તો એમના વિચારને અનુકૂળ ન જ હોય. મારા સસરાજી જુના જમાનાના હતા છતાં કવિજીની દરેક વાતને માનતા. મારા સસરાજીને એમ લાગ્યું હતું કે મારો પુત્ર મારું નામ ઉજાણશે, જગાડશે નહિ. જ્ઞાતિએ ફક્ત કવિજીને નાત જહાર મૂક્યા હતા, મારા સસરાજીને નહિ. કવિજી સાથે તેઓ ન રહ્યા હોત તો તેઓ ન્યાત જહાર નહોતા, છતાં હું મારો દિયર અને સસરા કવિની સાથે છેવટ સુધી હતાં. રાજા દશરથને જે વાતસલ્યભાવ રામ તરફ હતો તેવો જ ભાવ મારા સસરાજીને કવિ તરફ હતો. મારા દિયર લક્ષ્મણ જેવા હતા. તેમને ભાઈ-ભાભી તરફ અનન્ય પ્રેમ હતો. મારે મુંઝવળ જવાનું થયું અને મારા દિયરના શોકનો પાર ન રહ્યો. તેઓ ખૂબ રડવા લાગ્યા. હું અને મારા દિયર સરખી ઉમ્મરનાં હતાં. મારા દિયરને એમ લાગ્યું કે ભાભી વિના હવે જુનાગઢમાં કેમ રહેવાશે? એમને મારે શાંત શી રીતે પાડવા?

મુંબઈ ગમન :

મને મુંબઈ જવાનો, કવિજી સાથે રહેવાનો મોહ હતો. જુનાગઢનાં કુટુંબીને છોડતાં દિલમાં દુઃખ થતું હતું. અમે ન્યાત બહાર હતાં, તે ફક્ત જમવા ન જઈએ એટલા પુરતાં. બાકી મારા પિયર હું રોજ સાંજે જતી. તે સૌની માયા છોડીને આજે પરદેશ પ્રયાણ કરવું હતું. મારે સાત બહેનો ઉપર માંડ એક ભાઈ છે. તે સૌથી લાડકો. તેને, મા અને બહેનોના સ્નેહને છોડી, મારે જવું હતું. મારાં સગાંના આશિર્વાદ હતા કે, હું કવિજી પાસે જઈ અને સુખી થાઉં. ૩૧ વર્ષથી હું એકલીજ સાસરે રહેતી હતી અને તે સાસરીયાંની સેવા કરવા પુરતી જ. લોકો અનેક અફવા ઉડાડતાં. કવિજી ગુરૂકુળમાં લખવા ગયા હતા એટલે લોકો બોલતાં અરે બાઈ, એતો બાવો થઈ ગયો હશે! સાધુ થઈ ગયો હશે! ઘેર નહિ જ આવે; જીવનભર બ્રહ્મચારી રહેશે! દીકરીનો ભવ બગડી ગયો વિગેરે અનેક જાતના ઘરનાં ગપ્પાં હાંકતાં. તેની જગ્યાએ મને મુંબઈ બોલાવે છે તે વાત જાણી દરેકની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવતાં. ‘બાઈ દિકરીને રામના રોજ અને સીતાના વિચક હતા. પ્રભુએ તેની સમતાનું ફળ આપ્યું છે. ભલે જાય અને સુખી થાય.’ કેાઈ વિરોધી મારી મા પાસે જઈને કહી આવતું, અરે દિકરીને આંખથી આંધી કરો મા. તમારી નજર પાસે હતી તેની વાત જુદી હતી. અને ત્યાં તેને કેાણ જાણે ક્યાં રાખશે? તેને ચાલતી ગાડીએ ઉતારી મૂકશે; તેના પર તમે ભરોસો રાખો માં, વગેરે મો કાંવે તેમ બોલતાં. પણ મારી મા, બેન અને હું પથર જેવાં કઠણ હતાં. મેં તેમનો

ખૂબ અનુભવ કર્યો હતો અને મને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે મને કદિ દુઃખ થવાનું નથી. તેનો એક દાખલો હું અત્રે આપું. અમારી સ્થિતિ સાધારણ હતી. મારા સસરાજી કાંઈ ધનવાન નહોતા. એટલે ઘરનું સર્વ કામ હું હાથે કરતી. ફક્ત દળવાનું કામ મારી પાસે કરાવતા નહિ. કવિજી ગુરુ-કુળથી આવ્યા, તે દિવસે સૌ જમીને ઉઠ્યાં અને હું વાસણ માંજવા બેઠી. કવિજીએ મારા સસરાજીને કહ્યું; ભાઈકાકા (તેઓ તેમને એ નામથી બોલાવતા.) મને આ વસ્તુ જરાય પસંદ નથી. હું સ્ત્રીને ગુલામડી નથી માનતો. આપણા ઘરની તે દેવી છે-લક્ષ્મી છે. આપણે સૌ જમીને ખસી જઈએ અને તે સૌનો એઠવાડ ચૂંથે, આ વસ્તુ મારા હૃદયમાં અતિશય ખૂંથે છે. તેમની પાસેથી મારે ઘણું કામ લેવું છે. તેમનો અભ્યાસ મારે આગળ વધારવો છે. જો તેણી આમાં પડી રહેશે, તો મારી ધારણા પાર નહિ પડે. તેનામાં મેં સારી આશા બાંધી છે. માટે કોઈ કામવાળી તમે રાખોતો કાંઈ અડચણ છે? મારા સસરાજીએ તુરત જ અનુમતિ આપી એટલે મારા દિયર એક બાઈને તંડી લાવ્યા. ત્યારથી તે આજ દિવસ સુધી અમારે ત્યાં કામવાળી કામ કરે છે. આ જાતનો મારા પ્રત્યે તેમનો અનુરાગ હતો. પછી ભલા કહે, મને કદાપિ એમના વિષે લોકોના ઉલટા બોલવા પર ભરોસો આવે કે? મેં તો દરેક રીતે મુંબઈ જવાની તૈયારી કરી.

પતિની તિબેરી!

મારા બાપના ઘેરથી મારાં કપડાં વિગેરે હતાં તે લઈ આવી. મારો દાગિનો મારે સાસરે હતો. એક વાત હું

જણાવી દઉં. જ્યારે કવિજી ગુરુકુળમાં હતા ત્યારે મારા સસરાજીને રૂ. ૫૦૦ ની જરૂર હતી. તેમણે મને ન કહ્યું પણ કવિજીના ઉપર કાગળ લખ્યો અને તેમાં રૂપિયાની જરૂર છે, વ્યાજ ભરવું પડે છે વિ. વિગત લખી. કવિજીનો કાગળ મારા ઉપર આવ્યો તેમાં જણાવ્યું કે મારે ભણવામાં અને એક પુસ્તક છપાવવું છે તેમાં રૂપિયાની જરૂરત છે. જો તમે તમારાં ઘરેણાં આપો તો ભાઈકાકા વેચી રૂપિયા મારા પર મોકલી આપે. હાલમાં તમારે ખેરી ઓઢીને ક્યાંય જવું નથી. સતી સ્ત્રીઓ સ્વામી વિયોગમાં કાંઈ ખેરે ઓઢે નહિ. તે તમે સારી રીતે સમજો છો. પતિની તિજોરી પત્ની છે. તમારા પેટમાંથી વાત ખહાર નહિ જાય, એમ આશા રાખું છું. વગેરે સમજાવટભર્યો કાગળ મારા ઉપર આવ્યો હતો. મારાં ઘરેણાંની પેટી મેં મારા સસરાજીને સોંપી દીધી. આજ દિવસ સુધી આ વાત કોઈ જાણતું નથી. મારા ભાગ્યમાં હતાં તો ૫૦૦ રૂપિયા ને બદલે સ્વર્ગસ્થે મને તેથી એનેક ગણી કિંમતના ઘરેણાં ખેરાવી રાજની રાણી જેવું સુખ આપ્યું હતું. હાથમાંથી કોઈ લઈ જાય છે—ભાગ્યમાંથી નહિ. હું અને મારા સસરાજી જુનાગઢથી મુંબઈ જવા નિકળ્યાં. મારો દિયર અને મારો નાનો ભાઈ છેક જેતલસર સુધી વળાવવા આવ્યા હતા. જુનાગઢ સ્ટેશન ઉપર મારા પિયરનું સર્વ કુટુંબ હતું. સૌની આંખમાં આંસુ હતાં. પરંતુ હૃદયથી સૌના આશીર્વાદ મારા ઉપર હતા. મેં કહિ જુનાગઢ ખહાર પગ મૂક્યો ન હોતો. મારા સસરાજીને પણ મુંબઈની મુસાફરી પ્રથમ વારજ હતી. એટલે બંને અજાણ્યાં. આખી રાત ગાડીમાં બેચીને ગાળી.

મુસાફરીનો કદિ અનુભવ નહિ તેમ કેઈ દુશિયાર માણસ
 સાથે નહિ કે ધીરજ આપી કહે કે સુધ જાઓ કાંઈ અડ-
 ચણ નથી. બીજે દિવસે વિરમગામ આવ્યું. અમારી પાસે
 જગાતી માલ ન્હોતો. છતાં બીક લાગી. પણ 'સૌની ગત તે
 વહુની ગત' કરી મન વાળ્યું. બધું જોવાઈ ગયું. નાની
 ગાડી છોડી અમે મોટી ગાડીમાં બેઠાં. સાથે ખાવાપીવાનું
 પુષ્કળ હતું. પણ જરાય ખાવાની રૂચિ થઈ નહિ. અઢારે
 વર્ણ સાથે બેઠાં હોય ત્યાં ખાતાં પીતાં સૂગ આવતી. જેમ જેમ
 ગુજરાત શરૂ થયું તેમ તેમ મોટાં સ્ટેશનોની જાહેજલાલી
 દેખાવા માંડી. દરિયા જેવી વિશાળ નદીઓ આવવા માંડી.
 હું ગાડીની બારી પાસેજ બેઠી હતી. મને તમામ વસ્તુ
 નવી લાગતી. લોકોની ભાષા ખેરવેશ બધું. આખરે સાંજ
 પડી અને પાલગઢ આવ્યું. પાલગઢ એટલે મુંબઈ શરૂ
 થયું કહેવાય. મુંબઈના સળંગ સ્ટેશનો ઝાકઝમાળ દીવાથી
 શોભતાં હતાં. અમારે આન્ટરોડ ઉતરવું હતું. આખરે
 આન્ટરોડ આવ્યું. સ્ટેશનપર નાબી નજર ન પડે. ગિદ્દીનો
 પાર ન્હોતો. મારી આંખ કવિજીને શોધતી હતી. પણ
 તેઓ ક્યાંય જણાયા નહિ! આખરે ભાઈ લીલાધરને અમે
 જોયા. ત્યારે તે તેના કાકાને ત્યાં મુંબઈ હતા. ભાઈ નૃસિંહ-
 દાસ વિભાકરે અમને તેડવા તેમને મોકલ્યા હતા.
 તેઓએ અમને સ્ટેશન ખડાર લાવી વિક્ટોરીયામાં બેસાડ્યાં.
 મારા સસરાજીએ તેમને પૂછ્યું. ભાઈ કેમ ન આવ્યા? અને
 તમને મોકલ્યા? લીલાધરે કહ્યું, તેઓ ગઈ કાલના દેવલાલી
 ગયા છે અને કાકાને લલામણ કરી ગયા છે કે ભાઈ કાકાને
 લેવા સ્ટેશને કોઈને મોકલજો અને બોરીબંદરથી ટીકીટ

લઈ દેવલાલી મોકલવાની ગોઠવણ કરી આપજો. આ વાત સાંભળી મારા સસરાજીનો મિત્તજ હાથમાં ન રહ્યો ! એમને બહુજ ખોટું લાગ્યું. એવી બધી શી ઉતાવળ હતી કે અમે આવવાનાં હતાં છતાં બે દિવસ ન રોકાયા અને દેવલાલી આલ્યા ગયા ? એ પ્રકારનો ખૂબ ફડકડાટ કર્યો. અમે વિભાકરને ઘેર પહોંચ્યાં. વિભાકર બન્ધુઓએ અમને સહલાવથી સત્કાર્યાં. એમના આનંદી સ્વભાવ પ્રમાણે મારી મીઠી મશકરી કરી. ભાભી, હવે મુંબઈવાસી થયાં ! મારા સસરાજીના મન પર તેમનો દીકરો દેવલાલી કેમ આલ્યો ગયો, તેજ વાત ઠસાઈ ગઈ હતી ! નૃસિંહભાઈ પાસે તેમણે ઉભરો ઠાલવ્યો. નૃસિંહદાસે એમને ટાઢા પાડ્યા. ભાઈકાકા, અમે અહિં છીએ પછી મહારાણીશંકરને તમારી ચિન્તા શાની હોય ? તમે અમને જુદા લેખો છો ? વિગેરે વિવેકથી સમજાવી ઠંડા પાડ્યા. મારે તો જે કાંઈ બોલાય તે સાંભળ્યા જ કરવાનું હતું. તે વખતે બોલવાનો અધિકાર મને પ્રાપ્ત થયો ન હોતો. સવારથી મુંબઈની વ્યવસાયમય જીંદગી શરૂ થઈ. ભાઈ વિભાકર તે વખતે એલ. એલ. બી.નો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમનું સગપણ થયું હતું. તેઓ તેમને સાસરે અમને લઈ ગયા. ભુવેશ્વર માર્કિટની ગિદ્દી અપરંપાર-બાળે ભૂલાં પડી જશું ! તેમણે તેમના સાસુ, સસરા, અને પત્ની સાથે અમારી ઓળખાણ કરાવી અને પોતાના મીઠા સ્વભાવ પ્રમાણે મારા બહુ વખાણ કર્યાં. વિભાકર કુટુંબ સાથે કવિજીને બહુજ જુનો નાતો હતો. તેઓને લંગોટિયા દોસ્તદાર કહીએ તો ચાલી શકે. મારા સસરાના પાડોશમાં તેઓ રહેતા અને તે સંબંધ છેવટ સુધી ટકી રહ્યો હતો.

અપારની ગાડીમાં અમારે દેવલાલી જવાનું હતું. નૃસિંહલાઇ અમને બોરીબંદર પર મૂકવા આવ્યા.

ગુરુકુલોત્સવ :

દેવલાલી ગુરુકુળ ઉત્સવ ઉપર ઘણાં જતાં હતાં. સ્વ. કનૈયાલાલ કોઠારી પત્ની સાથે હતા એટલે લાઇ વિલાકરે અમારી ઓળખાણ કોઠારીને કરાવી કે કવિ મહારાણી-શંકરનાં પત્ની અને પિતાજી છે. તેમને મહારાણીશંકરને સાંપજો. ગાડી ઉપડી. દક્ષિણની હરિયાળી વનરાજી શરૂ થઈ પર્વતોનું દૃશ્ય અદ્ભૂત હતું. જ્યારે ગાડી બુગદામાંથી પસાર થાય ત્યારે અંધારું થઈ જતું. રાતે આઠ વાગે અમે દેવલાલી સ્ટેશને પહોંચ્યાં. સ્ટેશન ઉપર પણ કવિજી નહોતા ! અનેક સ્વયંસેવકો પીળા પટ્ટા ખેરી યાત્રિઓનું સન્માન કરતા હતા. જૈરાંને માટે ગાડીનો બંદોબસ્ત હતો. સ્ત્રીઓનું સન્માન એ આર્યસમાજનો મુદ્રા લેખ છે. મને ગાડીમાં બેસાડી. મારા સસરાજીની રજા લઇ, વિશ્વાસથી હું સ્ત્રીઓ સાથે ગઇ. અન્નાણી હોવાથી હું કોઇને ઓળખતી નહોતી. મુકામ પર ગાડી પહોંચી ત્યાંજ ‘દાઢી ધારી દેવ’ ઉભા હતા ! દરેક ગાડી તપાસતા હતા. મને ઉતરતાં દીઠી એટલે પાસે પધાર્યા. સામાન કાંઈ નથી ? પ્રશ્ન કર્યો. મેં જવાબ આપ્યો ભાઈકાકા પાસે છે. હવે તમે મુંબઈવાસી થયાં. મશ્કરી કરી. મેં ઉત્તર વાળ્યો હા, પણ તમે તો અમારી વાટ પણ ન જોઇ અને જહેલા આવી ગયા-સ્ટેશને લેવા પણ ન આવ્યા ? હું તો ઠીક પણ ભાઈકાકાને કેટલું બધું ખોટું લાગ્યું છે ? જવાબ મળ્યો, દેવી, હું સંસારનો ગોણ

છું, ધર્મનો પ્રધાન છું. હું સૈનિક છું. મને હાકલ પડી કે તમે જલ્દી જાઓ પછી મારાથી એક મિનિટ ન રહેવાય. વળી વિભાકર કુટુમ્બ પરાયું નહોતું. પ્રથમ મને તેમના ગુરૂ પંડિત ભીમસેન પાસે તેડી ગયા અને કહ્યું, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરો ! મેં તે પ્રમાણે કર્યું. એક આર્ય સન્નારીને મારી સોંપણ કરી અને પોતે વિદાય થયા, તે બીજે દિવસે પુનઃ એમનાં દર્શન થયાં ! મારા સસરાજીને પણ હું મળી શકતી નહોતી. હજારો માણસોનો મેળો હતો. સૌની ઉતારાની અને ભોજનની સગવડ હતી. સ્ત્રી પુરુષો ક્યાંય સમાતાં નહોતાં. નાનું સુનું ગામ વસ્યું હોય તેવું દૃષ્ય ગુરુકુળ ભૂમિમાં હતું ! ગુરુકુળના નિયમો કડક હોય છે. સામાન્ય લોકોથી તે પાળી શકાતા નથી. જ્યાં સુધી બ્રહ્મચારી અભ્યાસ કરે, ત્યાં સુધી તેમનું લગ્ન થઈ શકે નહિ- માળાપ પાસે વર્ષમાં એક વખત રજા પડે ત્યારે જઈ શકાય. બ્રહ્મચારીની ડોકટરી તપાસ થાય. જો નિરોગી જણાય તો જ દાખલ થાય. જેનો છોકરો દાખલ ન થઈ શકતો, તેનાં માળાપની નિરાશાનો પાર ન રહે. દીક્ષાન્ત બ્રહ્મચારી, જ્યારે ભિક્ષા માગવા આવે ત્યારે સૌ કોઈની આંખમાં આંસુ આવે !

મારું જગૃત અભિમાન :

બીજે દિવસે ગુરુકુળ ઉત્સવની શરૂઆત હતી. મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રથમ ગુરુકુળ ખુલતું હોવાથી, લોકોના ઉત્સાહનો પાર નહોતો. હજારો રૂપિયા દાનમાં મળતા હતા. મને સભા શું કહેવાય તેનો જરાય અનુભવ નહોતો, પછી

ભાષણો તો ક્યાંથી જ સાંભળ્યાં હોય? અહિં ભાષણ સાંભળવાનાં પ્રથમ મળ્યાં. મારા ‘દાઢીધારી દેવ’નું ભાષણ સાંભળી, હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ! હજારો લોકો જેને આદરથી સાંભળે અને શબ્દે શબ્દે તાળીઓના અવાજથી વધાવે છે, તેવા વિદ્વાન પતિની હું પત્ની છું, તેનું મને અભિમાન આવ્યું! તેમની વાણીમાં અજબ શૌર્ય અને જુસ્સો ભર્યો હતો. શ્રોતાઓને કબજે કરી લેવાની તેમનામાં તાકાત હતી. આખા અંગને વાળીને કામઠું કરી નાખે અને શરીરમાંથી પાશેર પાણી ખૂદાર કાઢે! ઉત્સવ ધામધૂમથી પુરો થયો. યાત્રિઓ ઝોરવાના થવા માંડ્યાં. મારા સસરા મુંઝઈ જવા તૈયાર થયા. તેઓ મને મળવા માટે આવ્યા. અમારે મુંઝઈ જવું નહોતું. દક્ષિણમાં ચેવલા નામના ગામમાં આર્યસમાજનો ઉત્સવ હતો ત્યાં જવું હતું. મને કવિજી તરફથી ફરમાન થયું. ભાઈકાકા થોડા દિવસ મુંઝઈ રહી જુનાગઢ જશે. તમારી પાસે રૂપાના દાગિના છે, તે તેમને આપી દો. હું જુનાગઢથી આવી ત્યારે તે મારી પાસે હતા. હું ફરમાનને તાળે જ હતી. કવિજી કહે તેની સામે અપિલ હોય જ નહિ! તેમના કહ્યા પ્રમાણે રહી તો તેમને હું સાચવી શકી નહિ તો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ગુમાવી બેઠી હોત! મારા બાળક હૃદય ઉપર તેમણે આજ્ઞાંકિતપણાની પ્રથમથી છાપ પાડી દીધી હતી. તેઓના કહ્યાસર રહી તો કુલની શૈયા પામી. નહિ તો ધુળમાં રગદોળાઈ ખુરે હાલે રખડવું પડત. મારી પાસે જે કાંઈ ચાંદીના દાગિના હતા, તેને મેં મારા સસરાજીને આપી દીધા, અને તેમના પગમાં પડી પ્રણામ કર્યા. મારા

સસરાજી અને હું નાનાં બચ્ચાંની માફક રહ્યાં. અમે પિતા પુત્રી જેવો ભાવ કેળવ્યો હતો. મારા સસરાજીએ મારી લાગણી કદિ દુભવી નહોતી. મારી નાની ઉમ્મર હતી છતાં જુનાગઢના ઘરનો વહીવટ તેમણે મને સોંપ્યો હતો. પોતાનો પગાર મારા હાથમાં આપતા. જેમ જોઈએ તેમ વાપરવા મારી પાસેથી માગતા. રોજ રાતે નામું લખાઈ જાય. જે લીધું દીધું હોય, તે રીતસર નોંધાઈ જાય. મહિનાની આખરે જમે ઉધાર ખાતું તપાસી મને પુછે, આટલી સિલિક બાકી છે ? તેજ પ્રમાણે હોય જ. અમે કરકસરથી છતાં પૂર્ણ સંતોષથી રહેતાં એટલે મારા સસરાજીથી જુદું પડતાં મને ઘણું કષ્ટ થયું. કવિજીની સાથે હવે રહેવાનું છે, અને નવી જાંદગી શરૂ થવાની છે તે ઉત્સાહ સૌની જુદાઈ ભૂલાવી દેવા બસ હતો.

અમારો ફરી વિવાહ

અમે નાનપણમાં પરણ્યાં હતાં એટલે કાંઈ યાદ નહોતું. ફરીને કવિજીના ગુરુ પંડિત ભીમસેનજીએ સસપદીના મંત્ર ભણી પરસ્પરની ફરજ સમજાવી અને કવિજીનો સમાવર્તન સંસ્કાર કર્યો ! બ્રહ્મચારી મટી ગૃહસ્થી થયા. દેવલાલીમાં બેચાર દિવસ રોકાઈ, અમે ચેવલા ગયાં. ત્યાં થોડા દિવસ રોકાઈ મુંબઈ આવ્યાં. અમે વિભાકર ડોક્ટરને ઘેર ઉતર્યાં હતાં. સ્વ. નૃસિંહભાઈ ખૂબ મશકરી ઉડાવતા અને નિર્દોષ આનંદ કરતા. ભાઈની દાઢી ભાભીએ કઢાવી. હવે ઝખ્ખો ઉતરાવી, કોટ, પાટલુન ખેરાવો. મેં કહ્યું ભાઈ, મારા કહેવાથી કંઈ નથી થયું. મેં કાંઈ કહ્યું જ નથી. જે કરે છે

તે તેમની મરજીથી થાય છે. અને જે કરવાનું હશે, તે પણ તેમની મરજીથી થશે. મને રોજ સાંજે ચોપાટી, એન્ડસ્ટેન્ડ કરવા લઈ જતા. કોઈ દિવસ ગાડીમાં, કોઈ દિવસ ટ્રામમાં, કોઈ દિવસ ચાલતાં. પગમાં જોડા ખેરવાની કદિ ટેવ નહોતી. પ્રથમ કંતાનનાં સ્ત્રીપર ખેર્યાં. એટલે હણુ પડ્યા. ચાલી શકાય નહિ છતાં કહેવાય નહિ, કે પગ દુઃખે છે ! જ્યારે અમારા કાળીદાસભાઈનાં પત્નીએ તેમને કહ્યું કે આના પગમાં ફોદા પડી ગયા છે, ને તમે તેને ક્યાં ઘસડી જાઓ છો ? ત્યારે કવિજીએ કહ્યું મને શું ખબર પડે ? વાત કરવી જોઈએ ના ? એ તો એમ જ ચાલે. ટેવ ક્યારે પડશે ? સુંવાળું થયું અમારે ન ચાલે ! અમે રહ્યાં પ્રાક્ષણ-તપસ્વી જીવન ગાળવું જોઈએ, અને સુખદુઃખ સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. તમારે વાણીયાંને બધી શેઠાઈ ચાલે. એ સાંભળીને એ બિચારી તો મુંગી જ થઈ ગઈ. એમને પ્રાક્ષણત્વનું બહુ અભિમાન હતું. એમને વાતમાં કોણ ખેડાંચી શકે ?

ઉપદેશક :

આર્ય વિદ્યાસભાએ, કવિજીની નિમણુંક ગુરુકુળના ઉપદેશક તરીકે કરી હતી. અમે ઘર નહોતું માંડ્યું એટલે ખર્ચ પુરતા રૂપિયા ૪૫૫ દક્ષિણા લેતા હતા. ઉપદેશકનું કામ કરવું એટલે સ્થિર જગ્યા નહોતી. આજે આ ગામ તો કાલે પેલે ગામ. ઉડતાં પંખીની જાંદગી અમે જીવતાં, અને આનંદ સાગરમાં તરતાં : ગુજરાતના નાના ગામોમાં જોલગાડીનો ઉપયોગ કરવો પડતો. આખી રાત ચાંદનીમાં

કલ્પોલ કરતાં, રસહિંડોળે મૂલતાં! મૂળથી જ રસિક જીવન હતું. નસેનસમાં ઉદ્ધાસ ભર્યો હતો. નીતિ અને ધર્મપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમનો લહાવ લેતા અને દેતા.

મારું પ્રથમ ગાન :

થોડે થોડે વખતે મુંઝઈ આવવાનું થતું. આ વખતે આર્ય પ્રતિનિધિ સભાના મંત્રી શ્રી. ગિરિજશંકરભાઈને ઘેર ઉતરવાનું અમને આમંત્રણ હતું. શ્રી. ગિરિજશંકરનાં પત્ની ઈચ્છાગવરી ઘણાં લાયક બેન હતાં. હું તેમને ત્યાં રહેતી અને કવિજી સમાજ મંદિરમાં સુતા બેસતા. ભોજન લેવા અમારી સાથે આવતા. જ્યારે આવે ત્યારે અનેક જાતની વાતો કરે અને મને ગાવા માટે અતિશય આગ્રહ કરે. સ્ત્રી સુલભ શરમને લઈને, મારા ગળામાંથી અવાજ નીકળતો નહિ. પોતે કહેતા જુઓ, જેમ હું ગવરાવું, તેમ તમે ગાઓ. એમની આજ્ઞાનો અનાદર થાયજ નહિ. પહેલપહેલી તેમણે મને સૌભાગ્ય સુંદરીના નાટકની કવિતા “આલો આહિલી ભુવનેશ્વરીનાં, સહુ મળીને દર્શન કરીએ” તે ગાતાં શીખવી. પોતે ઘણાજ ખુશ થયા. તમારો અવાજ બહુ સારો છે, વળી તાલમાં ગાઈ શકો છો. કેમ ગાતાં નથી? હજુ મારું મન તેમનાથી ખુલ્લું નહોતું થયું. એટલે હું લજ્જતી. તેઓ જેમ બને તેમ મને પોતા તરફ વાળવા કોશિશ કરતા. ફરમાન થયું. જુઓ હું તમારે માટે નાટકોના રાગમાં કવિતા લખું છું. તમારે તે રાગોમાં ગાતાં શીખવું પડશે. નીતિ, ધર્મ, પતિવ્રત, સંતાન પ્રતિ માતાની ફરજ, પ્રાચીન સતીઓ, ઐતિહાસિક વીર રાજપુતાણીની

શૌર્ય કથા, બાળલક્ષ્મિ વિ.ની કવિતા લખતા.

પ્રથમ ભાષણ :

નવસારી પાસે ઉગત નામનું નાનું ગામ છે. ત્યાં અમે ગયાં હતાં. એક કવિતા લખીને મારા હાથમાં મૂકી. ‘તમારે આજે ભાષણ કરવાનું છે!’ હું તેમની એ વાત સાંભળીને હરીજ ગઈ! મારાથી ભાષણ થશે કેમ, તેજ વિચારમાં હું પડી ગઈ. મારી આંખમાંથી આંસુ પડવા માંડ્યાં. મેં કહ્યું, મને નહિ આવડે! ન કેમ આવડે? હું બોલું છું ને તમે સાંભળો છો ને? તે પ્રમાણે બોલવાનું. વળી તમારી પાસે આ કવિતા છે, તમે અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. સતીઓનાં ઉદાહરણ આપવાં અને કવિતા ગાવી. મારા માથે કડકડતી વીજળી પડી હોય, તેમ હું તો હેબ-તાઈ ગઈ! મેં તેમને કહ્યું. જો તમે મને લખી આપો તો તો હું વાંચું! ના, લખી નહિ આપું. તમને મેં કવિતા રૂપી તુંબડું બાંધી આપ્યું છે. તમે તરતાં શિખો. તમે ટેવાશો એટલે જરાય અઘરું નહિ લાગે. અને સભા શોભ મટી જશે. વળી આ નાનું ગામડું છે. અહિં કોણ તમારાથી ડાહ્યું છે કે તમારું ભાષણ કવબોડશે? મારી અંતરની ઇચ્છા છે કે, તમે આજે બોલો. વિગેરે છેલ્લા શબ્દોથી મને બહુ પ્રોત્સાહન મળ્યું. વિષય હતો “આપણી પ્રાચીન સતીઓ.” તે દિવસથી હું ભાષણ કરતાં શીખી. સભામાંથી ઘેર આવ્યા પછી મારી પીઠ થાળડી. તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા મારી પત્નીએ મારે લાયક બનવું જ જોઈએ. મારી ભાવના ન ઝીલે, તેવી સ્ત્રી મારે જરાય ન

પોસાય. તમને પ્રભુએ મારે અનુકુળ બનાવ્યાં છે. વગેરે.

મારો વિદ્યાભ્યાસ :

૧૯૧૧ થી હું ભાષણ કરતી થઈ. “ સતી સંગીતાવલિ ” નામનું કાવ્યનું પુસ્તક મારે માટે એ લખાણું એમ કહું તો જરાય ખોટું નથી. મને સવારના થોડું કર્મકાંડ શિખવતા. સંસ્કૃતમાં માર્ગોપદેશિકા શિખવવી શરૂ કરી. થોડા ઇંગ્રેજીની પણ જરૂર છે, ધારી પ્રાઈમર શરૂ કરી. સભા ઉપયોગી કેટલાક શ્લોકો યાદ કરાવતા. એ રીતે સવાર અને બપોરનો વખત મારા અભ્યાસમાં અને સાંજનો વખત સભામાં વ્યતીત થતો. ગુજરાતના અનેક શહેરો તેમજ ગામોમાં અમે પ્રચાર કરતાં અને સંતોષ અનુભવતાં. રણોદી મુકામે મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રમુખપદે આર્યધર્મ પરિષદ ભરાઈ હતી. મહારાજાની પધરામણી એટલે પરિષદની ભવ્યતા અતૂલ હોયજ. ત્યાં મહિલા પરિષદ ભરાણી અને તેમાં મારું ભાષણ થયું. તે ભાષણ પછી મને મારામાં વિશ્વાસ આવ્યો કે હવે હું મોટી સભામાં ભાષણ કરી શકી. તેઓએ મને ભાષણમાં જુદાજુદા શ્લોકો, મંત્રો, કવિતા વિગેરેની ગુંથણી કરતાં શિખવ્યું હતું. પ્રચારમાં કેટલીક જગ્યાએ મને સાથે લઈ જવી ન પરવડી એટલે વાંદરામાં સ્વ. ઉર્મિલા દયારામ ગીદુમલે ‘સેવાસદન’ નામની સંસ્થા ખોલી હતી, ત્યાં રાખવાનો પ્રબંધ કર્યો. માર્ગોપદેશિકા પુરી થઈ હતી એટલે સ્વ. કમળાશંકર ત્રિવેદીની સંસ્કૃત શિક્ષિકા ચાલતી અને સૂત્ર પદ્ધતિમાં લઘુ કૌમુદી ચલાવતા. એમની ગેરહાજરીમાં હરિશંકર વિદ્યાર્થી શિખવવા આવતા.

હરિશંકર વિદ્યાર્થીની પત્ની પણ મારી સાથે ત્યાં શીખતા. મારા ગયા પછી ઘણી સ્ત્રીઓએ તે સંસ્થાનો લાલ લીધા હતા. આ પ્રમાણે થોડો વખત ગાળ્યા પછી મુંબઈમાં સોની રામજી ભગવાન ઝવેરીના પુત્ર માધવજીભાઈએ તેમને ત્યાં રહેવા અમને અતિ આગ્રહ કર્યો. અલગ રૂમ અને તમને જોઈતી સર્વ ચીજની અમે ગોઠવણ કરશું એમ કહ્યું. એમના સ્ત્રીવર્ગમાં સારા સંસ્કાર પડે એ હિસાબે અમને તેને ત્યાં રાખ્યાં. ઘરનાં સૌ અમારા ઉપર બહુ સ્નેહ રાખતાં. કવિજી તો પ્રચારમાં ફરતા. હું મુંબઈમાં મારો અભ્યાસ કરતી. સ્વ. પૂ. પંડિત બાલકૃષ્ણજી પાસે સંસ્કૃત શીખવા હું સમાજમાં જતી. ઇંગ્રેજી માટે માસ્તર હતા. કવિજી કંઈ તરફ પ્રચાર માટે ગયા હતા. લગભગ ત્રણ ચાર મહિને મુંબઈમાં આવ્યા હતા. આર્થ કુટુંબમાં ડો. કલ્યાણદાસની સાથે અમારે ખૂબ લેણાદેવી નીકળી છે. એમને ઘેર મારે રોજ જવું જ જોઈએ. એમના ઘરની સ્ત્રીઓ મારા તરફ કાયમ અનહદ લાગણી રાખતાં આવ્યાં છે. મારી સમ ઉંમરની ડો. કલ્યાણદાસની ભત્રીજીઓ હતાં. એટલે ‘સમાન શીલે’ મૈત્રી હોયજ. તેઓનું ત્રણ ભાઈઓનું વિશાળ કુટુંબ સંસ્કારી છે. સાંજે દરિયા પર ફરવા જવાનું પણ તેમના સ્ત્રીવર્ગ સાથે. જિમાર પડું તો ડો. સાહેબ હાજર! ડો. સાહેબનાં બેન શ્રીમતિ ડાહીબહેન પણ મારી સાથે પંડિતજી પાસે અભ્યાસ કરતાં. એ બેનનો સ્વભાવ ઘણો પ્રેમાળ છે. હજી પણ તેઓ સમાજસેવાનાં તથા દેશસેવાનાં ઘણાં કામ કરે છે. ડો. સાહેબનાં પત્ની ત્યારે ઘણે ભાગે જિમાર રહેતાં. તેમનાં છોકરાંઓ—સુલોચના,

કપિલદેવ, વસંતદેવ વિગેરેને ખૂબ રમાડવાની લા'ણુ અમે લીધી છે. ઈશ્વરકૃપાથી એ ઘર સાથે આજ દિવસ સુધી અમારો મધુર સ્નેહ સંબંધ ચાલુ છે.

જુનાગઢમાં પ્રચાર અને કેસ :

૧૯૧૨ માં “સતી સંગીતાવલિ” છપાઈ બહાર પડી ત્યારબાદ થોડો વખત અમે જુનાગઢ ગયાં હતાં. તે વખતે જુનાગઢમાં એડમીનીસ્ટ્રેશન હતું એટલે સલાઓ થઈ શકતી હતી. કેટલાક લાઇઓ ઉત્સાહી હતા. કેટલાક નાગર ગૃહસ્થો, શ્રી. અનંતરાયભાઈ, વકિલ નૃસિંહપ્રસાદ વિ.ની ઈચ્છા હતી કે અહિં લાખણો ગોઠવવાં. કાલવા થિયેટરમાં લાખણો ગોઠવાયાં. અમારાં જંનેનાં લાખણો થતાં. જે શહેરમાં અને જેના હાથમાં નાનાં મોટાં થયાં હોઈએ, તેની સન્મુખ લાખણ કરવા ઉભું રહેવું, તે સ્હેલી વાત નહોતી. અમારી કન્યાશાળાનાં હેડ મિસ્ટ્રેસ સાંભળવા આવતાં અને પોતે ગૌરવ લેતાં કે મારી પાસે ભણેલી છોકરી લાખણ કરતી થઈ! પણ ખરો પ્રતાપ તો એમાં કવિજનો હતો. વર્ણશ્રમ ધર્મ ઉપર કવિજનું લાખણ થયું. અને આધુનિક બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર કડક ટીકા થઈ. અમારી જ્ઞાતિના કેટલાક યુવકો લાખણ સાંભળવા આવતા. જ્ઞાતિના અગ્રેસરોને એમ જણાયું કે એમનાં લાખણ સાંભળવાથી યુવકો તેમના વિચારના થઈ જશે. એટલા માટે સાંભળવા જવાની બંધી થઈ. જે સાંભળવા જાય તે ચુંડા પાત્ર ગણાય એવો હુકમ છૂટ્યો! કેટલાક યુવકો કવિજ પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે અમને તમારું

ભાષણ સાંભળવાની બંધી થઈ છે. કેટલાક અગ્રેસરો તમને ગાળો દે છે. (હજુ તેમાંના એક બે હૈયાત છે. એક બે ગુજરી ગયા છે.) તમે અમારે ખાતર કાંઈક કરો. અમે જીભાની આપવા તૈયાર છીએ કે તમને ગાળ અમુક માણસે દીધી છે. અમારા શહેરી તરીકેના હક્ક ઝુંટવાય છે. વિ. એક તો તેજસ્વી સ્વભાવ, વળી યુવાન અવસ્થા; અને લોહીમાં આર્યત્વની ગરમી પાર વિનાની હતી. એટલે તે લોકોના વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકી નાતના કેટલાક અગ્રેસરો ઉપર કવિજીએ ફેજદારી કરી. જીનાગઢના વકીલ કૃપાશંકર, રાજકોટના વકીલ ડાળીદાસ મોતીચંદ, અને મુંબઈથી મોતીલાલ ટી. દલાલ અને બાલુભાઈ ટી. દેસાઈ અમારા તરફથી કેસ લડતા. સામી પાર્ટી તરફથી પાંચ છ વકીલો હતા. તહોમતનામું મૂકાઈ ગયું. ત્યારપછી ન્યાતના અગ્રેસરોએ ત્રાંબકલાલ બેરિસ્ટરને રોક્યા. બંને પાર્ટી મોટા ખર્ચના ખાડામાં ઉતરી ગઈ. જે યુવાનોના બોલ ઉપર કવિજીએ વિશ્વાસ કર્યો હતો. તે લોકો આખરે મોળા નિકળ્યા! લાગવગના દબાણથી તેઓ જીભાનીમાં ફરી બેઠા. પરિણામ અગ્રેસરોના લાલમાં આબું. કવિજી મને જ્યારે ત્યારે કહેતા કે મારામાં અત્યારે જેવી સમતા અને સહનશીલતા છે તેવી કેસ માંડતી વખતે હોત તો હું કદિ આ પગલું ન ભરત. તેઓ કહેતા કે સૌના વિચારમાં સૌને મક્કમ રહેવાનો અધિકાર છે. જેમ મારી માન્યતામાં હું દઢ છું તેવીજ રીતે સામો પક્ષ દઢ હોય જ. હું તેને ધન્યવાદ આપું છું. આ પછી કાઠિઆવાડમાં ધોરાજી, ઉપલેટા, રાજકોટ, અમરેલી, જામનગર, ભાવનગર વિગેરે સ્થાને પ્રચાર માટે ગયાં હતાં. ફરી અમદાવાદમાં કોન્ફરન્સ

ભરાઈ ત્યારે ત્યાં આવ્યાં. ત્યાંથી મુંબઈ આવી ડો. કલ્યાણ-
દાસના અતિ આગ્રહથી તેમને ઘેર રહેવાનું રાખ્યું.

આફ્રિકા ગમન :

ગુરુકુળ જેવો ‘ સફેદ હાથી ’ આર્ય વિદ્યાસભાએ બાંધ્યો હતો. ડો. કલ્યાણદાસ તેના સેક્રેટરી હતા. પૈસાની જરૂરત ખૂબ પડવા મંડી. આફ્રિકાથી ત્યાંના આર્યોની માગણી હરવખત આવ્યા કરતી, કે કોઈ ઉપદેશકને પ્રચાર માટે અહિં મોકલો. કોઈ જવા તૈયાર થતું નહિ. સૌને પરદેશ જવું અઘરું લાગતું હતું. કવિજીને વાત કરવામાં આવી. જો આફ્રિકા જવામાં આવે તો ગુરુકુળને સારો લાભ થવા સંભવ છે. કારણ ક્ષેત્ર સાવ આણુ ખેડાએલું છે અને લોકો અજાણ ઉત્સાહ ધરાવે છે. તમે તમારાં ધર્મપત્નીને સાથે લઈ જાઓ. તેમનો ખર્ચ પણ સભા આપવા ખુશી છે. પ્રચારમાં હું કવિજીની સાથે ફરતી તેને લઈને સ્ત્રીઓમાં બહુ સારી છાપ પડતી. પુરૂષવર્ગ સમજદાર હોય પણ સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન હોવાથી દરેક બાબતમાં પુરૂષને પીછે હઠ કરાવે છે એમ અનુભવથી જણાયું હતું. કવિજી સાથે હું પ્રચારમાં ફરતી તેનો સભાએ લાભ અનુભવ્યો હતો. (અને સભા તે પણ જાણતી હતી કે આ બંને વિખુટાં પડે એમ નથી !) એટલે બંનેને આફ્રિકા મોકલવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. મારા સસરાજીને જુનાગઢ અમે જણાવ્યું કે અમે આફ્રિકા જવાનાં છીએ. એટલે તે અમને મળવા આવ્યા અને મને જુનાગઢમાં રહેવાનું તેમણે કહ્યું. કવિજીએ કહ્યું જેવી તેમની મરજી. મારી સાથે આવવું હોય તો પણ સર્વ

સગવડ છે. તમારી સાથે આવે તો ખુશીથી તેડી જાઓ. મારી અનુમતિ માગવામાં આવી. હું કવિજીથી છુટી પડવા માગતી નહોતી. એથી એમને મેં કહ્યું હું જુનાગઢ નહિ જાઉં. મારે પ્રવાસનો અનુભવ લેવો છે માટે હું તો આફ્રિકા જ આવીશ. વળી મારો એકલા અહિં અભ્યાસ જગડે. મારા સસરાજી આથી પ્રથમવાર મારા પર ઘણા જ નારાજ થયા. પણ હવે કાંઈ જોર ચાલે તેમ હતું નહિ ! શ્રી. નૃસિંહભાઈ વિભાકર ઝેરિસ્ટર થઈ હમણાં જ આવ્યા હતા એટલે સ્ટીમરની મુસાફરીમાં શું શું વસ્તુ જોઈશે. તેની એમણે યાદી આપી. તડામાર તૈયારી શરૂ થઈ. નૃસિંહભાઈ બહુ શોખિન હતા. જાત જાતનાં કપડાં કવિજી માટે તેમજ મારે માટે એમણે લેવડાવ્યાં. સ્ટીમરમાં ફેર, ઉલટી કે વાયુ ન થાય તેને માટે ડો. કલ્યાણદાસે અનેક દવાની બાટલીઓ આપી ! બે ટીકીટ સેકન્ડ ક્લાસની લેવાઈ. સ્ટીમર ‘પેન્ટાકોટા’માં બે બર્થ રીઝર્વ થઈ. સ્ટીમર પર વિદાય દેવા અનેક ગૃહસ્થો હતા. શ્રીમાન ડો. કલ્યાણદાસ અને નૃસિંહભાઈ હાર કલગી લઈને આવ્યા હતા. સને ૧૯૧૩ માં અમે આફ્રિકા પ્રયાણ કર્યું. સ્ટીમરે ઉપડવાનું ભૂંગળું ફૂંક્યું અને સૌની આંખ ભીની થઈ. વિદાય દેવા આવેલી મંડળી નીચે ઉતરી. સેકન્ડ ક્લાસના પેસેન્જરોને સુવા બેસવાની સરસ સગવડ હોય છે. રમવા વગેરેની પણ સગવડ હોય છે. સાંજે બેન્ડના મીઠા સુર સંભળાય, દરિયાની ઓઝોન હવા લેવાથી ભૂખ પણ સારી લાગે. જેને ફેર ન આવે તેને સ્ટીમરની મુસાફરી બહુ જ આનંદ જનક જણાય. આખો દિવસ ડેક ઉપર આરામ ખુરશી

નાખી બેસીએ. રાત્રિએ કેબિનમાં જઈએ. મને બે ચાર દિવસ ફેર જેવું જણાયું હતું. કવિજીને જરાય જણાયું નહોતું. કેટલીક દવા પીધી. મોસંખી ચુસવાથી તાત્કાલિક આરામ થઈ ગયો હતો. ખાવાનું જે કંઈ કરવું હોય તે કેબિનમાં કરી લેતાં. કેપ્ટન બહુ માયાળુ સ્વભાવનો હતો. અમે ભજ્યાં વિગેરે બનાવતાં અને તેને ચખાડતાં જેથી તે ઘણો રાજી થતો. આખો દિવસ ચોપાટ, પાનાં વિગેરે રમત રમતાં અને વખત પસાર કરતાં. એ રીતે સ્ટીમરમાં ઘણા મિત્રો થઈ ગયા હતા. સ્ટીમર મોટી હતી એટલે નાનાં બંદર કરતી નહિ. ઉપર આકાશ અને નીચે પાણી બંનેનો રંગ એક સરખો. ફક્ત એક જગ્યાએ છ કલાક માટે સ્ટીમર રોકાઈ હતી. ફગફળાદિ લઈ મછવામાં લોકો વેચવા આવે એ દેખાવ બહુ રળીયામણો જણાય. કેટલાક પેસેન્જર પગ છુટો કરવા ગામમાં જવા ઉતરતા. અમે તો ડેકની અગાસી ઉપર ફાવે તેટલા આંટા ફેરા કરતાં એટલે પગ છુટો કરવાની જરૂર નહોતી. થર્ડ ક્લાસના પેસેન્જરોને કંઈ સગવડ હોતી નથી. હિંદુ, મુસલમાન, બહારા, ખોજ તમામ વર્ણ સાથે જ હોય, ગંદકીનો પાર નહિ-નહાવા ઘોવાની સગવડ પણ ઓછી. પૈસા બેસે પણ સેકન્ડ ક્લાસના પેસેન્જરને સગવડ ઉંચી જાતની હોય છે. તેમાં સારી ચોકખાઈ હોય છે. નહાવા માટે ઠંડા-ગરમ પાણીના નળ, ટબ, જાજર ચોકખાં ચાંદી જેવાં! યુરોપિયન પદ્ધતિની સગવડ હોય ત્યાં પુછવાપણું શું હોય ?

અમારે જંગબાર ઉતરવું હતું. બારમે દિવસે મોખ્યાસા આવ્યું. જંગબારને બે દિવસની વાર હતી. અમે ડેક

ઉપર ઉભાં ઉભાં લોકોની ચઢવા ઉતરવાની ધમાલ જોતાં હતાં ત્યાં કેટલાક આર્યભાઈઓ 'નમસ્તે' 'નમસ્તે' કરતા આવી પહોંચ્યા. 'આપજ પં. મહારાણીશંકરને? કારણ શંકર-પાર્વતીનું સાથે ઉભેલું જોડું આપજ હશે. એમ ધારી પૂછીએ છીએ.' હા, કેમ? કવિજીએ ઉત્તર દીધો. તમારું અનુમાન સાચું છે. ચાલો આપને અહિંજ ઉતારવા માટે અમે આવ્યા છીએ. અમે જંગળાર તાર કરી દીધો છે કે પંડિતજીને પહેલા અમે ઉતારીશું. પછી જંગળાર મોકલીશું. અમારે કાંઈ વાંધો નહતો પણ અમારે અહિં ઉતરવું નહોતું એટલે અમે તૈયારી કરી નહોતી. અમારો સામાન વેરવિખેર પડ્યો હતો. સ્ટીમર આખો દિવસ રોકાવાની હતી એટલે દોડધામ નહોતી. બધા આર્યો હાથોહાથ કામે લાગી ગયા અને અમે તુરત પરવારી ગયાં. સ્ટીમરના લલા કેબ્ટનને અમારા અચાનક ઉતરવાથી દુઃખ થયું. અમે ૧૨ દિવસે જમિન ઉપર પગલાં માંડ્યાં. જમિન જાણે પગ નીચેથી ખસી જતી હોય તેવો ભાસ મને થતો હતો. મગજમાં જાણે સ્ટીમર ચાલે છે તેજ ખ્યાલ રહેતો. યુગાન્ડા રેલ્વે મોઝાસાથી શરૂ થાય છે. આખી રેલ્વે લાઈન ઉપર તે વખતે પાટીદારોજ નોકરી કરતા. અમારે સ્ટેશન માસ્તર મણીભાઈને ઘેર જવું હતું. જેટલા આર્યો હતા તે સર્વે હાજર હતા અને હારતોરાથી અમારું સ્વાગત કરી બહુ આનંદ પામ્યા. અમે બેત્રણ દિવસ સ્ટેશન ઉપર રહ્યાં. પ્રચાર શહેરમાં કરવો હતો પણ સમાજમંદિર શહેરમાં એટલે અમારે માટે શહેરમાં એક ંગલો રાખ્યો. નોકરચાકરની દરેક સગવડ કરી આપી.

મોખાસામાં પ્રચાર અને ફંડ :

સમાજ મંદિરમાં અમારાં ભાષણ શરૂ થયાં. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વિગેરે સૌ સાંભળવા આવતા. પંજાબી ઉપદેશકો જ્યારે ત્યારે આફ્રિકા જતા પણ ગુજરાતી ઉપદેશક કદિ આવ્યા નહોતા. એટલે એ ક્ષેત્ર સાવ અણ-ખેડાએલું હતું. અને મળ્યા ત્યારે શ્રેષ્ઠ વક્તા પં. મહારાણી-શંકર જેવા સાંપડ્યા એટલે ખેડ, ખાતર, પાણી વિગેરે તમામ કરી વૈદિકધર્મનું બી વાળ્યું. તે ખૂબ ખિલ્યું, ફળ્યું -ફાલ્યું. પછી તેના પાકનું શું પૂછવું? ગુરુકુળ માટે અપિલ કરી. તેની પદ્ધતિ સમજાવી. પ્રાચીન પદ્ધતિથી શિક્ષણ આર્ય વિદ્યાસભા આપે છે. શ્રી નામની જ લેવાય છે બાકી પ્રજાપોષણ કરે છે વિગેરે સમજાવ્યું. બીજે દિવસે શેઠશાહુકારની વગવડીલાવાળા ગૃહસ્થોની કમિટી નીમી દીધી. કવિજીને બહારથી કામ કરવું ગમતું. તેઓ કદિ પણ અંતરંગ સભાના મેમ્બર થયા નથી. એટલે અહિં પણ તેઓએ તટસ્થ ગૃહસ્થની કમિટી નિભાવી દીધી. આર્થિક ભાર તેઓ પોતા ઉપર રાખતા નહિ. અહિંની સમાજના એક કાર્યકર્તા પંજાબી હતા. તેમના પિતાનો સર્વ દેશના સિદ્ધાંતો વ્યાપાર હતો. પુત્રના ખૂબ સમજાવવા છતાં તે ડોસા વૈદિકધર્મ તરફ નહોતા વળતા. અમારાં ભાષણ સાંભળી તેમનું વલણ વૈદિકધર્મ પ્રતિ વળ્યું. ગુરુકુળ માટે ફંડ એકઠું થવા માંડ્યું. તે વૃદ્ધ શેઠની પાસે કમિટીના ગૃહસ્થો ગયા ત્યારે તે ગૃહસ્થે હઠ લીધી કે મારી એક વાત જો માન્ય રાખવામાં આવે તો તમે કહો તે રકમ હું ગુરુકુળ ફંડમાં ભરું. મારાં ગુરુપત્નીને હું લેટ

ધરૂં તે સ્વીકારે પછી તમારૂં ફંડ ! કમિટીના ગૃહસ્થો અમારી પાસે આવ્યા અને એ વાતથી વાકેફ કર્યા. કવિજી કોઈ રીતે આ વાત માનવા તૈયાર નહોતા. અમુક ગૃહસ્થોએ તોડ કાઢ્યો. પંડિતજી અત્યારે આ વસ્તુ સ્વીકારો પછી તમારે ચાહે તે વ્યવસ્થા કરશો. ત્રણ પાઉન્ડની બે બંગડી બનાવી તે ગૃહસ્થ લઈ આવ્યા. અમારે તે સ્વીકારવીજ પડી. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ ફંડમાં તે અમે જંગબારમાં આપી દીધી. ત્રણ પાઉન્ડ ન લેવાથી ત્રીસ પાઉન્ડની ખોટ સહન કરવી પડત. તે વખતે ખોળા ગૃહસ્થ અલીદીના વિશ્રામની પેઠી આફ્રિકાના દરેક શહેરમાં ધમધોકાર ચાલતી હતી. જેમ અત્યારે શેઠ નાનજીભાઈ કાળીદાસ છે તેવી રીતે તે વખતે તેની જાહોજલાલી હતી. અમારા ભાષણમાં એ ખોળા ગૃહસ્થ પોતાની હાજરી કાયમ આપતા. તેમની દરેક શહેરની પેઠીએથી ગુરુકુળના ફંડમાં રૂ. ૫૦૦ની રકમ ભરાઈ છે. અમે બે મહિના મોમ્બાસામાં રહ્યાં. મોમ્બાસાની ઋતુ ગરમ છે. શહેર ઘણું મજાનું છે. મોમ્બાસાથી અમારે નૈરોબી જવાનું હતું. રેલ્વેની મુસાફરી બે દિવસની હતી. દરેક સ્ટેશને આર્યભાઈઓ સ્વાગત માટે ઉભે પગે ખડા હતા. પાટીદાર કોમ જન્મથી ખાનદાન છે. તેમની મહેમાનીનું પૂછવું જ શું ? રસ્તો ઘણો જ હરિયાળો અને રળિયામણો હતો. ઉપર ઘાસનું આચ્છાદન અને નીચે પાણી એવું કીકુચુનું ઘાસનું તળાવ જેવા લાયક છે. નવીન વસ્તુ જેવાથી કેને આનંદ ન થાય ?

નૈરોબી :

અમે નૈરોબી પહોંચ્યાં. ત્યાં પણ સ્વાગતમાં પટેલ

લાઈઓજ હતા. પંજાબી આર્યો પણ સામેલ હતા. નૈરોબી દરિયાની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફીટ ઉંચે હોવાથી હવા ખૂબ ઠંડી રહે છે. ઠંડીને લીધે લોકો તંદુરસ્ત જણાતાં. ખાંડ, પાન, ફળ, ફૂલ દરેક વસ્તુમાં ચેતન જણાતું. નૈરોબીની ઋતુ અને કાશ્મીરની ઋતુ ઘણે ભાગે મળતી આવે. સમાજ મંદિર ચણાતું હતું. અમારા ત્યાં જવા ખેડેલાં કેઈ ગુજરાતી સમાજ તરફ નહોતા વળતા. હવે ઘણાખરા ચુસ્ત થઈ જવાથી પંજાબી લાઈઓ બહુ રાજી થતા. ત્યાં એક કેશવ-લાલ ત્રિવેદી નામે બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે સનાતનીઓને ખોટી રીતે ઉશ્કેરી મેલ્યા હતા. તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. શાસ્ત્રનું જોર મળે નહિ એટલે જીભથી ગાળી-ગલોચ અને દૂર રહી હાથથી સમાજ મંદિર ઉપર પથ્થર ફેંકવાનું હીચકાફં કામ કરી હારી, થાકીને નાશી છૂટ્યા હતા! નૈરોબીમાં શેઠ અલીદિના વિશ્રામના પુત્ર રહેતા હતા. સાંજે ફરવા જવા માટે તેમના તરફથી હંમેશા મોટર મોકલવામાં આવતી. ત્યાં જો મહિના પ્રચાર કરી ગુરુકુળ ફંડ માટે અમે કમિટી નીમી દીધી.

ત્યાંથી અમે કિસુમુ જવા નીકળ્યાં. સૌ આર્યલાઈઓ અમારા તરફ ઘણો સ્નેહ રાખતા. વિદાય લેતી વખતે તેમની અને અમારી આંખ અશ્રુભીની થતી. યુગાન્ડા રેલ્વે કિસુમુ સુધીજ છે. કિસુમુમાં થોડા દિવસ રહી અમે કંપાલા જવા નીકળ્યાં. કિસુમુથી કંપાલા જવા માટે ફરી અમારે સ્ટીમરની મુસાફરી કરવાની હતી. દરિયા જેવુંજ અક્ષાટ વિક્ટોરીયા ન્યાન્ઝા નામનું સરોવર છે—મીઠા મહેરામણ ! જીંજમાં નાઇલ નદીનો ધોધ પડે છે તે આ સરોવરમાંથી.

કંપાલામાં રૂનો વ્યાપાર ઘણો ચાલે છે. આપણા આર્થિક
લાઇઓની બે-ચાર મોટી પેઢી તે વખતે ચાલતી. અમારા
ઉતારાની સગવડ દરેક જગ્યાએ અલગ રાખવામાં આવતી.
અમારી સગવડ સાચવવા ૨૪ કલાક આર્યો હાજર રહેતા.
અમારા તરફ અનહુદ પ્રેમની લાગણી હતી. કંપાલામાં
પારસી દસ્તુરજી અમારા ગયા પછી વૈદિક ધર્મના અનુ-
રાગી થયા હતા. કવિજીને સાચકલ ઉપર ફરતાં તેમણે
શિખવું હતું. કંપાલા એક મહિનો રહી અમે જીજ્ઞાસુ
આવ્યાં. નાઈલ નદીનો ધોધ-રીપનફોલનો અવાજ આખા
ગામમાં ધુધવતો. અમે તે ધોધ જોવા ગયાં. પછી તો એવો
મોહ લાગ્યો કે ત્યાં રોજ જલશિકરો લેવા દોડતાં. ઠંડુ
વાતાવરણ કોઈ અજબ પ્રેરણા આપતું. ત્યાંથી ઉઠવાનું મન
થતું નહિ. દરેક જગ્યાએથી ગુરુકુળને સારી પ્રાપ્તિ થઈ
હતી. રાત થોડી અને વેશ ઝાઝા એવી અમારી હાલત
હતી. સૌને પંડિતજીને વધારે રોકવાનો આગ્રહ હોય. કવિજી
તેમને પ્રેમથી કહેતા. ભાઈ, રંગની તો ચટકી હોય, કુંડા
ન હોય ! વળી ઝાઝું ખાવાથી અપચો થઈ જાય, જે તમે
સાંભળ્યું છે તેને ખૂબ વિચારો અને અને વર્તનમાં મૂકો.
ત્યારે તમારું સાંભળેલું સાર્થક અને મારી મહેનતની સફ-
ળતા. ફરી પાછાં અમે નૈરોબી આવ્યાં. ઘણા ગુજરાતી
લાઇઓએ ઉપનયન ધારણ કર્યાં. ગુરુદક્ષિણા લેવા બહુ
આગ્રહ કરતા. કવિજી કહેતા તમારે જે આપવું હોય તે
ગુરુકુળને આપો-મને વ્યક્તિગત નહિ ! આથી અમને લોભ
લાગે. હું ઇશ્વરનો ગુન્ડેગાર થાઉં. પૈસા કમાવાનો મારો
ઉદ્દેશ નથી. જો મારે પૈસા કમાવા હોત તો હું નાટક

કંપનીની નોકરી શું કરવા છોડત ? મારે હમણાં વિશેષ ધનની જરૂર નથી. અમે હજુ ઘર માંડ્યું નહોતું. ગુરુકુળ ખુલ્લું ત્યારે એક વર્ષ સુધી ફક્ત માસિક ૩૦ રૂપિયા લઈ તેમાંથી ૨૦ રૂપિયા ગુરુકુળને ભેટ ધરતા ! નૈરોળીથી અમે ફરી મોખ્યાસા આવ્યાં. આર્યભાઈઓના અતિ આગ્રહથી અઠવાડિયું રોકાયાં. મોખ્યાસા સમાજે કવિજીને ચાંદીમાં મઢેલ સુંદર હાથીદાંતની કાસકેટ અને મને કચકડાની હાથીદાંતની કેતરણીથી વિમૂષિત સુખડનાં તળીયાંવાળી પેટીમાં માનપત્ર આપ્યાં હતાં. સૌનો પ્રેમ સંપાદન કરી અમે જંગબાર જવા સ્ટીમરમાં બેઠાં.

જંગબાર :

જંગબાર સૌથી વહેલું જવું હતું તે સૌથી છેલ્લું રહી ગયું ! બીજે દિવસે અમે જંગબારને કિનારે ઉતર્યાં. જંગબાર બહુ મજાનું શહેર છે. ત્યાંની હવા સમશીતોષ્ણ હોવાથી અનેક જાતનાં ફળફળાદિ થાય છે. ત્યાંની લવિંગની પેદાશ તો જગમશદૂર છે. તે વખતે શ્રી. ભાણુજી ડાહ્યાભાઈ જંગબારીની પેઢી ત્યાં ચાલતી. શ્રી. ભાણુજીભાઈના નાના ભાઈ લક્ષ્મણભાઈ ત્યાં હતા. ઘણાજ ભાવિક અને સરલ હૃદયના તે ભાઈ હતા. તેમનું કુટુંબ દેશમાં હતું એટલે તેમનું વિશાળ ઘર ખાલી પડ્યું હતું, એટલે અમારા ઉતારાની ત્યાંજ ગોઠવણ કરી હતી. સમાજ મંદિર તેમના ઘરની બાજુમાંજ હતું, એટલે ફાવટ બહુ સારી હતી. દરેક સ્થળ કરતાં અહિં આર્યભાઈઓની વસ્તી ઘણી હતી. શ્રી. કરસન પાલા ગઢવી સમાજની વિરૂદ્ધ હતા. અમારા

ગયા પછી તેઓ ચુસ્ત સમાજીય થયા. અત્યારે તે જામ-
નગર સમાજના સારા કાર્યકર્તા છે. સમાજ મંદિર વિશાળ
હોવાથી સભાની સગવડ બહુ સારી રહેતી. દરેક લોકો
લાભ લેતા. પ્રચાર ખૂબ ધમધોકાર ચાલતો હતો. ગુરુકુળને
ધનની પ્રાપ્તિ સારી થઈ હતી. ભાટિયા લોકોની વસ્તી
વધારે હોવાથી સનાતનીઓનું જોર હતું.

એક તરકટ :

ત્યાં એક બનાવ બન્યો હતો. જેની નોંધ કરું છું.
એક દિવસ કેટલાક સારસ્વત બ્રાહ્મણના છોકરાઓ અમુક
દેવસ્થાનમાં રમવા ગયા. ઝાડ નીચે અનેક લિંગ પડ્યાં
હતા. ત્યાં કેટલાક મમતે ચડ્યા અને વાદવિવાદમાં ઉતર્યા.
કોઈએ ટીખળ કરી ઝાડ નીચેથી એક લિંગ લઈ કુવામાં
પધરાવ્યું ! આ બનાવની અમને ખિલકુલ ખબર નહોતી.
એક બ્રાહ્મણ ત્યાં 'હિન્દ' નામનું રોજીદું છાપું કાઢતો.
તેમાં તેમણે આ બનાવને મીઠું મરચું ભરભરાવી છાપ્યો.
તે બ્રાહ્મણે સૌ વાતનો ઓળખોળ ટોપલો અમારા ઉપર
ઓઢાડ્યો હતો ! અમે આ વાત વાંચી ત્યારે અમારા
આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. અમને આ બનાવથી ઘણું જ કષ્ટ
થયું. કવિજી કોઈ રીતે કોઈની ધાર્મિક લાગણી દુઃખાય
તે વાત પસંદ કરતા નહિ. આ વાત સાવ ખોટી ઉડાડવામાં
આવી હતી. જે છોકરાઓ આ કામ કર્યું હતું તેને બોલાવ્યો
અને શું હકીકત બની તેનો વિગતવાર હેવાલ જાણ્યો.
તુરત સમાજ મંદિરમાં સભા ભરી દિલગિરીનો ઠરાવ પસાર
કર્યો. આ છોકરાનો ભાઈ સમાજી હતો. તેની યજમાન

વૃત્તિ ભાટિયા, લોહાણામાં હતી. ભાટિયાઓએ તેને બોલાવી ખૂબ દમદારી દીધી અને કહ્યું કે તમારે એમજ કહેવાનું છે કે પંડિતજીનાં ભાષણ સાંભળવાથી આ બનાવ બન્યો છે. આ બંને ભાઈઓ બહુ મજ્જમ હતા. તેમણે તે વાત સ્વીકારી નહિ. ખોટી વાતને સાચી શી રીતે કહે ? આ વાતને બહુજ મોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. ગવર્નર પાસે સનાતનીઓનું ડેપ્યુટેશન ગયું. આવા ભાષણથી આવા બનાવો બને છે અને તેથી અમારી લાગણી દુઃખાય છે માટે તેમને હદપારીનો હુકમ થવો જોઈએ એમ વિનંતિ કરી ! રજનું ગજ તે આનું નામ. કવિજી અને લક્ષ્મણ ભાઈ આખો દિવસ આ બાબતનો વિચાર કરે, સારા સારા ગૃહસ્થોને મળી સમજાવે પરંતુ પેલો છાપાવાળો રોજ નવી નવી ખોટી વાતનો પ્રચાર કરી પ્રજાને અવળે રસ્તે ચડાવે.

પાદરીની ભલમનસાઈ :

પ્રભુ કૃપાથી એક વસ્તુ બની. ત્યાંના પાદરી બિશપની પુત્રી અમારી પાસે આવ્યા કરતી. બાઈ સંસ્કારી હતી. એક દિવસ તે બાઈ તેના પિતાને પણ સાથે લઈ આવી. અનેક વાતચિત થઈ. તે બાપ દીકરી કવિજીની વાતથી બહુ ખુશ થયાં. પાદરીનો ધંધો એટલે લોકોને ધર્મ તરફ કેમ વાળી શકાય તે તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. કવિજી પણ ધર્મનો પ્રચાર કરતા હોવાથી પ્રચાર કરતાં કેટલાં કષ્ટ પડે છે તેનું વર્ણન થયું. હાલમાં હિંદુઓએ અમારા ઉપર ખોટું તહોમત મૂક્યું છે અને વાતને છેક ગવર્નર

સુધી લઈ ગયા છે વિગેરે જણાવ્યું. પાદરી સાહેબ એકદમ બોલી ઉઠ્યા. તમે કેઈ જાતની ફિકર કરશો નહિ. મારે અને ગવર્નર સાહેબને ગાઢ મત્રિ છે. આજે સાંજના હું જીમખાનામાં તેમને મળીશ અને તેમને તમામ પરિસ્થિતિથી હું વાકેફ કરીશ. તે ભલા ગૃહસ્થે તેમજ કર્યું. અમારા વિચાર વર્તનથી તેમના ઉપર ઉંડી અસર થઈ હતી. સ્ત્રી સન્માનની ભાવના વૈદિકધર્મની અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મની સરખી હોવાથી તેમના ઉપર સારો પ્રભાવ પડ્યો હતો. હિન્દુઓની સંકુચિતતાથી તેઓ વાકેફગાર હતા. વળી અમે તદ્દન નિર્દોષ હતાં. આ મામલો ઈર્ષ્યા અને દ્વેષને લઈને આટલો સુધી પહોંચ્યો હતો. કવિજીની અને ગવર્નરની મુલાકાત ગોઠવવામાં આવી. વૈદિકધર્મ સંબંધી ઈંગ્રેજીમાં લખાયેલાં પુસ્તકોનો ઢગલો લઈ ગવર્નરને ભેટ આપી આવ્યા અને વાતચિત કરી તમામ હકીકતથી વાકેફ કરી આવ્યા. ગવર્નરે કહ્યું કે તમે આ માણસ પર કેસ કરો. તે સિવાય આ વાતનો નિર્ણય નહિ થાય. તમે સાબિત કરો કે આ બધું ધતિંગ ઉભું કર્યું છે. બીજા દિવસથી કેસ માંડવાની તડામાર તૈયારી થવા માંડી. શ્રી. લક્ષ્મણભાઈ અને કવિજી સવારથી કામે લાગે તે રાત સુધી પરવારે નહિ. કોર્ટમાં કેસ શરૂ થયો. લખકરી નામના પારસી બેરિસ્ટર કે જે ક્રિશ્ચિયન થઈ ગયા હતા અને જંગળારમાં ઉંચામાં ઉંચા ગણાતા તેને રોકવામાં આવ્યા. અમારાં ભાષણો કઈ જાતનાં હતાં તેની જુળાની જુદી જુદી કેમના સદ્ગૃહસ્થો પાસે અપાવી. સાંજના ફરવા જવાની કુરસદ મળતી નહિ એટલે રાતના ફરવા અમે નિકળતાં. લક્ષ્મણ-

ભાઈ મોટર ચલાવે અને અમે બંને એ રીતે ૩૦-૪૦ માઈલ સુધી લવીંગની સુગંધી લેતે લેતે મગજનો થાક ઉતારી ઘેર આવતાં. હિન્દુસ્તાનમાં છાપાઓમાં ખોટી સાચી વાતો છપાણી. મુંબઈથી તાકીદે પાછા આવવાના કાગળો અમારા ઉપર આવવા માંડ્યા. કેસનું પરિણામ આવે નહિ ત્યાંસુધી કવિજી જંગબાર છોડવા માગતા ન હોતા. મામલો મમત ઉપર ચડ્યો હતો. છેવટે ચુકાદો અમારા લાભમાં આવ્યો. સત્ય જીત્યું. અસત્ય હાર્યું. પેલા છાપાવાળાને ત્રણ વર્ષની સખત જેલની શિક્ષા થઈ. અમે ગંગા ન્હાયાં. ઉજળે મોઢે જંગબારમાંથી વિદાય લેવાની તૈયારીમાં પડ્યાં. હવે તો તમામ આર્યો વધુ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા. ત્યાં બાગ બગીચાને ‘સાંભા’ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં ઉપવન સંમેલનો યોજવા માંડ્યાં. ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય સત્યમેવજયતે આદિ શ્રુતિ વચનનું ખૂબ મનન થતું અને અમારી પાર્ટી આનંદ કરતી.

દારેસલામ :

જ્યાં અમે જંગબારથી નીકળવાની તૈયારી કરતાં હતાં ત્યાં દારેસલામથી કેટલાક ગૃહસ્થો તેડવા આવ્યા. ત્યાં આવ્યા વિના નહિ ચાલે કહી ખૂબ આગ્રહ કર્યો. સ્ટીમર અમુક દિવસે જ જતી હોવાથી લગભગ એક અઠવાડિયાની વાર હતી. લક્ષમણભાઈ પુરા ઉત્સાહી હતા. સાથે ઇન્જનીયર હતા. તેમણે સ્ટીમ લોન્ચ તૈયાર કરી અને અમારી બાર પંદર જણાંની મંડળી દારેસલામ જવા નીકળી. તે વખતે દારેસલામ જર્મનોને તાબે હતું. તેમના કાયદા જુદા જ

હતા. વળી અમે સ્ટીમરમાં નહિ જતે લોંચમાં ગયાં હતાં એટલે અમારી તપાસ વધારે પડતી કરવામાં આવી. સવારના આઠ વાગતાં અમે દારેસલામને કિનારે પહોંચ્યાં હતાં. શહેરમાં દાખલ થયાં ત્યારે લગભગ ૧૨-વાગ્યા. દારેસલામમાં કચ્છી ભાટીયા ગૃહસ્થ કરસનદાસ કરીને હતા. તેને ત્યાં અમારો ઉતારો હતો. ત્યાંનું પાણી મોણું હોવાથી દરેક જણ પીવામાં નાળિયેરના પાણીનો ઉપયોગ કરતા. સૌના આંગણામાં નાળિયેરી ઉભી હોય. અમે એક મહિનો અહિં રોકાણું. ત્યાંથી ચાંદીના કાસકેટમાં માનપત્ર આપ્યું હતું. ગુરુકુળ માટે સારી રકમ થઈ હતી. ત્યાંથી અમે પાછાં જંગળાર આવ્યા. જંગળારમાં અમે છ મહિના રોકાયાં હતાં. અમારો કેસ ઐતિહાસિક થઈ ગયો હતો. એટલે લોકોનો આહુ વિશેષ થયો હતો. અમારે હવે સીધું મુંબઈ જવું હતું. ત્યાંના લોકોને ગુરુકુળ ફંડની જવાબદારી સોંપી અમે વિદાય લીધી. શ્રી. લક્ષ્મણભાઈનો પ્રેમ અમે કદી ભૂલી શક્યાં નહોતાં. તે ભલા ગૃહસ્થ ત્યારપછી રાજકોટ આવ્યા હતા અને ત્યાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. જંગળારના તમામ યશનો ફાળો સ્વ. લક્ષ્મણભાઈને જાય છે. કવિજનું બીજું પુસ્તક “શંકર સંગીતાવલિ” અમે આફ્રિકા હતાં ત્યારે ૧૯૧૩ માં બહાર પડ્યું હતું.

સ્વદેશાગમન :

૧૯૧૩ ના એપ્રિલમાં અમે મુંબઈથી આફ્રિકા જવા નીકળ્યાં હતાં. સને ૧૯૧૪ ના એપ્રિલમાં આફ્રિકાના મુંબઈ જવા અમે નીકળ્યાં. એક વર્ષે અમે મુંબઈનો કિનારો

જોયો. જંગળારમાં ફળ ઘણું થતાં હોવાથી સાથે ઘણા કરંડીયા હતા. ત્યાં મોસંખીને ‘મચુંગા’ કહે છે. સસ્તી ઘણી. પૈસાની ત્રણ. કેરીનો પાક વર્ષમાં બે વખત થાય. એટલે અમારી સાથે કેરી પણ હતી. કસ્ટમ ઉપર ખૂબ ખોટી થવું પડે છે. અમારી પાસે ફુટ હતું તેનો ઉપયોગ અમે કર્યો, અને પાંચ મિનિટમાં અમે છુટાં થયાં ! અમે અમારા વડિલ બન્ધુ તુલ્ય ડો. કલ્યાણદાસને ઘેર આવ્યાં. બાર મહિને સૌ સ્નેહીઓનું મિલન થવાથી ઉત્સાહના પૂર આવ્યાં હતાં. ગુરુકુળ દેવલાલીને નાશિક ખસેડવામાં આવ્યું હતું. તેનો ઉત્સવ હતો તેની તડામાર તૈયારીમાં પડ્યાં. તે વખતે ગુરુકુળ ઉત્સવ ઉપર કેટલાક સાક્ષરો આવ્યા હતા. શ્રી. રમણભાઈ નિલકંઠ, શ્રી.. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શી, અને નૃસિંહદાસ વિભાકર. ગુરુકુળ માટે આફ્રિકાથી રૂ. ૨૫૦૦૦ નું ફંડ અમે એકઠું કર્યું હતું. આફ્રિકાના અનુભવની રસીલી વાતો કરતાં અમે સૌ આનંદથી ઉત્સવ ઉકેલી મુંબઈ આવ્યાં. શ્રી. રણછોડદાસ ભવાન લોટવાળા સાથે અમારે સારો સંબંધ થયો હતો. તેઓ તે વખતે સહકુટુંબ માલાડ રહેતા હતા. અમને પોતાની સાથે રહેવા ઘણો આગ્રહ કર્યો. અમે એક મહિનો ત્યાં રહ્યાં. તેમનાં પત્ની શ્રી. પ્રેમ કુંવર અમુલ્ય સ્ત્રી રત્ન હતાં. ‘આર્યમંડળ’નું કામ અને નિત્યાનંદ લાયબ્રેરીના કામ માટે શ્રી. લોટવાળાએ આર્યવિદ્યાસભા પાસે એક વર્ષ માટે કવિજીની સેવાની માગણી કરી. અમે હવે સ્થાયિ થવા માગતાં હતાં. મલાડથી અમે જુનાગઢ આવ્યાં. ગિરનાર ઉપર અમુક દિવસ આરામ લીધો. મારા

સસરાજીને અને દિયરને હવે મુંબઈ સાથે રહેવાનો જ વિચાર હતો. અમારાં બાપદાદાના મકાન જુનાગઢમાં હતાં. તે વેળી નાખ્યાં. રાત્ર રચીલું અને ઠામ વાસણુ વિ. સર્વ વસ્તુ અમારા પાડોશી શેઠ રણછોડ શામજીને ઘર સાથે આપી દીધાં.

મુંબઈમાં પ્રવૃત્તિ:

અમે મુંબઈમાં ઘર માંડયું. સ્ત્રીન્ધી ગલીમાં લગભગ ૧૫-૨૦ આર્થ કટુમ્બ રહેતાં હતાં, ત્યાં અમે બીજે માળે ત્રણ રૂમ રાખ્યા. ઘરમાં શું શું વસ્તુ જોઈશે તેની ચિંતા અમારા પરમ મિત્ર ભાઈ વિભાકર રાખતા. અમે ૧૯૧૪માં ઘર માંડયું અને યુરોપનું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું! મારા સસરાજી શેઠ રામજી ભગવાન ઝવેરીને ત્યાં નામા ખાતામાં જોડાઈ ગયા. દિયરે એન્જનીયરનું ભણવું શરૂ કર્યું. કવિજીએ ‘આર્થ મંડળ’નું કાર્ય ઉપાડયું હતું. ત્યાં મેળાવડા ગોઠવાતા. તેઓએ “બુદ્ધાખ્યાન” રચી ગાયું હતું. જન્મથી સંગીતના સંસ્કારી હતા અને દિવસ જતે ખૂબ ખિદ્યા હતા. જુદી જુદી સભાઓમાં અમારાં ભાષણો થતાં. શેઠ ગોકળદાસ મોરારજીના શિક્ષણ વર્ગોમાં અનેક પ્રકારની સભાઓ યોજતી. જન્માષ્ટમી વખતે ગાર નિષેધક સભા, હોળી વખતે હોલિકા સંમેલન વિ. શ્રી. કરસનદાસ ચિતલિયા અમને ઘણી અગત્ય આપતા. તેમણે “લગિની સમાજ” નામનું સ્ત્રીઓનું મંડળ કાઢયું હતું. ૧૯૧૫ના “હિન્દુસ્તાન પ્રજામિત્ર”ના દિવાળીના અંકમાં કવિજીનું “બુદ્ધાખ્યાન” છપાયું હતું. શ્રી. લોટવાળા તરફથી વિચાર

પુષ્પમાળા નીકળતી તેમાં શ્રી. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના “સમાજ” નામના બંગાળી પુસ્તકનો અનુવાદ કવિજીએ લખ્યો હતો. “નવા યુગનાં યુવાન, સ્ત્રી, પુરુષ” પણ છપાયું હતું. ‘યુવાન’ના લેખક શ્રી. કૌશિકરામ વિ. મહેતા હતા. ‘સ્ત્રી’ના લેખક ભાઈ વિભાકર હતા અને ‘પુરુષ’ના લેખક કવિજી હતા. કવિજીના તેમજ વિભાકરના શ્રી. કૌશિકરામ ગુરુ હતા. જુનાગઢની હાર્મિસ્ટ્રલમાં તેઓ હેડમાસ્તર હતા. દિવાળીને દિવસે મુંબઈ સમાજ મંદિરમાં કવિજીએ સ્વામી દયાનંદનું આજ્ઞાન કરી આખી સભાને મુગ્ધ કરી મૂકી હતી. હવે તેઓએ આજ્ઞાન પદ્ધતિ અંગિકાર કરી હતી. લોકોને બહુ રસ આવતો. વ્યાજ્ઞાતા એકરૂપ થઈ જાય એટલે શ્રોતા રસમાં નહાઈ રહેતા. જ્યારે સ્વામી દયાનંદનો અંતિમકાળ આવે ત્યારે એટલો બધો કરુણ રસ છલકાઈ જતો કે પોતાની આંખમાંથી અને શ્રોતાની આંખમાંથી અશ્રુ ટપકતાં. મુંબઈ આર્યસમાજે એક વર્ષ માટે પંડિત બાલકૃષ્ણજીની જગ્યાએ કવિજીની માગણી કરી હતી. સવારે યજ્ઞ, કથા, અને દર રવિવારે વ્યાજ્ઞાન. આ કેમ હતો. સ્ત્રીસમાજની સભાની ગોઠવણ પણ તેમને કરવી પડતી. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનાં વૈષ્ણવધર્મનાં પુસ્તકો લઈ તેમનો ખારીક અભ્યાસ કરી સમાજ મંદિરમાં ભાષણ આપતા. દરેક આચાર્યોના તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કવિજી રાખતા—જીસસ ક્રાઈસ્ટ અને મહુમ્મદ સાહેબનો પણ. આમ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમાં અમારો સંસાર સુખમય ચાલ્યો જતો. ૧૯૧૫માં અમે કચ્છ તરફ પ્રચાર માટે ગયાં. એક વિધવા ભાટિયા બાઈએ અમારા પ્રચારથી પ્રેરાઈ પોતાનાં મકાન

આર્ય પ્રતિનિધિને ભેટ કર્યાં હતાં. ત્યાં અમારા ઉપર ડૉ. કલ્યાણદાસની ભત્રીજાનાં લગ્નની કંકેતરી આવી. સંસ્કાર કવિજીને હાથે જ થવાનો હતો. પ્રથમ હું જણાવી ગઈ તેમ એમના આખા કુટુંબ સાથે અમારો પરમ સ્નેહ છે. સુરતમાં લગ્ન હતાં અને કવિજીએ “રુકિમણિ હરણ”નું આખ્યાન લગ્નમંડપમાં કર્યું. કન્યાની સ્વતંત્રતા શ્રીકૃષ્ણના યુગમાં કેવી હતી તે વર્ણન કરી સભાને સંતોષી હતી. હલધર ગામે આર્યધર્મ પરિષદ ભરાઈ હતી. કવિજી સત્ય વક્તા હતા. જે એમને ઠીક લાગે તેના ખુલ્લો પ્રચાર કરતાં તેઓ ડરતા નહિ. કેટલાક કાર્યકર્તા સંબંધમાં પરિષદના પેંડોલમાં તેઓની નીતિ ઉઘાડી પાડી ખેદ વ્યક્ત કર્યો. એટલે કેટલાક રોષે ભરાયા અને કવિજી વિરૂદ્ધ ઠરાવ પસાર કર્યો! ત્યારથી કવિજીએ સમાજ છોડી દીધી હતી. પણ જે વાત સંતોષે કરી હતી તે આખરે સાચી જ નીકળી અને “ત્યારે મહારાણીશંકર કહેતા હતા તે વ્યાજબી હતું” તેમ કહેવું પડ્યું. હવે કવિજીએ જીવનનિર્વાહ માટે સ્વતંત્ર લેખન કાર્ય હાથ ધર્યું. ‘ચન્દ્રગુપ્ત’ નામનું નાટક લખવું શરૂ કર્યું. ભાઈ વિભાકરે ‘સિદ્ધાર્થબુદ્ધ’નું નાટક લખ્યું હતું. જાને મિત્રો આ કાર્યમાં જોડાયા. ચોરવાડવાળા રા. અમૃતલાલ પઢિયાર અમારા જ્ઞાતિજંધુ હતા. મારી તબીયત નબળી રહેતી. ચોરવાડનાં હવાપાણી સારાં એટલે હવાફેર માટે ચોરવાડ આવવા તેમણે અમને આગ્રહ કર્યો. ચોરવાડમાં સભાઓ અમૃતલાલભાઈ જોડાતા અને જ્ઞાન પ્રચાર કરાવતા. અમે જે અને મારા દિયર ત્રણ મહિના ચોરવાડ રોકાયાં હતાં. કેટલીક સાચી વસ્તુ લોકોને ગમતી

નથી. અમારા માળામાં ઘણા આર્યો રહેતા હતા. તેમાંથી કેટલાક દહીં દુધિયા નીતિના હતા. કવિજીએ સમાજ છોડી દીધી હતી એટલે તેમને અમારી સાથે અણુબનાવ થઈ ગયો. મારા સસરાજી કે જે જીવનભર અમને સહકાર આપતા તેમને અમારી વિરૂદ્ધ તે લોકોએ ઉશ્કેરી મૂક્યા! મારા સસરાજીને એમ લાગ્યું કે આપણે સૌ જુદાં થઈ જઈએ. કવિજીને એમાં જરાય વાંધો નહોતો. મારા દિયરને અમારાથી અલગ થવું નહોતું ગમતું પણ મારા સસરાજી સામે એમનું કાંઈ આદ્યું નહિ. અમારાં બાપદાદાનાં મકાન વેચ્યાં હતાં તેના રૂપિયા શેઠ રામજી ભગવાન ઝવેરીની દુકાને વ્યાજે મૂક્યા હતા. તેમાંથી જ્યારે કવિજી ગુરુકુળ હતા અને મેં મારાં ઘરેણાં કરજમાં ભરવા આજ્યાં હતાં તેના રૂપિયા ૬૦૦૭ કવિજીએ લીધા અને બાકીના સરખે ભાગે મારા દિયરને અને સસરાજીને આપી પરસ્પર સ્તાંપના કાગળમાં ફારગતિ આપી સૌ છુટાં પડ્યાં.

દિયરનું અવસાન:

૧૯૧૬ માં મારા દિયરને આગળ અભ્યાસ કરવા માટે શેઠ શૂરજીભાઈ અમેરિકા મોકલવા તૈયાર હતા. તેમની તૈયારીમાં અમે પડ્યાં હતાં. તે વખતે મુંબઈમાં ક્યાંય પ્લેગ નહોતો. પણ અમારે કમનશીએ તેમને પ્લેગ થયો. મારા દિયર મજબુત શરીરવાળા યુવાન હતા. બુધવારની સાંજે તેમને બગલમાં દુખાવો થયો અને તાવ આવ્યો. અધૂરામાં પૂરું અમારે કમલાગ્યે ડૉ. કલ્યાણદાસ નાશિક ગયા હતા. ડૉ. વિભાકરની ટ્રિટમેન્ટ શરૂ કરી. માથા ઉપર

અરફ ચાલુ હતો છતાં તેજ રાતથી સન્નિપાત શરૂ થઈ
 ગયો. સવારે ડૉ. જીવરાજ મહેતા એમ. ડી.ને બોલાવ્યા.
 ઈન્જેક્શન દીધાં. ૨૪ કલાકની ચાકરીમાં હું અને કવિજી.
 મારા દિયર જિમાર પડ્યાની ખબર મારા સસરાજીને પડી
 એટલે તેઓ અમારે ઘેર આવ્યા. જિમાર હાલતમાં મારા
 દિયરે તેમને કહ્યું. તમે હવે મોટાભાઈ સાથે રહેજો. કોઈની
 કહી સાંભળી ન માનતા. જુઓ, બંને જણાં મારી ચાકરી
 કેવી કરે છે? મારે માટે ૨૦ રૂપિયાની પ્રી વાળા ઉંચામાં
 ઉંચા ડૉક્ટર બોલાવે છે. તેઓ જિમાર હાલતમાં પણ
 મારી મશ્કરી કરતા. ભાભી, રાતે ડૉક્ટર આવે ત્યારે
 તમારે દીવો ન કરવો. દીવો કરીએ તો રાત પડી કહેવાય
 અને ડમ્બલ પ્રી દેવી પડે વિગેરે. હું કહેતી ભાઈ તમે
 સાબ્દ થઈ જાઓ. તમે છો તં અમારે રૂપિયા જ છે. ત્રીજે
 દિવસે ડૉ. કલ્યાણદાસ નાશિકથી આવી પહોંચ્યા. એમણે
 અમને જણાવી દીધું કે કેસ આશા વિનાનો છે. ડૉ. જીવરાજ,
 ડૉ. વિભાકર, ડૉ. કલ્યાણદાસ ત્રણે જણાએ અનેક ઉપાય
 કર્યા છતાં પરિણામ નિષ્ફળ આવ્યું. શનિવાર તા. ૧લી
 જુલાઈ ૧૯૧૬ અષાઠ સુદી એકમની સાંજે ૭ા વાગે મારા
 દિયરે પ્રાણ છોડ્યો. વીસ વર્ષના યુવાનનું મૃત્યુ પ્રશાંત
 રીતે થયું. સંસારમાં જરાય જીવ નહિ. ફક્ત એક જ વાત
 મોટાભાઈ, ભાભી તમે માફ ઘણું કર્યું. મારાથી તમારું
 કાંઈ થઈ શક્યું નહિ. કવિજીએ તેમને તત્વજ્ઞાન સમજાવવા
 માંડ્યું. “નાનાભાઈ તોને ત્યાં જવું છે અને ફરીને આવવું
 છે એ જાણો છો ને? માટે ચાલો. તે પરમ પ્રભુના ધામમાં
 જવાની પૂર્વે મારી સાથે પ્રાર્થનામન્ત્રો બોલવા માંડો.” કવિ-

જીની સાથે વિશ્વાનિ દેવથી પ્રાર્થના શરૂ કરી. લથડતી જીભે ગાયત્રી મન્ત્ર બોલાયો. મારા બેળામાં તેમનું માથું હતું. હું ગભરાઈ ચીસ પાડી ઉઠી. ત્યારે મને કહ્યું તમે આ શું કરો છો ? તમને કોણ છાનાં રાખશે ? છેવટ સુધી સાવચેતી. મારા સસરાજી, હરગોવિંદ કાચવાળા, ડૉક્ટરો, માળાના કેટલાએ લોકો. સૌની વચ્ચે વિના મમતાએ કોઈ શાંતમૂર્તિ દેહને છોડે તેમ મારા દિયરે સ્વર્ગવાસ કર્યો. અમે અમારો પુત્ર કહીએ કે ભાઈ કહીએ જે ગણીએ તે તેમનામાં હતું.

મારી માંદગી :

બીજે દિવસે મને તાવ ચડ્યો અને ગાંઠ નીકળી. કવિજીની આકૃતનો પાર નહોતો. ચાર દિવસથી અળાંડ ઉબ્બગરા. યુવાન ભાઈના મૃત્યુનો કારી ઘા. ત્યાં હું પટકાઈ પડી. અમારા સુખદુઃખના સદાય સાથી શ્રી. ડૉ. કલ્યાણુદાસ મને તેમને દવાખાને લઈ ગયા. ડૉ. ચોકસી જે પ્લેગના સ્પેશ્યાલિસ્ટ ગણાતા તેમની સલાહ લીધી. અને ઈન્જેક્શન આપ્યું. કવિજીને ખૂબ ધારણા આપી. કાંઈ ફિકર કરશો નહિ તાત્કાલિક ચેત્યાં છીએ એટલે જરાય હરકત નહિ આવે. તમે ચિંતા છોડી નિરાંતે ઉંઘી જાઓ. ડૉ. સાહેબ મને પોતાને ઘેર કેરોનેશન બિલ્ડીંગમાં લઈ ગયા અને રાત દિવસ ઉભે પગે ચાકરી કરી મને પ્લેગના જડખા-માંથી બચાવી કવિજીને ચિંતામુક્ત કર્યા. સભા સોસાયટીના બંધારણને અંગે કવિજીને અને ડૉ. કલ્યાણુદાસને ઘણો મતભેદ રહેતો પણ અમારો કૌટુંબિક સમ્બન્ધ કદિ તૂટ્યો નહિ તે આજના દિવસ સુધી ! મારા દિયરના મૃત્યુ પછી

મારી તબીયત નબળી રહેતી. લગભગ છ મહિના ડૉ. ક્રિયાણુદાસની દવા કર્યા બાદ એમણે અમને માથેરાન હવાફેર જવા સલાહ આપી. ત્યાં બે મહિના રહ્યા પછી મારા શરીરમાં લોહી આવવા માંડ્યું. મારું વજન ૯૭ રતલ હતું તેમાંથી ૧૧૦ રતલ થયું અને અમે મુંબઈ જવા વિચાર કર્યો. સ્વતંત્ર લેખન કાર્ય કરતા હતા એટલે ઉપાધિ હતી નહિ. ૧૯૧૭માં “કચ્છ નીતિદર્શક” નાટક સમાજને ચન્દ્રગુપ્ત નાટક દીધો અને એક બેનીપ્રીટ નાઈટ લીધી. જેનું હાઉસ લગભગ રૂપિયા ૧૨૦૦ થયું હતું. કંપનીના માલીકે કવિજીને સોનેરી સાફે, ખેસ વિગેરે આપી બહુ માન દીધું હતું. પ્રભુકૃપાએ અમારી આર્થિક હાલત સારી થવા માંડી. મારા સસરાજીની મિલકતમાંથી ફક્ત રૂપિયા ૬૦૦ લીધા હતા તે શેઠ રામજી ભગવાન ઝવેરીની દુકાને મારે નામે વ્યાજે રાખ્યા હતા. યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું જેથી રશિયાના રૂબલના ભાવ ગડગડી ગયા હતા. શેઠ માધવજીભાઈએ કવિજીને કહ્યું: પાંડિતજી, દેવીજીના ૬૦૦ રૂપિયાના રૂબલ લઈ નશીબ અજમાવો. કવિજીને ગળે આ વાત ઉતરી અને રૂ. ૨૦ ના ભાવના રૂબલ લઈ રૂ. ૭૫ માં વેચ્યા. તુરત ફાયદો થયો. મારા નામની રકમ એમને એમ વધતીજ ગઈ. અમારી ગણત્રીની મુડી હોવા છતાં એમનું હૃદય મિત્ર પ્રતિ કેટલું કુમળું હતું તેનું એક ઉદાહરણ આપું. લીલાધર ચોખા-વાળા નામના એક સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. અમારે ત્યાં આવતા જતા. તેઓ શેરબજારમાં થોડો ધંધો કરતા. તેમને વાચદાના વ્યાપારમાં ખેટ આવી. રૂપિયા ૨૦૦ તેમને અંગ

ઉધાર આપ્યા હતા. તે ગૃહસ્થને અણુધારી માંદગી આવી અને તેનું મૃત્યુ થયું. તેમના ભાઈ, પત્ની વિ. હતા. અમે તેમના અંતકાળ સુધી પાસે હતાં. જો ધાર્યું હોત તો મોંકબુલાત કરાવી લીધી હોત પણ કવિજીના લાગણીપ્રધાન હૃદયે આ વખતે આ વસ્તુ યાદ દેવાની ના પાડી અને મેં ધર્મદો કર્યો છે એમ માની ૨૦૦ રૂપિયા જતા કર્યા.

નાટ્ય લેખન :

કચ્છ નીતિદર્શક નાટક સમાજને બીજો નાટક ‘સમ્રાટ અશોક’ લખી આપ્યો. સિન્ધમાં નગરઠકાથી કેઈ પંડિતે સ્ત્રીઓના યજ્ઞોપવીતનો વિરોધ દર્શાવતો લેખ લખ્યો હતો. તેનો જવાબ હિંદુસ્તાની ભાષામાં લખી આપવા નગરઠકાના આર્યો તરફથી કહેવામાં આવ્યું. એટલે “કન્યોપનયન વિધિ” નામનું ટ્રેકટ છપાવ્યું. લેખનકાર્ય કરતા એટલે છ મહિના મુંબઈમાં અને છ મહિના બહારગામ હવા ખાવા રહેતાં. દેશી નાટકવાળા શેઠ ચન્દુલાલે નાટકની માગણી કરી. કવિજીએ સ્વીકારી અને “રૂકિમણીહરણ” નામનું નાટક તેમને લખી દેવા વચન આપ્યું. “રૂકિમણીહરણ” લખવા કાશ્મિરની મુસાફરી કરવા નક્કી કર્યું. અજાણ્યું અને દૂર સ્થળ હોવાથી પોતે એકલા જ ગયા. મને સાથે લઈ ગયા નહિ. ત્યાંથી ત્રણ મહીને ઘેર આવ્યા. ત્યાંના આર્ય-ભાઈઓનો પુષ્કળ પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. કાશ્મિરની હજારીબાગ સમાજ મંદિરમાં ઘણું ભાષણો કર્યાં હતાં. ૧૯૧૮ માં અમદાવાદમાં “રૂકિમણીહરણ” બહાર પડ્યું. પગમાં સંધિવા-ગાઉટનો વ્યાધિ ત્યારથી શરૂ થયો હતો. તે રોગ

અનેક દવા કરવા છતાં છેવટ સુધી મટયો ન હતો. બીજો નાટક “વીર દુર્ગાદાસ” લખી દેશી નાટક સમાજને આપ્યો હતો.

“આર્યજીવન:”

મલવાડામાં મકનજીભાઈનું કન્યા ગુરુકુળ ખુલ્લું હતું. તેના પ્રચાર માટે માસિક કાઢવા ધર્માનંદ, ચતુરભાઈ વગેરે આવ્યા અને માસિકના અધિપતિ કવિજી થાય તેવી ઇચ્છા પ્રકટ કરી. “આર્યજીવન” નામનું માસિક શરૂ કર્યું. કન્યા ગુરુકુળને મલવાડાથી ખસેડી ઇટોલા લાવવાની અને તેનું સુકાન અમે બંને લઈએ એવી ભાવના, મ. ચતુરભાઈ બાબરભાઈ, સ્વામી ધર્માનંદ વિ. એ વ્યક્ત કરી. મલવાડા રેલ્વે સ્ટેશન નહિ હોવાથી અનેક મુશ્કેલી પડતી. ઇટોલામાં જો કન્યાગુરુકુળ આવે તો શ્રી. ધર્માનંદની ત્રણ વિધાં જમીન અને બીજા ત્યાંના પાટીદાર ભાઈઓ અમુક રકમ આપવા માગતા હતા તે મળવાનો લાભ હતો. કવિજી પ્રથમથી સ્વતંત્ર વિચારના હતા. તેમને તાબેદારી કદિ પસંદ નહોતી. જ્યારે આર્યપ્રતિનિધિસભા તરફથી તેઓ પ્રચાર કરતા ત્યારે દરેક પંડિત પોતાના પ્રચારની ડાયરી સભાપર મોકલે એવો ધારો હતો. કવિજી કદિ આ રિવાજ પાળતા નહિ. તેમણે સભાને લખી દીધું કે મારા વખતનો હું હિસાબ નહિ આપું. મારી જવાબદારી હું પૂરી સમજું છું. મારા પર વિશ્વાસ હોય તોજ મારે કામ કરવું છે નહિ તો નમસ્તે! એમની પાસે એક મગને બે ફાડનીજ વાત હતી. જે કહેવું હોય તે તુરત કહી દેતા. મનમાં મેલ નહિ. કવિજીનું

માનસ કેઈની ગુલામીમાં કામ કરવા રાજી નહોતું. તેમણે ઇટોલાના કાર્યકર્તાઓને કહ્યું, મારા પર તમને લરોસો હોય તો ઇટોલાની ત્રણ વિધા જમીનનું રજિસ્ટર દસ્તાવેજ મારા નામ પર કરાવી આપો. જે ગૃહસ્થો અમુક રકમ આપવાના છે તેઓ મને ખાતુ પાડી આપે એટલે અમે તમામ જવાબદારી અમારા ઉપર લઈ, વિના પગારે કામ કરવા રાજી છીએ. તે લોકોની સાથે આ વાટાઘાટ ચાલતી હતી તે દરમિયાન શેઠ લિલાધર કારા કાપડીયાને પોતાનાં સંતાનોને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાની ઉત્કંઠા થઈ. સંગીત શાસ્ત્રી પ્રો. બળદેવ, કવિજી પાસે આવ્યા અને વાત કરી. ઇંગ્રેજી ભણેલાં છોકરાંઓને ધાર્મિક જ્ઞાન ભણાવવું તે જેવી તેવી વાત નહોતી. તેની પાસે તદ્દન વેદવિદ્યા પંડિત ચાલી શકે નહિ. છોકરાંઓની દરેક શંકાનું સમાધાન કરી શકે તેવો માણસ જોઈએ. માટે આગ્રહ કરી પ્રો. બળદેવ કવિજીને તે લોકોને ઘેર તેડી ગયા. કવિજીએ સાર્થ સંધ્યા શિખવવાની શરૂ કરી. ત્યારથી “સંધ્યા સ્તવનાંજલિ” લખાવી શરૂ થઈ. ડૉ. કલ્યાણદાસને ઘેર અવારનવાર મારે જવાનું હોય. તેમનાં ઘરનાં જૈરાંને સંગીત-મય સંધ્યાનો મોહ લાગ્યો. સાંજનાં તેનું પારાયણ અમે સૌ કરતાં. ૧૯૧૯ માં “સંધ્યા સ્તવનાંજલિ” બહાર પડી.

૧. અને વડોદરા :

કવિજીની શરતો ઇટોલાવાળા પાળવા તૈયાર થયા એટલે અમે મુંબઈ છોડી ઇટોલા ગયાં. ઇટોલામાં ગુરુકુળનાં મકાન બાંધવા માટે મુંબઈમાં મિત્રો પાસેથી રૂપિયા ૫૦૦૦ મેળવ્યા.

મકાન બંધાયું અને ફૂલો બાકી હતો. ચોમાસામાં ત્યાં હાલકી ભોગવવી પડતી એટલે આશ્રમ બંધ કરી અમે મુંબઈ આવ્યાં. સ્વ. માસ્તર આત્મારામજીનો એવો મત પડ્યો કે જ્યાં સુધી ઇટોલામાં પુરી સગવડ ન થાય ત્યાં સુધી વડોદરા ગુરુકુળ રાખો. કવિજીને આ વાત યોગ્ય લાગી એટલે વડોદરામાં પુલબારી પાસે ગુરુકુળ માટે નાનકડો પણ એકાન્ત સ્થળમાં પૂરી સગવડવાળો બંગલો ભાડે રાખ્યો. વડોદરાના દિવાન સર મનુભાઈ મહેતાને હાથે ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરાવવાનું નક્કી કર્યું. માસ્તર આત્મારામજી તેમજ જીમ્માદાદા વ્યાયામ શાળાના પ્રાણરૂપ પ્રો. માણેકરાવજી વિગેરેની ઘણીજ મહેનત હોવાથી દરેક મોટા અમલદારોએ સહાનુભૂતિ બતાવી. નાનકડો પણ દબદબા ભયો મેળાવડો ૧૯૨૦ ના ઓક્ટોબર ની ૩૧ તારીખે થયો. પણ ઇટોલાના લોકોને આ વસ્તુ ગમી નહિ. મ. ધર્માનંદે ઇટોલાના મકાનને તાળાં મારી દીધાં અને વિરોધ શરૂ કર્યો. અમે તેમને સમજાવ્યા કે આ કામચલાઉ છે. જ્યાં સુધી ઇટોલામાં પુરતી સગવડ નથી ત્યાં સુધી છે છતાં તે લોકો સમજ્યા નહિ. જો અમારે કોર્ટે ચડી મિલકતનો કબજો મેળવવો હોત તો તેમ કરી શકત, કારણ જમિનનું દસ્તાવેજ કવિજીને નામે હતું. કવિજીને એ વસ્તુ પસંદ નહોતી. પ્રો. માણેકરાવજીને લવાદ નીમી સમાધાન કરાવ્યું.

કન્યા ગુરુકુળ :

અને અમે સાવ સ્વતંત્ર રીતે કોઈ પણ કમિટી કે સભાના આશરો વિના કન્યા ગુરુકુળની સ્થાપના કરી.

કવિજી કહેતા કે જેમ વકિલ, ડૉક્ટરને પોતાનો ધંધો કરવાની છૂટ છે તેમ બ્રાહ્મણને પોતાની વિદ્યા ભણાવવાની શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે. જેમ કોઈ બચરવાળ ગૃહસ્થીનું ઘર હોય તે રીતનું અમારું કન્યા ગુરુકુળ ચાલતું. ૨૦ થી વધારે કન્યાઓ અમે રાખતાં નહિ. અમે જાને અને માસ્તર જોઈતારામ (પાછળના સ્વામીશ્રી અભયાનંદજી) ની ત્રિપુટીથી અમારું ગાડું ગળડ્યા કરતું. અચાચક વૃત્તિથી ફંડ ફાળા વિના કોઈના આધાર સિવાય ફક્ત ટેકને ખાતર કેવી કેવી મુશ્કેલી વેઠી હશે તેનો ખ્યાલ બીજાઓને લાગ્યે આવે. અમારું શિક્ષણ કન્યાને યોગ્ય ગૃહિણી બનાવવાનું હતું-ફેશનેબલ લેડી નહિ. અમારે ત્યાં ભણતી છોકરીને રસોઈથી માંડી સર્વ ઘરકામ આવડવું જ જોઈએ. અમારે ત્યાં શિખેલી કન્યા એક હાથમાં સિતાર બજાવે અને બીજે હાથે સાવરણી લઈ વાસીદું વાળતાં શરમ ન માને. સવારના પાંચ વાગ્યાથી તે રાતના નવ વાગ્યા સુધી ઘડિયાળને કાંટે અમારો કાર્યક્રમ ચાલતો. વડોદરા વિદ્યાતીર્થ હતું. સારામાં સારાં સાધનો સસ્તામાં મળતાં. તાલ સાથે સંગીત શીખવવા માસ્તર ઘણેકરને અમે રાખ્યા. સિતાર માટે માસ્તર બાપટ અને હાર્મોનિયમ, દિલરૂબા માટે માસ્તર જાંભેકરને રાખ્યા. દરેક ગૃહસ્થ સ્ટેટમાં નોકર હતા. સદ્ગૃહસ્થોને ઘેર સંગીત શીખવવા જતા. દરેક વાજાંત્ર ઉપર અમારી કન્યાઓ કાબુ ધરાવતી. સંસ્કૃત માટે પાંડિત મેઘાવ્રતની નિમણુંક કરી. કવિજીને પ્રચારનું કામ અને ‘આર્યજીવન’નું કામ કરવાનું હતું. ઇંગ્લેજ કવિજી શિખવતા. ગુજરાતી માસ્તર

જોઈતારામ. કર્મકાંડ, ગૃહવ્યવસ્થા, સિવણ વિગેરે મારે શિર હતું.

કાશિમરનો પ્રવાસ :

૧૯૨૧ માં ઉનાળાની રજા પડી. અમદાવાદવાળા અમારા પરમમિત્ર મણિલાલ મગનલાલ દલાલ સાથે અમારે કાશિમર જવાનું થયું. ૨૦ માણસનો કાફલો કાશિમરની મુસાફરી માટે ઉપડ્યો. કવિજી એક વખત ત્યાં જઈ આવ્યા હતા, એટલે તેમને ત્યાંનો અનુભવ હતો. ત્યાંના આર્યસમાજ સાથે સારી ઓળખાણ રહી એટલે કવિજીને સાથે તેડી જવાની મણિભાઈની ઇચ્છા હતી. અમારા ઉપર મણિભાઈની વિશેષ લાગણી હતી. અમારા ગુરુકુળને તેઓએ છુટે હાથે મદદ કરી છે. આવા ખમતીધર મિત્રોની મદદથી અમે ગુરુકુળ ચલાવી શક્યાં હતાં. અમને તેમણે કદિ મુંઝાવા દીધાં નથી. ગુરુકુળ સાચવવાની જવાબદારી માસ્તર જોઈતારામે લીધી અને અમને એ માસ માટે છૂટાં કર્યાં. મુસાફરીની તમામ વ્યવસ્થા કવિજીને શિર હતી. પૈસા મણિભાઈના હતા. સેકન્ડ ક્લાસની અમારી મુસાફરી ઘણી જ સુખદાયક હતી. ત્રણ દિવસરાત રેલ્વેમાં ગાળી અમે રાવલપિંડી ઉતર્યાં. ત્યાંથી ૨૦૦ માઈલ મોટરમાં બેસી શ્રીનગર જવાનું હતું. મોટરને વળાંક એટલો વાંકાચૂંકો હોય છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે ‘ડેન્જર’ નાં પાટીયાં નજરે પડતાં હતાં. રસ્તામાં ડાક બંગલામ ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરી લેતાં. સફેતાના ઝાડથી શોભત સુંદર રસ્તાથી અમે શ્રીનગર પહોંચ્યાં. ભારતનું સ્વર્ગ ગણાતું કાશ્મીર જોઈ અમે ગાંડાંતૂર બન્યાં. રહેવા માટે

ઝેલમ નદીમાં હાઉસબોટ હોય છે. આપણે જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જઈ શકાય. અમારે માટે શ્રીનગરના હેલ્થ ઓફિસર ડૉ. કુલબૂષણનો બંગલો કે જે વીસથી પચીસ માણસ રહી શકે એટલો મોટો હતો તેની સગવડ થઈ હતી. અમારી સાથે ભટ, ચાકર, આચા, મહેતાજી વિગેરે ઘણાં માણસ હતાં. હાઉસબોટ કરતાં બંગલાની સગવડ એટલા માટે મેળવી હતી કે નાનાં બચ્ચાંને અકસ્માત થવાનો ભય ઓછો રહે. દરેક જોવા યોગ્ય સ્થળો જેવાં કે ડાલસરોવર, અચ્છાબલ, વેરીનાગ, શાલેમાર બાગ, ખીર ભવાની, ગુલમર્ગ વિ. સ્થળો આનંદથી અમે જોયાં. આસપાસનાં સ્થળો જેવાં માટે રાતના ત્રણ વાગ્યાથી ‘શિકારા’ માં બેસી મુસાફરી શરૂ કરતાં અને જોવા યોગ્ય સ્થળ જોઈ ઘેર પાછાં ફરતાં. કાશ્મીરની ખુશનુમા ઋતુ, સુંદર પુષ્પોથી વિભૂષિત વનરાજી, યોગીસમાં ચીનાબનાં વૃક્ષો, ઘડીમાં વરસાદ અને ઘડીમાં તડકો એવી શરમાળ મુઠ્ઠા જેવી ઋતુનો આનંદ અમે એક મહિનો ભોગવી રાવલપિંડી પાછાં આવ્યાં.

ગુરુકુલોનું નિરીક્ષણ :

લાહોર થઈ ત્યાંથી જલંધરનું કન્યા મહાવિદ્યાલય જોવા ગયાં. મણિભાઈ દહેરાવાસી જૈન હોવા છતાં આર્યસમાજની શિક્ષણસંસ્થા તરફ મમતા રાખતા એટલે તે જોવાની સૌની ઉત્કંઠા હતી. અમારા ભોમિયા કવિજી હતા. જલંધર કન્યા વિદ્યાલય ઉપર અમે તાર કર્યો હતો. એટલે સ્ટેશન ઉપર ત્યાંના વ્યવસ્થાપક હાજર હતા. અમને ઉતરવાની

સારી સગવડ આપી હતી. અમારો કાફલો એટલો મોટો હતો કે કોઈનાં મેમાન થવું પરવડે નહિ. જે દિવસ ત્યાં રોકાઈ કન્યાઓનો અભ્યાસક્રમ જોયો. અમારા મણિભાઈ સ્ત્રીશિક્ષણના પક્ષપાતી હોવાથી રૂ. ૨૫૦ કન્યા વિદ્યાલયને ભેટ ધર્યાં. પંજાબ ઘણો જ રસાળ પ્રદેશ હોવાથી રળીયા-મણો છે. લુકાટ નામનાં નવિન ફળ અમે ત્યાં જોયાં અને આનંદથી ઉપલોગ કર્યો. કાશ્મીરમાં રહી અમે ફળનાં શોષિન થઈ ગયાં હતાં. કાશ્મીરમાં રોજ શેતુર, મગ્દાસ, રોજબરી, નાસપાતી, લીલી બદામ, લીલાં આલુ વિગેરે ખૂબ મળતાં. કાશ્મીરમાં કેરીની પેદાશ નહિ એટલે બહારથી આવે તે મોંઘી વેચાય. અમે બાલંધરથી હરદ્વાર ગયાં. સ્ટેશન ઉપર ઉતરતાં જ પંડ્યાઓ તંગ કરવા માંડે છે. ઉતરવા માટે ધર્મશાળામાં તપાસ કરી તો અમને જોઈએ તેવી જગ્યા મળી નહિ. અમે ટાંગા કરી જ્વાલાપુર મહાવિદ્યાલય ચાલ્યાં ગયાં. કવિજીએ ત્યાં થોડો વખત અભ્યાસ કર્યો હતો. પંડિત ભીમસેનજી ત્યાં હતા એટલે અમને સારી સગવડ મળી. મણિભાઈ તરફથી જ્વાલાપુર ગુરુકુળને ૨૦૦ રૂપિયા દાનમાં આપ્યા. પંજાબનો ઉનાળો એટલે ગરમીનું શું પૂછવું? ગંગામાં નહાવાની ખૂબ મઝા પડતી. ત્યાંથી અમે હરદ્વાર જોવા ગયા. હરની પોડીનો દેખાવ જોવા જેવો છે. હરદ્વાર પાસે ગંગા ઘણી વિશાળ છે.

અમારે ગુરુકુળ કાંગડી જોવા જવું હતું. ત્યાં જવા માટે વાહનની સગવડ મળતી નહોતી. અસુક મજબુત મનનાં માણસોએ જઈ આવવું એમ નક્કી કર્યું. અમે બંને, મણિભાઈ અને તેમનાં પુત્રી, અને એક જે બીજા ગૃહસ્થ.

ગંગા પાર કરવા પુલ નહોતો. ખડતલ માણસનું કામ હતું. પુરુષો પાર ઉતરી ગયા. હું અને મણિભાઈનાં પુત્રી હોંસ કરી નિકળ્યાં તો હતાં પણ પાણી દેખી ગભરાયાં! કિનારા પર કુંભાર હતો તેને કવિજીએ સમજાવ્યો. તારાં ગધેડાં ઉપર બેસાડી આ સ્ત્રીઓને સામે ઢાંઢે ઉતારી દે. તું કહીશ તે તને આપશું. અમારું હસવું ક્યાંય માય નહિ. જે બેસવાની ના પાડીએ તો ગુરુકુળ જોયા વિના રહીએ. કવિજીને કીકીએને (મણિભાઈનાં પુત્રી) કહ્યું તમે અમારા હાથ ઝાલી પાર ઉતારો તો અમે બેસીએ નહિ તો અમને બીક લાગે. તેઓ કબુલ થયા. ખુબ હસતે મશકરી કરતે અમે એ રીતે સામે પાર ઉતાર્યાં! કવિજીનાં પગનાં તળીયાં ચીરાઈ ગયાં હતાં. હવે અમારે પગે ચાલી ઢાંગડી ખેંચવાનું હતું. થોડું ચાલ્યાં ત્યાં થાક લાગવા માંડ્યો. સૂર્ય તપવા માંડ્યો અને અમારી અકળામણનો પાર ન રહ્યો. પણ કહીએ કેને? ગુરુકુળ જોવાનો અમને મોહ હતો. અમારા નશીબે રસ્તામાં બેલગાડી મળી. તેને જે જોઈએ તે લેવા સમજાવી અમે તેમાં બેઠાં. કવિજી તો ચાલતા જ હતા. જંગલ આવ્યું. દૂરથી હાથીનું ટોળું દેખાયું અને સૌ મુંઝાયાં! ગાડાવાળો આગળ ચાલવા ના પાડતો હતો. બે ચાર જણ હાથમાં લાકડી લઈ હાથીને નસાડવા દેકારા કરવા મંડ્યા. હાથી માર્ગમાંથી ખસ્યા. અમે નિરાંતનો દમ લીધો! કવિજી બહુ હિમ્મતવાન અને સાહસિક સ્વભાવના હતા. ગમે તેવી સ્થિતિમાંથી પાર ઉતરવું તેજ એમનો મુદ્રાલેખ હતો. વચમાં એક વાત એમના સાહસની લખ્યા વિના નથી રહી શકતી. કવિજીની ઉમ્મર ૧૫

વર્ષની હશે. અમારી જ્ઞાતિમાં જમણુ હતું-ચુરમાના લાડુનું. સરખે સરખા બેઠા હતા ત્યાં વાદ થયો. હા મણુના લાડુ ખાંડી ચાર વાગે ત્યાં તૈયાર થઈ જવા જોઈએ અને તે એકલે હાથે ! કવિજીએ આ સાહસ ઉપાડ્યું. પણ શરત કરી કે અમુક માણસના કપાળમાં હું રાખનો ચાંદલો કરું. તેમણે એકલે હાથે લાડુનો ભુકો તૈયાર કર્યો અને શરત પ્રમાણે પ્રતિસ્પર્ધિને રાખનો ચાંદલો કરી ખુશ થયા. આ હતું તેમનું સાહસ. અમે મધ્યાન્હે ગુરુકુળમાં પહોંચ્યાં. પ્રો. ઇન્દ્ર ત્યાં હતા. એમને બળર પડી કે પંડિત મહારાણીશંકર કુટુમ્બ સાથે આવ્યા છે એટલે તેઓ તુરત આવી પહોંચ્યા. ત્યાં અમે આગળથી જણાવ્યું નહોતું. અમે પરવારી ગુરુકુળ જોવા ઇચ્છા બતાવી. પણ ત્યાં એવા રિવાજ હતો કે સ્ત્રીઓ ગુરુકુળના પ્રશ્નચારીને અભ્યાસ કરતા જોઈ શકે નહિ. મકાન જોવા માટે અમને કહેવામાં આવ્યું. અમે કહ્યું, સુંબઈ, કલકતા, કરાંચીની ભવ્ય ઇમારતો અમે જોઈ છે. તાપમાં હેરાન થતું અમે અહિં સુધી આવ્યાં છીએ તે ગુરુકુળની કાર્યવાહી કરતા પ્રશ્નચારીને જોવાને-મકાનોને નહિ ! જો બતાવી શકતા હો તો ઠીક નહિ તો અમે રસ્તે પડવા માગીએ છીએ. કારણ રસ્તો ભયંકર છે અને સાંજ પહેલાં અમારે પહોંચવું જોઈએ. પ્રોફેસર ઇન્દ્રે આ વાતને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી પાસે પહોંચાડી. જણાવ્યું કે આ લોકોની સ્ત્રીઓને ગુરુકુળ જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે. જો નિરાશ થશે તો ગંભીર રૂપ લેવાશે. તેઓ સંસ્થા ચલાવે છે. સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદે અમને તુરત પોતાની પાસે બોલાવ્યાં અને કહ્યું દરેક નિયમમાં અપવાદ હોય છે. ખુશીથી તમારી સ્ત્રીઓ સાથે દરેક

સ્થાન જુઓ. ગુરુકુળના બ્રહ્મચારી અમને જોઈ બાધા બન્યા કે આ કોણ સ્ત્રીઓ છે કે જે તમામ બારિકીથી નિરીક્ષણ કરે છે? ગુરુકુળને રૂ. ૨૫૦ ની ભેટ ધરી અમે રસ્તે પડ્યા ઉતાવળ કરવા માંડી. અમને હરદ્વાર સુધી મુકવા માટે એક ઘોડેસ્વારની સગવડ સ્વામીજીએ કરી આપી. આખા દિવસનાં થાકેલાં અમે જમી નિદ્રાદેવીની ગોદમાં પડ્યાં. ત્યાંથી નીકળી દિલ્હી આવ્યાં. ગરમી એટલી સખત હતી કે ઝાઝા દિવસ રોકાવાની મરજી થતી નહિ. ગંગા જોયા પછી હવે યમુના કિનારો નિરખવાનો હતો. કુતુબ-મિનાર, જુના કોટ, કિલ્લા વિગેરે પુરાતન સ્થળો અમે જોઈ વળ્યા અને બીજે દિવસે આગ્રા જવા નિકળ્યાં. તાજમહાલ, આગ્રાનો કિલ્લો જોઈ મથુરા ગયાં. મથુરાથી ગોકુળ, વૃંદાવન, જોઈ આવ્યાં. વૃંદાવનનાં મંદિરો જોવા લાયક છે. બાર મણના વજનનો સોનાનો સ્તંભ જે મંદિરમાં છે તે મંદિર સૌથી સરસ છે. મથુરામાં સાંઝના આરતીની વખતે યમુના કિનારાનું દ્રશ્ય બહુ ભવ્ય હોય છે. કાચબા અને વાંદરાનો પાર નહિ. લોકો સહસ્ર દીવા મૂકે અને આરતી થાય. હોડીમાં બેસીને આ દેખાવ જોવાની બહુ દહેર આવે છે. મથુરાથી અમારે વડોદરા આવવું હતું. કાશ્મીરનાં કેસરનાં ખેતરો સરસવ અને ભાતના ઘોળાં પીળાં ખેતરો જોઈ આંખો ટાઢી હીમ થતી હતી. ઉંચા ભવ્ય, ધવલ હિમાલયનાં શિખરો, ઝેલમનો કિનારો જેનાં સાતપુલ, શિકારામાં બેગ્રી ચાંદનીનો ભોગવેલો આનંદ, અનેક જાતનાં ફળ ફુલનો લીધેલો આસ્વાદ અને સ્નેહી મિત્ર મંડળનો વિયોગ થવાથી અમને લાગી આવ્યું.

વડોદરામાં પુનરાગમન :

અમારી ફરજ અને કર્તવ્ય અમને ગુરુકુળમાં જવા ઉતાવળ કરાવી રહ્યાં હતાં. અમે વડોદરા આવી ખેડાંચ્યાં. કન્યાઓ માટે દેશ વિદેશની નવીન વસ્તુ લાવ્યાં હતાં. જોવાના પદાર્થો, રમવાના પદાર્થો અને ખાવાના પદાર્થો જે જેને લાયક તે તેને આપ્યા હતા. રજાઓ પૂરી થઈ ગઈ હતી એટલે અમે અમારે કામે લાગી ગયાં. વડોદરા પ્રવૃત્તિવાળું શહેર હોવાથી સભાઓમાં જવું પડતું. પ્રો. માણેકરાવજીએ “મધનિષેધક” સભાનાં અમને મેમ્બર કર્યાં હતા એટલે તે કામ કરવું પડતું. હું “ચીમનાળાઈ સીસમાજ”ની મેમ્બર હતી એટલે સ્ત્રીઓની સભામાં ત્યાં ભાગ લેવો પડતો. વળી જુનાં રનેહી સૌ. શરદાખંડેન મહેતા ત્યાં રહેતાં એટલે મને યાદ કર્યા વિના રહેતાં નહિ. એમની આજ્ઞા હું લોપી શકતી નહિ. પ્રદર્શન ભરાય તો વોલંટીયર થવાની સેવા દેવી પડતી. એક વખત વડોદરામાં ચોમાસામાં રેલ આવી. કવિજી કલકત્તા મયા હતા. અમારો ખંગલો ટાપુ થઈ ગયો. વ્યવસ્થા કરવા માટે હું અને માસ્તર જોઈતારામ આખી રાત જાગ્યાં. કેટલીક કન્યાઓ બાળક હતી તે ખૂબ ગભરાતી. તેને શાન્ત પાડી. પ્રભુનો પાડ કે ખંગલામાં પાણી આવ્યાં નહિ. કાઠિયાવાડમાં કેશોદ મુકામે મારા સસરાજીએ ૨૪-લાખ ગાયત્રીનો જપ કર્યો હતો તેનો પૂર્ણાહુતિ યજ્ઞ કરવા ચાર દિવસ અમને બોલાવ્યાં હતાં. ત્યાં એક જગ્યા લઈ વાવ ગળાવી હતી. અને મારાં સ્વ. સાસુજી અને સ્વ. દિયરના નામની તકતી નખાવી હતી. મારા સસરાજીએ દૂધ અને ડાંજીભર રહી ગાયત્રીનો જપ

કર્યો હતા. માસ્તર જોઈતારામને આશ્રમ સોંપી અમે જુનાગઢ આવ્યાં. ત્યાંથી સગાં સ્નેહીને તેડી કેશોદ ગયાં. જુનાગઢના બીજા નરસિંહ મહેતા જેવા ગણાતા પૂજ્ય મુળશંકર વ્યાસના અધ્યક્ષપણા નીચે યજ્ઞ સફળતાથી ઉજવી અમે વડોદરા આવ્યાં. મારા સસરા પણ વડોદરા ગુરુકુળમાં સ્થાયિ થયા. દરેક હિસાબી કામ તેમને હાથ હતું. અમારા આશ્રમની શોભારૂપ માસ્તર જોઈતારામ અને મારા સસરાજી એમ વૃદ્ધોની એ જોડી હતી. અમારે મથુરા-શતાબ્દી ઉપર જવું હતું તે અરસામાં મારા ભાઈનાં લગ્ન જુનાગઢમાં હતાં. જ્ઞાતિ સાથેનો અમારો વ્યવહાર બંધ થયા પછી અમારા કુટુંબમાં અમે ભાગ લઈ શકતાં નહિ. કારણ કળ્યા કરવા કવિજીને પસંદ નહોતા. પરંતુ મારા ભાઈનાં સાસરીયાંએ મક્કમતાથી જણાવ્યું કે તમે ખુશીથી લગ્નમાં ભાગ લેવા આવો કેઈ જાતનો વિરોધ નહિ થાય. કારણ તે લોકો જથ્થાવાળાં હતાં. જ્ઞાતિના અગ્રેસરોને તેમણે પૂછી અનુમતિ મેળવી લીધી. ઈતર વર્ણુ લગ્નના વરઘોડામાં ભાગ લઈ શકે છે તો આ લોકો શા માટે ન આવી શકે? એ તેમની દલીલ હતી. એ રીતે અમે મારા ભાઈના લગ્નમાં જુનાગઢ આવ્યાં. લગભગ ૧૫-૧૬ વર્ષે હું મારા પિયરના શુભ કાર્યમાં ભાગ લેવા ભાગ્યશાળી થઈ તેનો જશ મારા ભાઈનાં સાસરીયાંને ફાળે જાય છે. કેઈ પણ માણસ રાજકીય તિરસ્કાર હસતે મોંઢે સહન કરી શકે છે કારણ જનતા તેની સાથે હોય છે. પણ સામાજિક તિરસ્કાર સહન કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. અમારા તરફ અમારા જ્ઞાતિબંધુ મમતાથી જોતાં શિખ્યા હતા. મારા

આપને ઘેર લક્ષ્મીના જે ત્રણ પ્રસંગો ગયા હતા પણ હું
 ગર્ધ નહોતી. મારા તરફ એટલો વિરોધ નહોતો. છતાં
 કવિજી મને ઉપદેશ આપતા. અને સતી પાર્વતીનું ઉદા-
 હરણ આપતા કે પાર્વતીના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિને ત્યાં
 યજ્ઞ હતો પણ મહાદેવ પાર્વતીને આમન્ત્રણ નહોતું.
 પાર્વતીએ પોતાની બહેનોને પિયર જતી જોઈ એટલે તેને
 પિયર જવા મન થઈ ગયું. મહાદેવે ઘણાં સમજાવ્યાં, કે
 વિના આમન્ત્રણ તમે જાઓ એ ઠીક નથી. તમને પસ્તાવું
 પડશે. છતાં સ્ત્રી હઠને કોઈ પહોંચ્યું છે? પાર્વતી પિયર
 પધાર્યાં! પણ બાપે બોલાવ્યાંયે નહિ! આથી સતીનો
 મિજાજ ગયો. જ્યાં નજર કરી તો યજ્ઞમાં શંકરનો ભાગ
 પણ જોયો નહિ! પાર્વતીનો પિત્તો હાથ ન રહ્યો. બાપને
 બાટી મીઠી સંભળાવી અને આખરે યજ્ઞકુંડમાં બળી
 મરવાનો વખત આવ્યો! માટે દેવી, જ્યાં પતિનું માન ન
 હોય ત્યાં સતી સ્ત્રીને જવું શોભાપ્રદ નથી. એટલે હું કદિ
 મારે પિયર ગર્ધ નહોતી! એમના વિના ક્યાંય સુખોપભોગ
 કરવો તે મારા શબ્દકોષમાં નહોતું. અમે બેઉ આનંદ
 પૂર્વક મારા ભાઈનાં લગ્ન ઉજવી, એક રાત વડોદરા આવી
 મથુરા ઉપડ્યાં. મથુરાનો પ્રવાસ મારે બીજી વખતનો હતો.
 મથુરાના ડોક્ટરની એક કન્યા અમારે ત્યાં ભણતી હતી.
 એટલે ઉતરવાનું તેમને ઘેર હતું. શતાબ્દી ઉપર લાખો
 માણસો લેખાં થયાં હતાં. અમારી સાથે ગુરૂકુળની બે ચાર
 કન્યાઓ હતી. શતાબ્દી ઉજવી અમે વડોદરા આવ્યાં.
 સ્વામી દયાનંદની જન્મભૂમિ ટંકારામાં શતાબ્દી ઉજવવાની
 પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ હતી. તેમાં પણ કાઠિયાવાડી ઉપર વધારે

જવાબદારી નાખવામાં આવી હતી. તેને અંગે ડેપ્યુટેશનમાં કવિજીને નીકળવું પડ્યું હતું. મોરબીના મહારાજ, તથા વીરપુરના ઠાકોરે સારો ઉત્સાહ બતાવી મદદ આપી હતી. ટંકારામાં શતાબ્દી-ઉત્સવમાં પટવારીને જો કોઈએ જડખાતોડ જવાબ આપ્યો હોય તો તે કવિજીએ. ૧૯૧૫ માં પ્રતિનિધિ સભાએ કવિજી વિરૂદ્ધ ઠરાવ કર્યો હતો ત્યારથી તેઓ તેમની સભામાં ભાગ ન લેતા. સ્વામીજીની શતાબ્દી નિમિત્તે કેટલાક જુના ઠરાવો રદ કર્યા હતા. એટલે સ્વામીજી સૌના ગુરુ છે ગણી તેમની શતાબ્દીમાં ભાગ લેવો તે કર્તવ્ય સમજી મુંબઈ ખાતે શતાબ્દી ઉત્સવ ઉજવવા ગુરૂકુળની કન્યાઓ સાથે અમે ગયાં હતાં. કન્યાઓનું સંગીત કોન્સર્ટ, સંવાદ, ભાષણો વિગેરેનું પ્રોગ્રામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું. સૌથી જોવાલાયક વસ્તુ, સિતાર વાદનની હતી. એક સિતાર ઉપર બે કન્યા કામ કરે. એક ફક્ત મીજરાફ હલાવે અને બીજી પરદા ઉપર કામ કરે. કાશી-બાગમાં અમને અલગ ઉતારો આપ્યો હતો. આર્યસમાજીઓ હવે કવિજીને ઓળખતા થયા હતા. અમારું ગુરૂકુળ શાન્તિ પૂર્વક ચાલતું હતું. દર રવિવારે વડોદરામાં અધિવેશન ભરાતું. યજ્ઞ, સંખ્યા, ઉપાસના અને અંતમાં કવિજીનું પ્રવચન થતું. કન્યાઓ ગીતાના સાર્થ શ્લોક કહેતી, અને વિધવિધ જાતની રાગરાગિણીના આલાપો થતા. કવિજીમાં જન્મથી સંગીતના સંસ્કાર હતા. તેઓ પિંગળનું જ્ઞાન ધરાવતા. સર્વ શાસ્ત્રોમાં તેઓ પારંગત હતા. મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાર્થપ્રકાશને નિરાશા દાયક ગ્રંથ કહ્યો હતો, અને આર્યસમાજીઓને અસહિષ્ણુ કહ્યા હતા. આ જાતનું

સપ્તાયુ 'નવજીવન'માં છપાયું હતું. તેનો જડખાંતોડ જવાબ કવિજીએ લખ્યો હતો. જે ટ્રેક્ટ રૂપે “કચ્છ વર્તમાન”ના અધિપતિ ભાઈ છગનલાલ સવાનીશંકર તરફથી છપાયો છે.

પ્રવાસ :

ઉનાળાની રજામાં અમે નદી કિનારે આરામ લેવા જતાં નાશક, ત્રંબક, ગોદાવરી કાંઠે પંચવટીમાં સમયગાળતાં. બીજે વર્ષે નર્મદાનો પ્રદેશ જોવા ગયાં હતાં. ચાણોદ કરનાળીનો પ્રદેશ અતિ રજિઆમણો છે. ઉતરવા માટે ધર્મશાળા તેમજ ગોરનાં ઘર, આપણી બધી સગવડ સાચવે છે. કવિજીને તરવાનો શોખ ઘણો હતો. અમે કાશ્મીર ગયાં ત્યાં પણ તેઓ તરવા પડતા. અમારા મુરખી માણીભાઈ ઘણી ના પાડે, શરદી લાગશે, તબીયત બગડશે વિગેરે કહેતા પણ કવિજી ઉત્તર આપતા કે જેનું મનોબળ મજબુત છે તેને કંઈ થતું નથી. કાંગડી ગુરુકુળમાં રહ્યા હતા એટલે ગંગામાં કલાકો સુધી તર્યા કરતા. જુનાગઢમાં ઘણા કુંડો છે, ત્યાં નાનપણથી તરવા જતા. નર્મદાનાં ઘેરાં જળ જોઈ તેઓ રૂઢા. ત્યાં લોકો ખૂબ પાડવા મંડ્યા. મગર છે, મગર છે. નર્મદામાં મગરનું જોર વિશેષ છે. લોકાની ખૂબ સાંભળી માફ હૃદય કંપી ઉઠ્યું. મેં એકદમ કકલાણુ કરી મૂક્યું. એટલે જલદી બહાર આવી મને સમજાવવા મંડ્યા. કે આટલો ધાંધલીયો સ્વભાવ ? કેાઈ ખાઈ જતું નથી. કહેવાની મતલબ કે એમનો નિડર સ્વભાવ દરેક વસ્તુમાં જોઈ શકાતો. ચાણોદથી પનાઈમાં બેસી અમે દરેક જોવા

લાયક સ્થળો જોવા નીકળ્યાં. કાશ્મીરમાં હોડીને શિકારો કહે છે. ચાણોદમાં પનાઈ કહે છે. વ્યાસદેવ, શુકદેવજી, ભવાનીનું મંદિર જોવાનું હતું. ભવાનીના મંદિરની હવા, રક્ત પિત્તવાળાને માટે અનુકુળ છે. લીંબડાના અસંખ્ય ઝાડોની ઘટામાં દવાખાનું છે. સર્વ સ્થળો જોઈ રાતે અમે ચાણોદ આવી ગયાં. સવારે સીનોર, માલસર, જવા રવાના થયાં. બીજે વર્ષે ઉનાઈના ગરમ પાણીના કુંડ જોવા નીકળ્યાં. અમલસાડના વલ્લભભાઈ ડાહ્યાભાઈની પુત્રી અમારે ત્યાં ભણતી. એ લોકોને આંખાવાડીયાં હોવાથી કેરી મોસમમાં પોતાને ત્યાં આવવા અતિ આશ્રય કરતાં. ઉનાઈ જતાં અમલસાડ રસ્તામાં આવે એટલે અમે તેમનાં મેમાન થયાં.

ગુરુકુલનું સ્થાનાંતર :

ગરમીની રજા હતી એટલે તેની કન્યા તેને ઘેર હતી. દરેક કન્યાનાં માતાપિતા, અમારા તરફ અનહદ પ્રેમ રાખતાં. આનંદ કરતે વાત નીકળી, અને વલ્લભભાઈની ધર્મપત્નીએ કહ્યું: તમે તમારું ગુરુકુળ અહિં લઈ આવો. અમે તમને જમીન આપીએ. કુદરતને કરવું તે એ વાત આગળ વધી. બેસાં ધારે તે કરી શકે, અને કરાવી શકે. એમની દિશા ફેરવવી જોઈએ. હિન્દુસ્થાનના છપ્પન લાખ સાધુ બાવાઓનું પોષણ સ્ત્રીઓ જ કરે છે ને? શ્રી. વલ્લભભાઈના બનેલી ખંડુભાઈ મરોડીયા કુટુંબ સાથે ત્યાં હતા. તેમણે પણ આ વાતને વધાવી લીધી. અમે વડોદરા આવ્યાં. કારણ રજા પૂરી થઈ હતી. એ લોકોએ આ વાતને પત્ર દ્વારા આગળ વધારી. અમે કેઈ કમિટીને આધિન નહોતાં,

તેમ કેઈ ભામાશા અમે મેળાયા નહોતા. અમે સ્વાવલંબનથી અમારું ગુરુકુળ ચલાવતાં હતાં. જેને અમારા ઉપર પૂરો ભરોસો હોય તે અમને દાન આપતા. વડોદરાના વિદ્યાધિકારી શ્રી. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત અમારા તરફ બહુ અનુરાગ રાખતા. અવારનવાર ગુરુકુળની મુલાકાત લેતા, અને તેમના શિક્ષકોને કહેતા કે સરળતાથી સંસ્કૃત કેમ શિખવાય તેનો અનુભવ કન્યા ગુરુકુળમાંથી તમે લઈ આવો. તેમણે એક વખત કવિજીને કહ્યું હતું કે, જે તમારી પ્રવૃત્તિ હોય તો સ્ટેટ તરફથી હું કાંઈક મદદ મળે તેવી ગોઠવણ કરું. કવિજીએ તેમને જવાબ દીધો, આપની મીઠી નજર છે તેટલી કૃપા. બાકી જે રાજ્ય બિન શરતે મદદ દેવા માગતું હોય તો તેની મારી ના નથી. બાકી મને કોઈ બંધન માન્ય નથી. પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કેલેજનાં પ્રિન્સીપાલ શ્રી. સ્નેહલતા પગાર, નવીન પરોણાને લઈ ગુરુકુળ દેખા-દેખાડવા આવતાં. વડોદરામાં જેવાલાયક સ્થળોમાં કન્યા ગુરુકુળની ગણતરી થતી. વડોદરાના દિવાન સર મનુભાઈનાં ધર્મપત્ની, તેમની પુત્રીઓ અને શારદાબહેન મહેતા અમારા ગુરુકુળને દિલથી મ્હોતાં. અમારી નાની સરખી સંસ્થાએ પ્રબલ પ્રેમ મેળવી લીધો હતો. વલ્લભભાઈના કાગળો જમીન દેવા માટે અમારા ઉપર આવતા. કવિજીએ તેમને જણાવ્યું અમારામાં જે તમને વિશ્વાસ હોય તો, જમીનનું બક્ષિસપત્ર અમારા નામે કરી આપો તો હું તે સંબંધી વિચાર કરું. જે વિધાં જમીન વલ્લભભાઈની અને એક વિધુ ખંડુભાઈની એમ ત્રણ વિધાં જમીન જેની કિંમત રૂપીઆ ૧૦૦૦ નું બક્ષિસપત્ર બંનેના નામ ઉપર ૧૬૨૫ માં કરી

આખું. અમારા ઉપર હવે જવાબદારી વધી હતી. તેઓએ આપેલી જમીન પડતર હતી. તેમજ બાવળ વિગેરે નકામાં આડ ખોદાવી નાખવાની પહેલી જરૂર હતી, પછી તેમાં કેળ, કલમ વિગેરે નાંખાય. રૂપિયા ૩૦૦ ની જોડીના પ્રથમ બળદ ખરીદ્યા. દરેક વ્યવસ્થા કરવાનું વલ્લભભાઈએ પોતાને માથે લીધું હતું. કવિજી અવારનવાર આંટો મારી આવતા. વલ્લભભાઈ જેટલા પૈસા માગતા તે પ્રમાણે કવિજી મોકલતા. પ્રથમ વાડીની તૈયારી કરી પછી આશ્રમ નિર્માણનું કાર્ય તુરત હાથમાં લીધું. તે માટે અમારા સ્નેહીવર્ગમાં તેમજ કન્યાઓના વાલી પાસેથી સારી રકમ પ્રાપ્ત થઈ હતી. બાકી ભાગ્યાનાં ભેરૂં અમે તો હતાંજ. કારણ સર્વસ્વનાં માલિક અમે હતાં. વડોદરાના આર્યો તરફથી આવડ હતાં કે ગુરુકુળ વડોદરામાં સ્થાયિ થાય. પરંતુ કવિજીને ગ્રામ્ય જીવનનો શોખ હતો. તેમ ખેતીવાડી તરફ તેમને પક્ષપાત હતો. ભવિષ્યમાં પગભર થવા માટે તેમની ગણતરી હતી. લગભગ જુદીજુદી જાતની ૬૦ કલમો આંખાની નખાવી, ૧૦ કલમ ચિકુની, દરેક જાતના ફળની એક કલમ. નાળિયેરી અને લીલી દ્રાક્ષ પણ. તે વખતે કલમના ભાવ ઘણા મોંઘા હતા.

સસરાજીનો સ્વર્ગવાસ :

ગણુદેવી આશ્રમ ચણાતું હતું. ત્યાં મારા સસરાજી ખિમાર પડ્યા. એમને સારણુનો ઉપદ્રવ હતો. મારા સસરાજીએ એવી ગણતરી કરી કે વડોદરા છોડી, ગણુદેવી જઈ તેની ખેડવાં સારણુનું ઓપરેશન કરાવી લઉં. શહેરનાં

સાધન ગામડામાં નહિ મળે. તેઓ હોસ્પીટલનો લાભ લેવા ઉત્સુક બન્યા. લગભગ તેમની ઉંમર ૬૭ વર્ષની હતી. શરીર ઘણું મજબુત. દાંત બત્રીસ. તેઓ જ્યારે ધારે ત્યારે ઉંઘી શકતા. મેં અને કવિજીએ તેમને ઓપરેશન કરાવવાની ના પાડી. ડક્કીન હોસ્પીટલના દરેક ડૉક્ટરો, કન્યા ગુરુકુળ તરફ બહુ જ પ્રેમ ધરાવતા હતા. તેઓ અમુક કન્યાની દવા લેવા દવાખાને ગયા. ડૉ. ચન્દ્રચુડ સરજન હતા. તેમણે ડાસાજીની પીઠ થાળડી કહ્યું, બેઠ ખાલી છે, રહી જાઓ. તમને શીશી નહિ સુંઘાડીએ, ઈન્જેક્શનથી કામ ચલાવશું. મારા સસરા દવાખાને રોકાઈ ગયા. અમે તો ઘેર વાટ જોયા કરી, ક્યાં ગયા? કેમ ન આવ્યા વિ. દવાખાને તપાસ કરી તો તેઓ નિરાંતે ફરતા હતા! અમે જાને ગયાં અને કહ્યું આ નકામી ઉપાધિ શું કરવા બેઠારી? તેમણે અમને ડૉક્ટરોએ કહેલી હકીકત કહી અને હિમ્મત આપી. ઓપરેશન ફરોહમંદીથી પાર ઉતર્યું. પણ ઈન્જેક્શનની અસર પેસાળની નળી પર થવાથી પેસાળ અટકી પડ્યો. થોડા દિવસ નળી મૂકી પેસાળનો નિકાસ કર્યો. કુદરતી રીતે પેસાળ થયો જ નહિ. તેને લઈને તાવ શરૂ થયો. અમે તેમને દવાખાનેથી ઘેર તેડી આવ્યાં. દેશી, પરદેશી અનેક ઉપચાર કર્યા છતાં, પેસાળ કુદરતી થતો જ નહિ. દર્દ ઘેરાવા માંડ્યું. એક તરફ ગણદેવીમાં આશ્રમનું કાર્ય તડા-માર ચાલે, કવિજીને ત્યાં જવું આવવું પડે. ગુરુકુળની જવસ્થા સાચવવી અને તેમાં પિતાજીનો મંદવાડ. અમારી હાડમારીનો પાર નહોતો. કેટલાક આર્યભાઈ રાતે સુવા આવતા, અને અમને મદદગાર થતા. ૧૯૮૨ ના વૈશાખ

વહ ૬ ને બુધવાર ઈ. સ. ૧૯૨૬ ની તા. ૨-૬-૧૯૨૬ ના
 સવારે ૩૫ વાગે મારા પૂજ્ય સસરાજીએ દેહ છોડ્યો. હવે
 અમારી જવાબદારી વધી ગઈ. તેઓ અમારા ગુરુકુળનું
 તાણું હતા. તેમના મૃત્યુથી અમારી ચિંતાનો પાર ન રહ્યો.
 વડોદરામાં વસતા જુનાગઢના નાગરો સાથે અમારે સારો
 સંબંધ હતો. એમનો અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર, પૂર્ણ વૈદિકવિધિથી
 કરાવ્યો હતો. તે ભાગ્યશાળી થયા હતા પણ અમને તેની
 ખોટ પૂરી જણાતી હતી. સો વર્ષ દુકાળ પડે તે પણ
 વસમો લાગે છે. તેમના પુણ્યાર્થે ૩૦૦ રૂપિયા દાનમાં
 કાઢ્યા હતા. મારા નણુંદના છોકરાઓને સોનાની ચેઈન,
 વીંટીઓ, ચાંદીના કંદોરા ત્રીસ ત્રીસ તોડાના, એ પ્રમાણે
 ત્રણ ભાણેજને દાનમાં આપ્યું છે. માસ્તર જોષ્ઠતારામ
 સંન્યાસી થયા હતા. મારા સસરાનો સ્વર્ગવાસ એટલે
 અમને બંનેની એક સામટી ખોટ પડી હતી. અમે એક
 બીજા માસ્તર કે જે શ્રી. જોષ્ઠતારામના કુટુંબી હતા તેની
 નિમણુંક કરી અને અમારું ગાડું ચલાવ્યું. ગણદેવીની
 વાડીમાં પાણી લેવા આસપાસ જે ત્રણ કુવા હતા તેના
 પર અમારો હક્ક હતો. અમારે સ્વતંત્ર કુવાની જરૂર હતી,
 તે હજી થયો નહોતો. અમે શહેરમાં વસ્યાં હતાં એટલે
 ગામડામાં પણ અમારે દરેક શહેરી સગવડ જોઈતી હતી.
 પારકાં છોકરાંને સાજાં સારાં રાખવાં તે જવાબદારી સૌથી
 વિશેષ હતી. નહાવાનો પ્રબંધ પેલો જોઈએ. જંગલમાં
 ઉઘાડી જગ્યામાં નહાતાં-ધોતાં કોઈ બિમાર પડે તેની
 ચિંતા હતી. સારા ખાનદાન ગૃહસ્થની કન્યા અમારે ત્યાં
 ભણતી. સુરતના આર્ય ગૃહસ્થ તન્ના સાહેબનાં માતૃશ્રીનો

સ્વર્ગવાસ થયો. તેમના તરફથી દરેક સંસ્થાને એક દિવસનો ભોજન ખર્ચ આપવા જાહેર થયું. અમારે ત્યાં તેમનો કાગળ આવ્યો. અમે મરણ નિમિત્તનું દાન કદિ લેતાં નહિ. કવિજીએ સુરત લખ્યું. જે તમારે દાન આપવું હોય તો, અમારે આશ્રમમાં કુવાની જરૂર છે તમે કરાવી આપો તો મહેરબાની. સુરત જીલ્લામાં પાણી ઉંડાં નથી હોતાં. ૧૫-૨૦ ફુટે પાણી આવી જાય છે. ૧૫૦ થી ૨૦૦ રૂપિયા ખર્ચ થશે. તે ઉદાર હૃદયના ગૃહસ્થે તુરતજ અમારી માગણી સ્વીકારી હકારમાં જવાબ આપ્યો. દૂવો થઈ ગયો. રેંટ મૂકાવાની યોજના થઈ અને કુવાનું તાજું પાણી ન્હાવા માટે સ્નાનાગારમાં આવે તેવી રીતનો હોજ બંધાવા વ્યવસ્થા કરી. ચોમાસું ખેતી ચૂક્યું હતું.

વડોદરાથી વિદાય :

દિવાળી પછી વડોદરા છોડવા નક્કી કર્યું. વડોદરાની પ્રજાએ અમારો ભાવભીનો સત્કાર કર્યો હતો. શેઠ નટવરલાલ વિ. જાણીતા ગૃહસ્થોની કમિટી નિમાણી હતી. માતુશ્રી મહારાણીશ્રી ચીમનાબાઈ સાહેબના પ્રમુખપદે મહારાજા થિયેટરમાં ભવ્ય મેળાવડો થયો હતો. કન્યાઓએ પુરૂષપાઠ લઈ ‘રૂકમણિહરણ’નું નાટક ભજવ્યું હતું. સંગીત કેનસર્ટ, સંસ્કૃતમાં સંવાદ વિગેરે અનેક જાતનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. શ્રી. મહારાણી સાહેબે, ભાષણ બહુ મઝાનું કર્યું હતું. અને મારા હાથમાં પ્રજા તરફથી થેલી આપી. અમને બહુ માન આપ્યું. અમે વડોદરા છોડી જતાં હોવાથી પોતે ઘણી દિલગીરી વ્યક્ત કરી હતી. અમે પણ તેમને

પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હતું કે વડોદરા વિદ્યાતીર્થ છે અને અમને પોતાને તેને છોડી જતાં ઘણું જ શોક થાય છે પરંતુ ગણદેવી પણ આપની જ છત્ર છાયામાં છે અને આપ શ્રી અને સરસ્વતી રૂપ છો તેના અમારા ઉપર આશીર્વાદ છે એટલી ઇશ્વરની કૃપા અમે સમજીએ છીએ. આર્યભાઈઓ તરફથી ઉપવન સંમેલનની ગોઠવણ થઈ હતી, અને કન્યા ગુરુકુળનો હાર્દિક સત્કાર કર્યો હતો. ૧૯૨૭ના ફેબ્રુઆરીમાં અમે વડોદરા છોડ્યું. ખરેખર વડોદરા છોડતી વખતે અમને બહુ લાગી આવ્યું હતું. અમે વડોદરામાં સુખપૂર્વક રહ્યાં હતાં. વડોદરા રાજધાનીનું શહેર હોવાથી અનેકવિધ આનંદના સાધન ત્યાં મળતાં. ગણપતિની સ્વારી, દશેરાની સ્વારીમાં દેશી સ્ટેટનો વૈભવ જોવાનો મળતો. વળી અમારો બંગલો એવી જગ્યા ઉપર હતો કે દરેક વસ્તુ ત્યાંથી પસાર થાય. કમાટી બાગનો લાભ અમે રોજ લેતાં. જાત જાતનાં પશુ પક્ષી, જીવતાં તેમજ મરેલાં ત્યાંના મ્યુઝીયમમાં રહેતાં. દર મંગળવારે બેન્ડ વાગતું અને રવિવારે દેશી સંગીત. અમે સંગીતનાં શોખીન હોવાથી તેનો લાભ લેવા ચૂકતાં નહિ. આવાં સ્થળને છોડતાં અમને લાગી કેમ ન આવે? અમે વડોદરામાં સાત વર્ષ રહ્યાં હતાં. એટલે સ્નેહી મિત્ર મંડળ વધી ગયું હતું. તે સૌની વસમી વિદાય લઈ અમે અમલસાડ ગયાં. બપોરે ત્યાં પહોંચ્યાં. સ્ટેશન ઉપર કન્યાગુરુકુળને પુષ્પહારથી સત્કારવા ઘણા હાજર હતા. સોજનના કાર્યથી પરવારી અમે ગણદેવી જવા બળદ ગાડીમાં બેઠાં. સુરત જલ્લાની બળદગાડી મોટર સાથે હરિકાઈમાં ઉતરે તેવી હોય છે.

ગુરુકુળ ગણદેવીમાં :

અમલસાડથી ફક્ત બે માઈલ ગણદેવી આશ્રમ દૂર હતું. ત્યાં પહોંચ્યાં. ગણદેવીના સ્થાનિક આર્ય લાઈઓ આશ્રમે આળ્યા હતા. યજ્ઞ વિ. કર્યાબાદ કવિજીએ પ્રવચન કર્યું. અમે શહેરમાં વસેલાં એટલે થોડા દિવસ ગ્રામ્યવાસમાં અમને એકલતા લાગતી અમારા આશ્રમમાં અમે શહેરની દરેક સગવડ કરાવી હતી. ગણદેવી ગયા પછી કન્યાઓને સિતાર, હાર્મોનિયમ, દિલરૂખા વિગેરે સંગીત શિખવવાનું મારા ઉપર આળ્યું. કારણ ગણદેવીમાં એવી આવડતવાળા શિક્ષકો મળી શકે તેમ ન હોતા. લગભગ ૬૦ રાગ રાગિણી અમે વાદ્યો ઉપર તૈયાર કરી હતી. જુના રાગોમાં કનૈયાના શૃંગારી ગાયન હોય તે મારે કન્યાઓને શિખવવાં શી રીતે? એથી મેં કવિજીને વિનંતિ કરી કે તમે દરેક રાગ ઉપર કવિતા કરી આપો તો હું સંગીત શિખવું નહિ તો નહિ. તેમણે તે વાત સહુર્ષ સ્વીકારી અને અમારી મુશ્કેલી ટળી. દેશ ભક્તિ, ઇશ્વરભક્તિ ઉપર ઉમદા કાવ્યો રચાવા માંડ્યાં. પ્રોફેસર મૌલાબક્ષની નોટેશન પદ્ધતિ પ્રમાણે અમે દરેક ચીજ તૈયાર કરી હતી. તેને છપાવવા અમારો વિચાર હતા. તપાસ કરતાં રૂપિયા ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ ખર્ચ આવશે એમ જણાયું. એટલે તે વખતે અમારાથી તે બોળે ઉંચકી શકાય તેમ ન હતું. ગણદેવી આશ્રમ બાંધતાં અમારી મોટી રકમ ખર્ચાઈ ગઈ હતી. વડોદરાથી આશ્રમ ગણદેવી લાવતાં પણ રેલ્વે વિ. ખર્ચ થયો હતો. હવે વાડી અને આશ્રમ એમ બંનેનો ખર્ચ ઉપાડવાનો હતો. એટલે સંગીતનું પુસ્તક છપાવવા માટે અમે લાચાર હતાં. એવામાં પ્રભુકૃપાએ સ્વામીશ્રી

શંકરાનંદજી, સાઉથ આફ્રિકાવાળા દુર્લભભાઈ પ્રાણુભાઈ દેસાઈ સાથે આશ્રમની મુલાકાતે આવ્યા. તમામ વ્યવસ્થા જોઈ સંગીત સાંભળી બહુ ખુશ થયા. આ ચીજો છાપેલી છે? એમ પૂછ્યું. અમે અમારી પરિસ્થિતિથી તેમને વાકેફ કર્યાં. તેમણે તુરત કહ્યું, તમે કામ શરૂ કરાવો હું જે ખર્ચ થાશે તે આપીશ ! અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. ભક્તની ચિંતા ભગવાનને હંમેશાં હોય છે ને? છપાવાનું કામ ગણુદેવીમાં થઈ શકે એમ નહોતું. વડોદરામાં અમારા પુરાણ સંગીત માસ્તરોને મુક વિગેરે સુધારવાનું કામ સોંપ્યું અને પુસ્તક છપાવા માંડ્યું. જેનું નામ ‘ભારતીય સંગીતકળા’ તેની પ્રસ્તાવના કવિજીએ લખી છે જે વાંચવાથી તેમના ઉંડા સંગીત શાસ્ત્રના અભ્યાસનું જ્ઞાન જણાઈ આવે છે. કવિજી ઉપર ગણુદેવી ગયા પછી કામનો બોજો ઘણો વધી ગયો હતો. આજ દિવસ સુધી અમે વડોદરા રહી પૈસા મોકલ્યા કરતાં હતાં. વાડીની વ્યવસ્થા બધી શ્રી. વલ્લભભાઈ કરતા. અમારા ગણુદેવી ગયા પછી કેટલીક બાબતમાં તેમની સાથે મતભેદ પડ્યો એટલે તેમણે ધ્યાન આપવું છોડી દીધું ! કવિજીનો સ્વભાવ ઘણો જ સ્વાવલંબી હતો. કોઈ કામ તેમનાથી ન થાય અને તેમને ન આવડે એ બંને જ નહિ ! જોઈએ તેટલી ઝહેમત ઉઠાવીને કાર્યની સિદ્ધિ કરવી જ જોઈએ એ એમનો મુદ્રાલેખ હતો.

બાગાયત :

તેમણે ખેતીવાડી સંબંધી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તે સંબંધનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો મગાવ્યાં. અને વિદાયતી

ઢળે ખાતર, ખેડ કરીંગ વગેરે કરવા માંડ્યું. ત્યાંના ગામડીયા
 એમ કહેતા “અરે આ મહેતાજી વાડી શું કરવાનો? એ
 તો પેારીને બણાવી જાણે.” સુરત જીલ્લામાં છોકરીને ‘પેારી’
 કહેવામાં આવે છે. કવિજીએ ત્યાંના લોકોને બતાવી આપ્યું
 કે મહેતાજીને વાડી કરતાં પણ આવડે છે! સવારના ખેડારથી
 હાથમાં કોદાળી, પાવડો લઈ કામ કરવા નીકળી પડતા.
 હું વિરોધ બતાવતી કે આપણું આ કામ નથી અને તમે
 બિમાર પડશો. મને કહેતા ઘરમાં દંડ, બેઠક વગેરે
 કસરત કરીને શરીરમાંથી પાણી કાઢવું તેના કરતાં ઉગતા
 સૂર્યના કિરણમાં કામ થાય અને કસરત થાય તે શું ખોટું?
 તમે મારી જરાય ચિન્તા કરોમાં. કામ કરવાથી મારી
 પ્રતિષ્ઠામાં જરાય વાંધો નહિ આવે. ઇંગ્લંડનો પ્રધાન
 કસરત ખાતર લાકડાં ફાડતો. જ્યારે હું વાત કરું ત્યારે
 કોઈ મોટા માણસનું એવું ઉદાહરણ આપે કે હું બોલતી
 બંધ થઈ જાઉં. દેવિ! ઉંચા વિચાર રાખવા અને જીવન
 સાદું રાખવું. મને આમાં બહુ મોજ છે. મારાં સ્વપ્નાં
 ફળીમૂત થઈ રહ્યાં છે. જે મેં કાવ્યમાં લખ્યું છે, તેનો
 અમલ કરવાનો પ્રભુએ મને વખત આપ્યો છે. સ્ત્રીઓ
 સુંવાળી હોય. પુરૂષો કઠણ કામ કરે. માટે તમે મારી
 ફિકર મૂકી દો. તમે અનેક પ્રકારનો ઘરનો ભાર કેમ
 ઉપાડો છો? અમારાથી તમારું કામ જરાય ન થાય.
 તમારાથી અમારું ન થાય. આ ઉત્સાહમાં એમણે એટલી
 સરસવાડી કરી કે, પછી તો ત્યાંના ગામડીયા આ મહેતાજીની
 વાડી જોવા આવવા લાગ્યા. અમને પ્રભુએ જ વડોદરા છોડી
 ગણદેવી મોકલ્યાં—૧૯૨૭ ની ગુજરાતની મોટી રેલ સૌને

યાદ હશે. અમારો બંગલો એવી જગ્યા ઉપર હતો કે
 રેલનાં પાણી તુરત ભરાત અને અમારો ક્યાંય આરો ન
 રહેત. અમે વડોદરામાં સાત વર્ષ રહ્યાં તે દરમિયાન અમારી
 કન્યાઓને ભયંકર બિમારી નથી આવી. અને ક્ષેમકુશળ
 જેટલી હતી, તેટલી ગણુદેવી આવી હતી. અમારું નિયમન
 કડક ગણાતું. પણ અમારે ત્યાં કોઈ જાતની અવ્યવસ્થા
 થવા નથી પામી. જેતીવાડીની અને આશ્રમની એમ બેવડી
 જવાબદારી કવિજી ઉપર આવી પડી. એમને પગમાં ‘ગાઉટ’
 આવી જતો. અહિં વાડીમાં પાણી પાવાનું કામ કરતાં તે
 વ્યાધિના વિશેષ દુમલા થવા માંડ્યા. ઝાડની કાળજી એટલી
 બધી રાખતા કે દુખતે પગે પણ પાણી પાવાનું કામ
 છોડતા નહિ ! દેશી વૈદના કહેવાથી ગાઉટ ઉપર ભીલામાનું
 સેવન કર્યું. ગાઉટ તો ન મચ્યો પણ ઉલટા હરસ થઈ
 પડ્યા ! ઘણી દવા કરવા છતાં મટતા જ નહોતા. રોજનું
 ૧૦ રૂપિયા ભાર લોહી જવા માંડ્યું. શરીર એકદમ ક્ષીણ
 થવા માંડ્યું. એમનું વજન ૧૨૫-૧૩૦ રતલ કાયમ રહેતું.
 તેની જગ્યાએ ૧૧૦ ઉપર વાત આવી ગઈ. સમાજના
 ઉત્સવ ઉપર મુંબઈ ગયા. ડૉ. કલ્યાણુદાસને હરસના
 ઉપદ્રવની વાત કરી. આશ્રમ અને વાડી છેડી મુંબઈ રહી
 દવા કરાવી શકાય તેમ નહોતું. ડૉ. કલ્યાણુદાસે તેમના
 એક જાણીતા હરસના સ્પેશીયલ ડોક્ટરની ગોઠવણ કરી
 આપી. ગણુદેવી આશ્રમમાં જ રહી વિના ઓપરેશને ફક્ત
 દવા લગાડી મસા ખેરવી નાખ્યા. અમારા ઉપર મહેરબાની
 કરી તે ડોક્ટર અને તેમનાં પત્ની લગભગ ૧૫-૨૦ દિવસ
 ગણુદેવી આશ્રમનાં મેમાન થયાં હતાં. તેમની સારવાર માટે

અને કેટલુંક આશ્રમનું તેમજ વાડીનું કામકાજ કરવા, જુનાગઢથી મારાં માતૃશ્રી, ભાઈ, બહેની, ભાણેજ વગેરે આવ્યાં હતાં. અમે શહેરી જીંદગી ગાળેલી એટલે આમ્ય જીવનનો કાંઈ અનુભવ ન મળે. આમ્ય જીવનનાં સોનેરી સ્વપ્નાંથી પ્રેરાઈ એકદમ જમીન લેવાની હા પાડી અને આશ્રમ નિર્માણની શરૂઆત કરાવી. ત્યાં વસ્યા પછી ત્યાંની અગવડો અમારા ધ્યાનમાં આવવા માંડી. સુરત જીલ્લામાં ચાંચડનો ઉપદ્રવ પારાવાર. કન્યાઓનાં કોમળ શરીર ચાંચડના કરડવાથી લાલચોળ થવા માંડ્યાં. રાત્રિઓ ઉંઘ વિના પસાર થવા માંડી. રાતે શરીરે તેલ ચોળી સુવાનો ક્રમ રાખ્યો તો પણ ચાંચડ કરડતા મટે નહિ. વડોદરામાં મચ્છરના ત્રાસથી બચવા અમારા પરમમિત્ર અમદાવાદવાળા શ્રી. ડાહ્યાભાઈ છોટાભાઈએ ૨૦ મચ્છરદાની કરાવી આશ્રમને ભેટ આપી હતી. ચાંચડ માટે કોઈ ઉપાય નહોતો. ખેતરની જમીન હોવાથી એક ચોમાસા બાદ લાદી બંધાવાનો વિચાર હતો. અમારા સહભાગ્યે કલકત્તાવાળા શેઠ જીવણલાલ મોતીચંદ અમારા મેમાન થયા. કારણ તેમની કન્યા અને તેમની ભત્રીજી અમારે ત્યાં ભણતી હતી. તેમને મળવા અને આશ્રમ જોવા તેઓ આવ્યા હતા. ચાંચડે તેમને પણ મેમાની કરી હતી. જેટલી લાદી આશ્રમમાં જોઈએ તેટલી મોકલવા તેમણે ઉદારતા બતાવી. જડાવાનો ખર્ચ અમારા ઉપર હતો. લાદી જડાવી અને પાકાં જાજરૂ બંધાવ્યાં. તાત્કાલિક જરૂરીઆત પુરી થઈ. અમારું આશ્રમ ગણદેવીથી પોણો માઈલ દૂર હતું. ગણદેવીથી આવતાં ઝોકડીયું નાનું વચમાં આવે છે. અમલસાડ બે માઈલ દૂર

હતું, ત્યાંથી આશ્રમે આવતાં વચમાં અંબિકા નદી આવેલી છે. એકવાર જ્યારે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો અને નાળાં અને નદીમાં પાણી સમાય નહિ તેટલાં વધ્યાં ત્યારે અમારું આશ્રમ બેટડું બની ગયું. જ્યાં નજર નાખીએ ત્યાં પાણી પાણી! અમારી દેખરેખ વિના મકાન બંધાયાં હતાં એટલે બેતરની પોચી જમીનમાં જોઈએ. તેવો મજબુત પાયો નહિ થવાથી પાણી પાયામાં પેસી ગયાં. દિવાલમાં ક્રાટ પડી અને મકાન ભયમાં આવી પડ્યું. ચાર દિવસ સુધી દૂધ, શાક, કે પોસ્ટ કંઈ મળી શક્યું નહિ. ૨૦ કન્યાઓના જીવનની જવાબદારી અમારા ઉપર હતી. કવિજી પાણીમાં તરીને ચીજ વસ્તુ લઈ આવતા! આ ચોમાસુ જોયા પછી અમારી આંખ ઉઘડી ગઈ કે આશ્રમની જમીન પસંદ કરવામાં અમે દીર્ઘ દૃષ્ટિ નથી વાપરી. કેવળ આંખા જોઈ અમે લોભાઈ ગયાં હતાં. અમે દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયાં કે નવી કન્યાઓની ભરતી કરવી નહિ. છે તેને ચાર પાંચ વર્ષમાં અભ્યાસ પુરો થયે વિદાય કરવી. વડોદરામાં અમે થોડા ખર્ચે સુખ પૂર્વક રહી શકતાં હતાં. આશ્રમમાં કામ કરનાર અમે બે સિવાય ત્રીજું કોઈ ન મળે. આપણા સમાજમાં જીવન ભર સંસાર છુટતો નથી, કે જેથી આશ્રમ-ધર્મ પ્રમાણે જીંદગી ગાળી લોકોપયોગી જીવન જીવાય. સેવા કરવાનાં ભાષણ થાય પણ સેવા કરવા કોઈ ખૂદાર પડે નહિ! એતો જેના ઉપર પડે તે ભોગવે. ગણદેવીની પરિસ્થિતિને અંગે ઉનાળાની રજા ચોમાસાના બે મહિના દરમ્યાન પાડવાનો અમે ક્રમ રાખ્યો. અમારે ત્યાં જે

કન્યા ભણતી તેનાં વાલી બહુ સારાં હતાં. તેઓ અમને દરેક રીતે ઉપયોગી થતાં. એકના મકનજી ભાઈદાસ દેસાઈ જેનો મુંબઈમાં કાપડનો વ્યાપાર હતો તેની અમારા ઉપર બહુ કૃપા હતી. કન્યાઓમાં પાટીદારનું તત્ત્વ અમારે ત્યાં વિશેષ હતું. આફ્રિકાની કન્યાઓ હતી. નાવલીવાળા ચતુર-ભાઈ બાવાજીભાઈ વિ. ના સહકારથી અમે અમારું કાર્ય સરળતાથી ચલાવી શકતાં કારણ અમારી અચાચક વૃત્તિ હતી. ફંડ કાળા હતા નહિ. ફક્ત વાલીઓની મીઠી નજર અને અમારું તન-મન-ધન-હતું.

કન્યાઓનું શિક્ષણ :

સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજી, ઉંચું તત્ત્વજ્ઞાન શિખવવાનું કવિજી ઉપર હતું. ગુજરાતી માટે ગણદેવીમાંથી એક માસ્તર આવતા. વ્યાયામને માટે સ્થાનિક ગોઠવણ હતી. વ્યાયામના સર્વ સામાનની દિવ્યકાથી લઈને લેઝીમ, લાઠી, મુગદળ, વિગેરેની ગોઠવણ ચોરવાડવાળા શેઠ હરખચંદ મોતીચંદે કરી આપી હતી. પાઠશાસ્ત્ર, ગોપાલન, સિવણ-ભરત, સંગીત અને કર્મકાંડની જવાબદારી મારા ઉપર હતી. આશ્રમમાં ગાય હતી એટલે દોહવા, વલોવવાનું જ્ઞાન કન્યાઓને મળી શકતું. અમારી કન્યા ‘લેડી’ બનવાને બદલે સાક્ષાત ‘અન્નપૂર્ણા’-ઘર રખુ ગૃહિણી બને તે પ્રકારનું શિક્ષણ દેવાની અમારી ભાવના હતી. હંશ્વરે અમને જશ આપ્યો છે. જે ભાવનાથી અમે કામ ઉપાડ્યું, -જેકે અમારે ઉપાડવું પડ્યું. કારણ શરૂઆતથી મલવાડવાળાઓએ અમારા ઉપર જવાબદારી નાખી. અમે ઇટોલા આવ્યા. ઇટોલાવાળા

ફરી બેઠા એટલે વડોદરામાં અમારી જવાબદારી ઉપર કામ ચલાવવું પડ્યું—તે ગણદેવી આવ્યાં ત્યાંસુધી સાંગોપાંગ ઉતાર્યું. તેનું કારણ ફક્ત કવિજનું વજ્ર જેવું મનોબળ. કોઈ કાચો પોચો હોય તો તુરત હાથ ખંખેરી નાખે પણ આ મૂર્તિને પ્રભુએ પોલાદની ઘડી હતી, જેને કોઈ ન ડગાવી શકે. જે કામ ઉપાડ્યું તેને પાર ઉતારવું તે તો તેઓ છઠ્ઠીના ધાવણમાંથી શિખ્યા હતા. દર વખત ચોમાસું ઘણું ભયપ્રદ થતું. મકાનને કાંઈને કાંઈ નુકશાન થયાજ કરતું. ચોમાસાબાદ મકાનને રીપેર કરાવવું પડતું. અંબિકા નદીની સખત રેલ આવતી અને અમારાં સર્વનાં જીવન ભયમાં આવી પડતાં. મકાન ઉપર માળ નહોતો કે તેનો આશરો લઈ શકાય. વાડી પગભર થઈ ગઈ હતી. એટલે એ ચિંતામાંથી અમે મુક્ત થયાં હતાં. જેમ જેમ મોટી કન્યાઓનો અભ્યાસ પુરો થયો તેમ તેમ તેઓને અમે વિદાય કરતાં ગયાં. ૧૯૩૧ માં અમે સર્વ કન્યાઓને વિદાય કરી દીધી.

જુનાગઢમાં વાસ્તવ્ય :

ત્યારબાદ અમે ઉનાળો, શિયાળો ગણદેવીમાં અને ચોમાસુ જુનાગઢમાં ગાળતાં. જુનાગઢની સુકી ખુદાડી હવાથી કવિજને ગાઉટનો ઉપદ્રવ ઓછો થતો. જે લોકો તેમને પ્રચાર માટે બોલાવતા ત્યાં જતા પણ તેમને સાવચેત કરતા કે હું કોમીવાદથી પર છું. મારો મત અમુક પ્રકારનો છે, મારા વિચાર સહન કરવાની શક્તિ હોય તો મને બોલાવજો નહિ તો નહિ! તમારે જે કહેવું હોય તે ખુશીથી કહેજો પણ

પધારો એ રીતનો પત્ર આવે પછી તેઓ ઘરની બહાર
 પગ ભરતા. જો કે તેમની ગતિ ભર્તૃહરિના શબ્દોમાં સર્વ
 શાસ્ત્રે બ્વનુપહતવિધિઃ હતી છતાં તેઓ સામાજિક વિષયના
 બાણે સ્પેશીયાલીસ્ટ હતા. તેઓએ હસતે મોઢે જીવનભર
 ઘણું સહન કર્યું હતું. સમાજની નબળાઈ એમનાથી સહન
 થતી નહિ. લાખનું નુકસાન થતું હોય તો પણ તેઓ
 તેમના પ્રામાણિક મતનું પ્રતિપાદન કરવાનું કદિ છોડતા
 નહિ. જુનાગઢમાં અમે અમારા બાપદાદાનાં મકાન વેચી
 નાખ્યાં હતાં. અમે ભાડાના ઘરમાં રહેતાં.. મુંબઈગરાંને
 ભાડાના ઘરમાં રહેવાની નાનમ નહોય. પણ જુનાગઢના
 અમારા અનુભવે અમને શિખવ્યું કે ગમે તેટલું ભાડું
 આપીએ તો પણ ઘરઘણીને ભાડુતની કિંમત નહિ.
 જરાવારમાં અપમાન કરી બેસે. આ અનુભવે અમે અમારી
 માલિકીનું મકાન બંધાવા પ્રેરાયાં. ૧૯૧૬ થી જે રકમ
 મારા નામ પર હતી, તેને અમારા અમદાવાદી મિત્રોએ
 ઘણી સારી જગ્યાએ રોકી હતી અને દર વખતે તકનો
 લાભ લઈને મુડી વધારી હતી. એટલે કવિજીએ મને
 જણાવ્યું કે તમારીજ મુડીમાંથી મકાન બંધાવીએ અને
 પરાધિનતામાંથી મુક્ત થઈએ. તેઓ જે વિચાર કરતા
 તેને તુરત મૂર્ત સ્વરૂપમાં મૂકતા. જુનાગઢમાં માળીવાડારોડ
 સારામાં સારો ગણાય છે. ત્યાં ફક્ત એક ઓરડો પડતર
 હાલતમાં હતો તેને અમે રૂપિયા ૫૦૦ માં વેચાતો લીધો.
 તેના ઉપર નાનું પણ શોભીતું મુંબઈની સ્ટાઈલનું ચાર
 માળનું દરેક સગવડવાળું મકાન બાંધ્યું. મકાન બંધાવતાં
 કવિજીએ ખૂબ મહેનત લીધી હતી. મકાન બંધાતું હતું

તે હરમિયાન અમે વાડીનો ઈજારો આપવા ગણદેવી આવ્યાં.
આ વખતે અહિં કેરી મોસમમાં રોકાવાય એમ નહોતું.

માત્રાસેવન અને માંદગી :

ગણદેવીના પ્રખ્યાત વૈદરાજ ભજનલાલભાઈ સાથે અમારે સારો સ્નેહ હતો. કવિજીએ વૈદરાજ પાસે ગાઉટની ફરિયાદ કરી કે ગાઉટ કેડો છોડતો નથી. વૈદે અમુક માત્રા આપી. તેનો પ્રયોગ ચોમાસામાં ૪૦ દિવસ કરવાનો હતો. ખોરાકમાં ફક્ત શિરો, રોટલી, દૂધ, ભાત, મીઠું વગર્ય હતું. આ પ્રકારે તેઓએ માત્રાનું સેવન જુનાગઢમાં કરવા માંડ્યું. એક તરફ ઘર બંધાવવાનું કામ ચાલતું હતું બીજી બાજુ વર્ષાઋતુ હતી. જેમ જેમ માત્રાનું સેવન થતું ગયું તેમ તેમ કવિજીની કાન્તિ સાવ હરાઈ ગઈ. શરીર કાળું થવા માંડ્યું. હું કહું બીજા મિત્રો કહે, કવિજી, આ શું, તમારો વર્ણ કેમ ઝાંખો થતો જાય છે? તમે માત્રાનું સેવન મૂકી દો. પણ તેઓ માનતા નહિ. મારી તબીયત સારી છે. મને કોઈ જાતની અશક્તિ નથી જણાતી. મારો તામ્રવર્ણ થતો જાય છે, તેમ કહી મારું મન વાળતા. માત્રાના સેવનના ૪૦ દિવસ પૂરા થયા. અમારું મકાન પણ પુરું થયું. અમે શ્રાવણ મહિનામાં વાસ્તુ કર્યું. જેમ બને તેમ જલદી ભાડાના ઘરમાંથી છૂટવા માટે મકાન બંધાવવામાં ચોમાસું હોવાથી પુષ્કળ પૈસા નાખી ઉતાવળે કામ કરાવી બે મહિનામાં મકાન તૈયાર કરાવ્યું હતું. જો કે અમે ભાડાના ઘરમાંથી જલદી છૂટવા માગતાં હતાં પણ કુદરતને તે વાત મંજુર નહોતી. શ્રાવણ સુદ ૬ ૧૯૯૦ માં

અમે વાસ્તુ કર્યું. સાતમથી કવિજીને તાવ આવ્યો. શરીર કરતાં મન ઘણું મજબુત એટલે એક બે દિવસ તો તાવને ગણ્યો નહિ. વિશેષ જણાયું એટલે જુનાગઢના નામાંકિત ડૉ. છત્રપતિની દવા શરૂ કરી પણ તાવ ઉતર્યો જ નહિ. કવિજીના મનમાં એમ કે માત્રાના સેવન વખતે શિરો ખવાયો છે તેનો ભાર પેટમાં હશે. માટે સોનામુખી, ગરમાળો વિ. નો જુલાળ મને આપો પેટ સાફ થઈ જશે અને તાવ ઉતરી જશે એમ જણાવ્યું. તેમનો હૂકમ થાય તે પ્રમાણે મારે વર્તવું જ પડે. જુલાળ લીધો. ડોક્ટરને જણાવ્યું કે આ જાતનો જુલાળ લીધો છે. ડોક્ટરે કહ્યું ખોટું કર્યું. મને પણ કંઈ જાતનો તાવ છે તે ડોક્ટરે જણાવ્યું નહોતું. જ્યારથી તાવ આવ્યો ત્યારથી ગાંસડા પોટલા જેવા તેઓ થઈ ગયા હતા. ચેતન હરાઈ ગયું હતું. અગિયારસનો દિવસ હતો. બપોરના એક બે જણાં બળર લેવા આવ્યાં. આખા શરીરે કડવાણીનો ખરડ દેશી ઉપચાર કરવા ભલામણ કરી. મને કવિજીએ કહ્યું દેવી, આપણે ક્યાં પીવું છે? શરીરે ચોળવામાં શું વાંધો છે? તમે મંગાવો. માફ શરીર બહુ તૂટે છે. એથી મેં પૈસા આપી કામવાળીને તે લેવા મોકલી. હું તુરત તેમનું શરીર દાળવા પલંગ પાસે ગઈ અને કહ્યું હમણાં તે લાવશે એટલે ચોળશું, કળતર મટી જશે. હું વાત કયા કહે છું પણ તેમણે જવાબ આપ્યો નહિ! આમ કદિ બનતું નહિ. મને શંકા પડી એટલે માથે હાથ ફેરવી તપાસ્યું તો ભાન હોય તેમ મને જણાયું નહિ. ઘરમાં હું એકલી હતી. માફ પિયર પાસે જ હતું. ત્યાં હું ગઈ અને બેન, ભાભી વિગેરેને બોલાવી લાવી. તુરત

ડોક્ટરને બોલાવ્યા. ડોક્ટર આવ્યા તે દરમિયાન એમને
 ભેરદાર શ્રીટ શરૂ થઈ. અર્ધું શરીર ખેંચાઈ જવા માંડ્યું.
 મોંમાંથી લોહીવાળાં શ્લીષ્ણ નિકળવા માંડ્યાં. શ્વાસ ઘેરાવા
 લાગ્યો. જેનો અવાજ દૂર સુધી સંભળાતો હતો. થોડી
 વારમાં ઘણું સગાંબહાલાં આવી પહોંચ્યાં. ડોક્ટરે ઘણી
 મહેનત કરી ઇન્જેક્શન દીધું પણ જવાબ આપ્યો નહિ. મેં
 સર્વ આશા મૂકી દીધી ! બપોરના ત્રણ વાગ્યાની વાત તેના
 સાંજના છ થયા. ફરી ઇન્જેક્શન આપ્યું. ત્યારબાદ જવાબ
 આપ્યો. શ્રીટ વળ્યા પછી ડોક્ટરે કોપ્રી પાર્ક પૂછ્યું ક્યાં
 ગયા હતા ? મોતીબાગ કે લાલબાગ ? જવાબ આપ્યો
 તેનાથી પણ દૂર ! માથે કૉલનવૉટર, ગુલાબજળનાં પોતાં શરૂ
 કર્યાં પણ તાવ ઉતર્યો જ નહિ. બીજી રાતે ફરી શ્રીટ
 આવી. ડોક્ટર આવ્યા અને કહ્યું બેન, પોતાં ફેંકી દો અને
 ૨૪ કલાક માથે બરફ ચાલુ રાખો. અમારા નશીબે અમને
 ડોક્ટર સારા મળ્યા હતા. ડોક્ટરો સાથે અમારે બહુ જ
 લેણું છે કહું તો જરાય ખોટું નથી. મુંબઈ ખાતે અમારા
 ડો. કલ્યાણદાસ, ડો. વિલાકર વિ. અને જુનાગઢમાં ડો. છત્ર-
 પતિ, દેવતા જેવા માણસ. મીઠો અને શાન્ત સ્વભાવ. કદિ
 કંટાળવાની વાત જ નહિ. જે દિવસે પ્રથમ શ્રીટ આવી તે
 દિવસે તેમણે ચાર વખત વિઝિટ લીધી. એમનાથી જેટલી
 બની શકે તેટલી સારવાર તેઓએ કરી હતી. રાતની ફીટ પછી
 કવિજીની સ્થિતિ એકદમ બગડવા માંડી. ડોક્ટરે મને તમામ
 પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરી. જુઓ બહેન, કવિરાજને ટાઈ ફેઈડ
 છે. ફીટ આવે છે તેમાંથી કદાચ તેઓ અર્ધાંગ થઈ જાય.
 તમારી સારવાર બહુ સારી છે જેથી જીંદગીને વાંધો નથી,

બાકી મુદત વિના તાવ ઉતરશે નહિ. તમે સંસ્કારી છો, ડોક્ટરો સાથે વસેલાં છો એટલે હું તમને વાત કરું છું. અહિંનું કાઠિયાવાડી ઝેર હોય તો તેને ખરી હકીકત કદિ કહેવાય નહિ. કવિજીની શ્વાસ ચાલવા પૂરતી જ હીલચાલ! નિરાંતે કેઈ યોગી સમાધિમાં સુતા હોય તેવી રીતે સુતા રહેતા.

સારવાર :

ડોક્ટરની વિઝીટ બે ત્રણ વખત થતી. શૌચ વિગેરેની ક્રિયા પણ ડોક્ટર કરાવતા. અમારે ત્યાં રાતના ૯-૧૦ માણસો રહેતાં. માથા પર બરફ ઘસવા બે બે કલાકની વારી રાખી હતી. સગપણ તે સોનું છે તેની કિમ્મત દુઃખમાં સગાઓ તરફથી મને થઈ. અમારાં સગાં જેવાં સગાં ન હોય તો નાણું ખર્ચતાં આટલી કાળજીભરી ચાકરી કદિ ન થઈ શકે. રાત દિવસ થઈ માણ એક બરફ ઘસાતા. બરફને લઈને પ્રાંટ આવવી બંધ થઈ હતી. તાવ બે થા ઉપર વધ્યો નહિ. એટલો કાળુ ડોક્ટરે મેળવ્યો હતો. ખોરાકમાં એક ડઝન મોસંખીનો રસ, લીલી દ્રાક્ષ અને દૂધ અમે મોંમાં રેડ્યા જ કરતાં. મોં ખોલો, મોં ખોલો, એ પ્રકારે ખુબ ખૂમ મારું ત્યારે સહેજ મોં ખુલતું અને હું દવા, દુધ કે રસ તેમને પાતી. તેમને લાન નહોતું. અમારાં સગાં ઘણાં ગભરાતાં. અમારા લોકોની એવી માન્યતા છે કે ચાર છ દિવસમાં ઠીક ન થાય તો ખીન્ને ડોક્ટર બોલાવે. પછી કહેશે બાઈ અમે ઘણા ડોક્ટર વેઘ કર્યા પણ સારું થયું નહિ! મને કહેવામાં આવ્યું કે આપણે

ડોક્ટર બદલી નાખીએ. મેં તેઓને સાન્ત્વન આપ્યું
 કે આ ડોક્ટર જુનાગઢમાં સારામાં સારા છે. આનાથી
 વિશેષ કોઈ નથી. હું ટાઈફાઇડ તાવની રીત સમજી છું.
 ઉપરથી બ્રહ્મા આવશે તો પણ મુદત વિના તાવ ઉતરશે
 નહિ. આપણે બીજો ડોક્ટર બોલાવીશું એટલે કેસ ચુંથાઈ
 જશે. આ ડોક્ટર શરૂઆતથી એમની સ્થિતિ સમજે છે.
 મને તેમના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. મારે મહેરબાની કરી
 કોઈ ડોક્ટર બદલવાનું મને કહેશે નહિ. મને એમનું
 જીવન બહાલું છે એટલું બીજાં કોઈને પણ ન હોઈ શકે.
 મારે જો ડોક્ટર બોલાવવા હશે તો હું મુંબઈથી ડોક્ટર
 કલ્યાણદાસ કે જે અમારા મોટાભાઈ તુલ્ય છે અને પૂર્ણ
 અનુભવી છે તેને બોલાવીશ. અમારા લોકોનો ભોળો પ્રેમ
 હોય છે દીર્ઘદષ્ટિ નહિ, કવિજ્ઞ તો સમાધિસ્થ હતા.
 એમને કોઈ જાતની સ્મૃતિ નહોતી. દિવસ ઉપર
 દિવસ વીતતા હતા. હું પુછતી મને ઓળખો છો?
 હસીને કહેતા તમને ન ઓળખું? તમને કદી બૂલાય ભલા?
 આંખો લાલ લોહીથી ભરેલી જણાતી. તુરત આંખો બંધ
 થઈ જતી. આ જાતની હાલત ૧૪ દિવસ રહી. ૧૪ મે
 દિવસે રાતે એમને ટાઢ ચડી. એટલી જોરદાર કે પલંગ
 હાલવા લાગ્યો. ડોક્ટરને બોલાવ્યા. ગરમ પાણીની કોથળી
 આસપાસ રાખી શેક ચાલુ કર્યો. તાવ ચડવા માંડ્યો.
 ટેમ્પરેચર બે રહેતી હતી તેમાંથી ચાર થઈ, અને હજી
 વધશે તેમ ડોક્ટરનું કહેવું થયું. જરાય ગભરાશે નહિ.
 માથા ઉપર બરફના ટુકડા લઈ ઘસવા માંડો. ખરેખર
 તાવ છ સુધી વધ્યો. અને અકળામણનો પાર નહિ. આટલો.

તાવ હોવા છતાં, હાથ અને પગ ઠંડા બરફ જેવા. સવાર પડવા આવ્યું ત્યારે તાવ ઉતાર પર આવ્યો. સવારે ડોક્ટર જોઈ ગયા અને બરફ સીંચવો બંધ કર્યો. તાવ ૧૦૦ થઈ ગયો હતો. જંમ વખત વીતવા માંડ્યો તેમ ૬૬ થી છેક ૬૫ સુધી ટેમ્પરેચર ઘટી ગઈ. અમારી ગભરામણનો પાર ન રહ્યો. એકદમ બેસુમાર પરસેવા વળવા માંડ્યા. ઠંડી એકદમ વધી ગઈ. સૌએ આશા મૂકી દીધી. હમણાં જીવન દીપ ઓલવાઈ જશે. અસાવધ હતા એટલે દવા, મોસંખીનો રસ કે દૂધ પેટમાં જઈ શક્યું નહોતું. મેં ખુલ્લે તો પેટમાં નાખી શકાય ને? કવિજીની તળીયતના સર્વ જગ્યાએથી બળર પૂછવામાં આવતા હતા. સૌ પોતાની સેવા આપવા તત્પરતા બતાવતા હતા. ડૉ. કલ્યાણુદાસને મેં કવિજીની બિમારીની સર્વ વાતથી વાકેફ કર્યા હતા. તેમના તરફથી મારા ઉપર પત્ર આવતા કે કોઈ પણ સંજોગમાં મને બોલાવવામાં સંકોચાશે નહિ. તમારો તાર મળશે કે તુરત હું રવાના થઈશ. તાવના ઉતારને દિવસે કવિજીની ગંભીર સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. તેજ દિવસે ડૉ. સાહેબને બોલાવવા મેં મારા જુનાગઢના ડોક્ટરની સલાહ માગી. તેમણે મને કહ્યું ખુશીથી તેને બોલાવો. સાંજે સાત વાગે ફરી કવિજીની ટેમ્પરેચર ૯૭-૯૮ થઈ અને અમારા જીવને રાહત મળી. બોલાવવાથી જવાબ દીધો. દવા ગળે ઉતરી. પણ તેમને ભાન નહોતું. ડૉ. કલ્યાણુદાસને તાર મૂક્યો. તાર મળ્યો કે તુરત તેઓ મેઇલમાં રવાના થઈ બીજે દિવસે આવી પહોંચ્યા. ડૉ. છત્રપતિ હાજર હતા. તેમની સાથે વાત ચિત કરી સર્વ હકીકત બાણી કે શું શું દવા ચાલુ છે.

બલકપ્રેશર લીધું. તપાસતાં ક્યાં દુખે છે તેમ પૂછ્યું. ત્યારે
 કીડનીમાં દુઃખાવો જણાયો. પેસાળ થતો નહોતો એ તેનું કારણ
 હતું. ડો. કલ્યાણદાસે કવિજીને બોલાવ્યા. ‘નમસ્તે’ કહ્યા
 એટલે તુરત હસીને સામા ‘નમસ્તે’ કર્યા. પાછા તુરત અસાવધ
 થઈ ગયા. ડો. કલ્યાણદાસે કહ્યું તાવ ઉતરી ગયો છે એ ચિહ્ન
 સારાં છે. ડો. છત્રપતિએ જે જાતની ટ્રીટમેન્ટ, દવા વિગેરે
 કરી છે તે ઉંચા પ્રકારની છે. મારે વિશેષ કંઈ કરવા જેવું નથી.
 ડો. છત્રપતિનાં બહુજ વખાણ કર્યાં. છેવટે પેસાળ માટે
 ઇન્જેક્શન આપવાનું નક્કી કર્યું. છતાં ૨૪ કલાકમાં પેસાળ
 થયો નહિ એટલે નળી મૂકી જેમ બને તેમ જલદી પેસાળ
 કરાવવાની જરૂર હતી નહિ તો તેનું ઝેર ચડવા સંભવ
 હતો. સુધરેલો મામલો જરા વારમાં બગડી જાય. રાતના
 બાર વાગે સૌ છુટા પડ્યા. ડો. કલ્યાણદાસ આવ્યા ત્યારે
 અમારાં સર્વ સગાં લગભગ ૫૦ જણાં હાજર હતાં. ડો. સાહેબે
 મારાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી વિગેરે સગાંને સાન્ત્વન આપ્યું અને
 કહ્યું કે કવિજીના જીવનને હવે કંઈ ભય નથી. ધીરે ધીરે
 તબીયત સુધારા ઉપર આવી જશે. તમે સૌએ જે મહેનત લઈ
 ચાકરી કરી છે તે લેખે લાગી છે. મંદવાડમાં માણસને
 માણસ જોડ્યો છીએ. તમે સૌ દુઃખમાં આટલો ભાગ દે્યો
 છો તે જોઈ હું ઘણું ખુશ થાઉ છું. કવિજીએ આટલા
 મંદવાડમાં કદિ દુઃખનો સિત્કાર નથી કર્યો. પણ જ્યારે
 પેસાળ કાઢવા માટેનો પ્રસંગ ઉભો થયો તે વખતનું એમનું
 દુઃખ જોયું જતું નહોતું. રોગમાં એમણે કદી દુઃખ જણાવ્યું
 જ નથી. પગમાં ગાઉટનો ભયંકર હુમલો થતો ત્યારે પણ
 એમણે કદિ હાથવોય નથી કરી. ડો. કલ્યાણદાસ બે દિવસ

રોકાયા હતા. જુનાગઢની કુદરતી સીનેરી જોઈ તેઓ બહુ ખુશ થયા. શ્રાવણ મહિનો હતો. એટલે ગિરનાર ચડી શકાય એમ નહોતું. તો પણ તળેટી સુધી જઈ લગભગ ૫૦૦ પગથીયાં ચડી આવ્યા હતા. જુનાગઢ પુરાતન શહેર છે. કુદરતે ગીરનું જંગલ અને આસપાસ રખેવળી કરતા પહાડો મૂક્યા છે. જ્યાં નજર કરો ત્યાં લીલી વનરાજી નીરખી માણસ મન્ત્રમુગ્ધ થઈ જાય. કવિજીની તળિયત રાહ ઉપર હતી એટલે ડો. કલ્યાણદાસને વધારે વખત રોકવા ઠીક ન લાગ્યા. અમારા સ્નેહને લઈને, તેઓ તેમની ધમધોકાર ચાલતી પ્રેક્ટીસ છોડી, દોડી આવ્યા હતા. ડો. હરિશંકરભાઈ અને ડો. કલ્યાણદાસ સહાધ્યાયી હતા. એમને ખબર પડી એટલે તેઓ ડો. સાહેબને મળવા આવ્યા. તેમને પોતાને ઘેર તેડી જવા અતિ આગ્રહ કર્યો. ડો. કલ્યાણદાસે જવા હા પાડી. પણ એક શરત કરી કે ઘી વિનાની ખીચડી ખવરાવજો. અમારાં સગાં પણ ડો. કલ્યાણદાસને મેમાની દેવા ઇંતેજાર હતા. પણ ડો. સાહેબ ખોરાકમાં ઘી નહોતા ખાતા. રોટલી પણ ઘી વિનાની કોરી અને શાક ખાય છે. તેમને જુનાગઢનાં શાક ભાજી બહુ ભાવ્યાં. તેમાં પણ લીંડાની મીઠાશનાં તેઓ હજી વખાણ કરે છે. ડો. સાહેબ મુંઝઈ ગયા. કવિજીને હજી પેસાળની પીડા મટી નહોતી. ગરમ પાણીમાં અમે ઝેસાડતાં. કેસુડાં બાપ્રી પેડુ ઉપર બાંધતાં. એમ દેશી પરદેશી કંઈક દવા કરતાં હતાં. પેસાળનો નિકાસ થાય કે તુરત નિરાંતે ઉઘી જતા હતા. જેવો પેસાળ ભરાય કે ઉત્પાત શરૂ થતો. હવે બરફની ટ્રીટમેન્ટ નહોતી એટલે રાતના ઉજાગરા થતા

નહોતા. છતાં છસાત જણું રાતે મારી પાસે સુતાં તે ખરાંજ. આમને આમ છ દિવસ નીકળી ગયા. વચમાં એકદમ ઝાડા થઈ ગયા. જ્યાં એક રોગ ન મટે ત્યાં બીજો ઉભો થતો. ડોક્ટર પેસાળ કરાવતા તેથી કવિજી બહુ નારાજ થતા. હવે જરા ભાન આવ્યું હતું. જેભાન હતા ત્યારે જેમ કરતાં તેમ થતું! એક દિવસ હઠે ચડ્યા. મારે પેસાળ નથી કરાવવો. એમની ના થઈ તે હા થાય જ નહિ. આટલા ભયંકર મંદવાડમાંથી ઉઠ્યા હતા એટલે ઉચ્ચતાનું પુછવું જ શું? ડૉ. છત્રપતિએ બહુ સમજાવ્યા. હિરાન થશે. રાતે ઉંઘ નહિ આવે. મારે રાતમાં આવવું પડશે. અનેક સમજાવટ છતાં ના ની હા થઈ જ નહિ. જવાબ આપ્યો. હું મારી ઇચ્છા શક્તિ વાપરીશ. પેસાળ થાય કેમ નહિ? ખરેખર તેમણે તે પ્રકારે જ કર્યું. ધીરે ધીરે મામલો હાથમાં આવવા માંડ્યો. પેસાળ કુદરતી થવા માંડ્યો એટલે મગજ જાગૃત થવા માંડ્યું.

કૃતજ્ઞતા :

સૌને ઓળખવા લાગ્યા. વાતચિત બહુ જ આનંદથી અને ઉદ્ધાસથી કરતા. સૌ સગાં તરફ પોતાની કૃતજ્ઞતા વૃત્તિ બતાવી કે, તમે સૌએ બહુ મહેનત કરી મારી ચાકરી કરી છે. મારાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીને પગે લાગ્યા અને કહ્યું, બા, તમારી દીકરી સાવિત્રી છે, મને યમરાજ પાસથી પાછો લઈ આવી છે. એમની વાણીની મીઠાશ અને સરસ્વતી ફરીને પ્રકટી નીકળી. હવે એમના જીવનનો જરાય ભય નહોતો. ખોરાક બંધ જ હતો. અમારા મુંબઈના મિત્ર

શ્રા. એસ. કે. ગીલ્ડર દર અઠવાડિયે મોસંળીના કરંડીયા મોકલ્યાજ કરતા. ખોરાકમાં દૂધ અને મોસંળી સિવાય કંઈ નહિ. ડોક્ટરે પછી મગના પાણીની રજા આપી હતી. જે દિવસે મગનું પાણી આપ્યું તે દિવસે ફરીને તાવ આવ્યો. એટલે મગનું પાણી બંધ કર્યું. હોજરી હજી ના પાડતી હતી. કવિજીને ખાવાની ઘણી મરજી થતી હતી. તેઓ કહેતા અડદની દાળા અને બાજરાનો રોટલો મેં ઘણા દિવસથી ખાધો નથી. પાતરાં ખાવા એમ અનેક જાતની ઇચ્છા તેઓ કર્યા કરતા. અમારાં સગાંની સ્ત્રીઓ સાંભળે એટલે તેમના તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી કહે થાય જ ને? હવે કાંઈ વાંક છે? ૨૦ દિવસની લાંઘણો છે. હવે એમને જે મરજી થાય તે આપ્યા કરો. એ જાતની મને સૂચના કરતાં. હું સર્વ જાણતી. હું તેઓને સમજાવતી જુઓ, દહીં તરફ ભોળા પ્રેમ ન બતાવાય. સુધરેલો કેસ બગડી જતાં વાર ન લાગે. જંમ ડોક્ટર કહેશે તેમ કરશું. આપણી સ્ત્રીઓ ખોરાકને બહુ મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ એમ જ માને છે કે ખોરાક વિના તાકાત ન આવે. કેટલાય કેસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે ડોક્ટરની ના હોવા છતાં ભોળી માતાઓ ખોરાક આપે છે. જો દહીં સુધરે તો વાત કરે છે નહિતર મનમાં સમજે છે! કવિજી સમજી હતા, કેટલાય મિત્રો એમની બજાર લેવા આવતા અને ખોરાકની ઉતાવળ ન કરવા સમજાવતા. મોસંળી અને દુધમાં સર્વ તાકાત છે માટે તેજ લેવું. કવિજી તુરત સંમત થતા. ખોરાક લેવા ઉતાવળ ન થાય, ધીરેધીરે ખોરાકની શરૂઆત થાય. શરૂમાં મગનું પાણી, શેકેલા ચોખા ભરડીને તેની ઘેંસ,

બાજરાની ખાખરી એમ કમવાર ખોરાક દેવા માંડ્યો. ભૂખ ખૂખ ઉઘડી હતી. ટાઇફાઇડના દહીંને પછીથી સાચવવો બહુ મુશ્કેલ છે. જો ફરી ઉથલો મારે તો મામલો બગડી જાય. મગજ ઉપર બહુ અસર હતી એટલે સ્મૃતિ સાવ કમ થઈ ગઈ હતી. જેઓનો ૨૫ વર્ષ પૂર્વે સ્વર્ગવાસ થયો હતો તેને યાદ કરતા. અને કહેતા તેઓ કેમ આવતાં નથી? કાલે તો મારા પલંગ ઉપર બેઠાં હતાં. એમનાં માતાપિતા, ભાઈ, બહેનો, મારાં બેન, બનેલી કે જેઓ ગત થઈ ગયાં હતાં તે સૌને યાદ કરી એ કેમ દેખાતાં નથી—પૂછતા અને મારા અચંબાનો પાર ન રહેતો! હું એમને કહેતી કવિજી, જીજી, ભાઈકાકા, નાનાભાઈ બધાંને સ્વર્ગે સીધાંવે વર્ષો થઈ ગયાં છે. તમે વિસરી ગયા? ત્યારે જવાબ આપતા હું એ લોકોને દેખું છું. તેઓ મારી સાથે વાત કરે છે. નૃસિંહદાસ વિભાકર પણ પરલોકવાસી હતા. છતાં તે પણ મને મળે છે તેમ વાત કરતા. એટલી એમની મગજશક્તિ અને સ્થિતિ નબળી થઈ ગઈ હતી.

મહારા ગુરૂજી :

તેઓ મારા ગુરૂ હતા. એમણે મારામાં દૃઢ સંસ્કાર નાખ્યા હતા. એટલે હું કદિ બહેમમાં ઉતરી જ નથી. તેમ મને કોઈ દિવસ અનુભવ નથી થયો કે, કોઈ મૃતાત્મા મને દેખાયો કે મારી પાસે કંઈ માગ્યું. વૈદિક ધર્મના હિસાબે અનેક પ્રકારનાં પુણ્યદાન અમે કર્યાં છે. શ્રાદ્ધઆદિ ક્રિયા કોઈ દિવસ નહિ છતાં, અમારાં પિતૃઓ અમને કદિ સ્વર્ગને દેખાયાં નથી. તો નડવાની વાત તો ક્યાંથી જ હોય?

આવે સમયે બીજી કોઈ બહેમી મગજની સ્ત્રીનું શું થાય? અને વળી જેનાથી તૈયાર થઈ હોય તેના જ મોઢેથી આ જાતની જાત સાંભળે તો ડરીને અર્ધી થઈ જાય. એમના મંદવાડમાં મને ઘણા અનુભવ થયા છે. નવા ઘરમાં વાસ્તુ ક્યાં પછી દુરત એઓ જિમાર પડ્યા, તે પણ સાધારણ જિમારી નહિ-પણ જીવન મરણના સોદાની વાત. ત્યારે અનેક લોકોએ બહેમ ઘાલ્યો હતો. પણ હું એ સ્વર્ગસ્થના પ્રતાપે દૃઢ રહી હતી. આટલા મંદવાડમાં મેં કદિ તેમના ઉપર, દોરા ધાગા કે બાધા આખડીનો પ્રયોગ કર્યો નથી. પરમકૃપાળુ પ્રભુ ઉપર અને બીજા ડોક્ટર ઉપર મને અચળ શ્રદ્ધા. દાન, પુણ્ય કરવાની મારી ના નહોતી અને તે મેં અનેક કર્યાં હતાં. ‘નવા ઘરમાંથી જ કાંઈ વળગાડ થયો હશે? નહિતર આ જાતનો મંદવાડ હોય કે બોલે ચાલે નહિ અને સાવ બેભાન!’ રોગના ઝેરની ભયંકર સ્થિતિથી એ લોકો અજ્ઞાન હોવાથી આ જાતનું બોલતાં. કોઈને ખૂબ સન્નેપાત હોય કે કોઈ સાવ મુંઝુ હોય! સન્નેપાત કરતાં બેભાન અવસ્થા સારી. દહીંની શક્તિ જળવાઈ રહે અને આપણને સારવાર કરવી ફાવે. જો દહીં ભાનમાં હોય તો મન ધાર્યું કરે અને સમજી દહીંને વિશેષ કંઈ કહી શકાય નહિ. જે ઘર બંધાવતાં હૃદયારની મહેનત લીધી હતી તે ઘર ક્યાં આંચું તેની પણ તેમને માહિતી નહોતી. ૨૦-વર્ષ બહેલાંની વાત એમને યાદ હતી. ત્યાર પછીના સર્વ બનાવની વિસ્મૃતિ હતી. ગણદેવી આશ્રમને તેઓ ભૂલી ગયા હતા. તળીયત ધીરેધીરે સુધરતી હતી. થોડે ફરવા જવાની છુટ તેમને મળી હતી. હું તેમની સાથે

જતી. અમે ભાડાના ઘરમાં રહેતાં હતાં. તેઓનાં બાપ-દાદાનાં જુનાં મકાન જે હવેલી લાઇન તરફ હતાં ત્યાં કવિજી ચાલ્યા જતા. કહેવાની મતલબ કે તેઓને પુરાણી વાતનું પુરું સ્મરણ હતું.

મના છતાં ભાષણ !

જુનાગઢમાં છાત્રાલય સંમેલન ભરાયું હતું. ભાવનગરના રાજપુત ભાઈ કાળુભા અમારે ઘેર આવ્યા. એમને કવિજીની માંદગીની ખબર નહિ. એમણે આવી કવિજીને અમુક તારીખે ભાષણ આપવાનું આમન્ત્રણ આપ્યું. કવિજીએ વાતને સહુર્ષ વધાવી લીધી. મેં એ ભાઈને કહ્યું, કવિજી હમણાં ભાષણ નહિ આપી શકે. ત્યારે તે ભાઈ મારી સાથે સહેજ ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, દેવીજી, શું પંડિતજી તમારા એકલાની મિલકત છે? તેઓ આખા દેશનું ધન છે. તમે ના કેમ પાડો છો? મેં એમને હાથ જોડી સમજાવ્યા કે ભાઈ, કવિજી દેશનીજ મિલકત છે, મારી એકલીની નહિ, પણ દેશના સહભાગ્યે હમણાંજ તેઓ મરણ પથારી પરથી ઉઠ્યા છે—હું તો પરવારીને બેઠી હતી. એમ કહી એમને ભયંકર મંદવાડની વાત કરી. તે ભાઈ તુરત ઝંખવાણા પડી ગયા. કવિજીએ હઠ પકડી મારે સભામાં જવું છે, અને ભાષણ કરવું છે. મારે જોવું છે કે જેમ બધી વાત હું ભૂલી ગયો છું, તેમ ભાષણ કરતાં પણ ભૂલી ગયો છું કે નહિ? મારે તેની ખાત્રી કરવી છે. અમારા ડોક્ટરે બીજા મિત્રોએ ઘણા સમજાવ્યા. તમે બહુ નબળા થઈ ગયા છો. કદાચ ભાષણ કરતાં પરિશ્રમ પડે અને પ્રીટ આવે તો કાંત્યું વણ્યું કપાસ

થઈ રહેશે. પણ નહિ, હાની ના થાયજ નહિ ! તેતો સ્વભાવ હતો. આખરે સૌનો મત પડ્યો કે નહિ જવા દેવાથી એમના મગજ ઉપર ઉલટી અસર થશે માટે એમની ઈચ્છા છે તો તેડી જાઓ. બહુ વખત બોલવા દેશો નહિ. જેઓએ તેમને સાંભળ્યા હશે તે જાણતા હશે કે ધીરેથી તેઓ કદિ બોલી શકતાજ નહિ. પાશેર પાણી શરીરમાંથી તેઓ ન કાઢે ત્યાંસુધી ભાષણ કરી શકતાજ નહિ. મને બહુ ભય હતો કે શું થશે ? પરંતુ હું લાચાર હતી. મેં કાળુભાને કહ્યું ભાઈ, તમે આગ્રહ કરી ગયા તેનું આ ફળ આવ્યું છે. તેઓ કોઈ રીતે માન્યા નથી અને અહિં આવ્યા છે. તેમને ભાષણ માટે ઘણો જ થોડો સમય આપશો. તે બિચારો ઘણો પસ્તાવો કરવા માંડ્યો અને બોલ્યો, મને ખબર હોત કે તેમને આવી માંદગી ગઈ છે તો હું આમન્ત્રણ આપવા કદિ આવત નહિ. બહાદુરખાનજી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર નાયકનાં ધર્મપત્ની (જે એમ. એ. છે) શ્રી. સરલાબેન નાયક પ્રમુખ સ્થાને હતાં. જુનાગઢના વિદ્યાધિકારી કાજીસાહેબ, ગાંધીસાહેબ, વિ. અમલદારોની હાજરી ઘણી હતી. અમારી સાથે અમારા બે ચાર મિત્રો પણ હતા. કાર્યવાહી શરૂ થઈ. છેવટે કવિજીને બોલવાનું કહ્યું. એમણે એટલું સરસ ભાષણ કર્યું કે ત્યાંની પ્રજા ખુશ થઈ ગઈ ! તેઓ શિક્ષણશાસ્ત્રી તો હતાજ અને એમને પ્રિય વિષય પર બોલવાનું પછી શું પૂછવું ? તેમને મન બીજી પ્રસન્નતા એ હતી કે હું મારી મુડી સાચવી શક્યો છું. ગુમાવી નથી એટલે ભુલી નથી ગયો. જેથી વધારે ઉત્સાહમાં આવી ગયા. વખતની ગણતરી રહીજ નહિ.

એમને બોલવાનું ગમ્યું અને શ્રોતાને સાંભળવાનું ગમ્યું. પરસેવે તરબોળ થઈ ગયા. હું ઈચ્છતી કે તેઓ જલદી પુરું કરી ઝટ બેસી જાય તો ઠીક. મારો જીવ ક્યાંય સ્થિર નહોતો. લગભગ અર્ધો કલાક તેઓ બોલ્યા હશે. ભાષણ પછી નબળાઈ ખૂબ જણાઈ પણ એમનો ઉત્સાહ એટલો પ્રબળ હતો કે કાંઈ હરકત આવી નહિ. ત્યારપછી ખૂબ ચેતન આવવા માંડ્યું. તેઓ કહેતા, સંસારી વાતો ભૂલી ગયો છું, તેનું દુખ નથી. ખટપટ ચોઈ. જો મારું જ્ઞાન હું વિસરી ગયો હોત તો હું જીવતે મુઓ હોત ! મને જીંદગી જરાયે બહાલી લાગત નહિ. એકેએક શ્લોક, મંત્રો, પ્રમાણો તમામ તેમને કંઠસ્થ હતાં. મગજ સુધારા પર આવતું હતું. ભાદરવા મહિના સુધી અમે ભાડાના ઘરમાં રહ્યાં. આસો માસમાં અમારા મકાનમાં રહેવા ગયાં. હવે વિરોધાભાસ જેવી વાતચિત થતી નહોતી. ડોક્ટરની દવા બંધ કરી હતી. શક્તિની દવા ચાલુ હતી. પહેલાંની તાકાત શરીરમાં નહોતી. દિવાળી પછી અમે હવાફેર જવા વિચાર કર્યો. કેશોદની હવા શિયાળામાં સારી ગણાય. જુનાગઢના નવાબનો કેંપ શિયાળામાં ત્યાં રહે છે. કવિજીના પિતાજીએ કેશોદમાં નોકરી કરી હતી. એટલે નાનપણથી તેમની નાડે કેશોદનું પાણી સદી ગયું હતું. ત્યાં અમે વાવ ગળાવી છે અને મારા સસરાજીએ ગાયત્રી પુરસ્કરણ ત્યાં કરાવેલું હોવાથી એળખીતા ઘણા હતા. સૌથી વધારે આગ્રહ આક્રિષ્ટાવાળા હુહાણા ગૃહસ્થ ભાઈ પ્રાગજી રામજીના પુત્ર મહેન્દ્રચન્દ્રનો હતા. કેશોદમાં સીંગ તથા તલ પીલવાનો તેનો વ્યાપાર મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે. અમે આક્રિષ્ટ

ગયાં હતાં ત્યારથી તેમની સાથે સારો સંબંધ. તેમણે
 તેમના પુત્રને જુનાગઢ મોકલ્યા અને જે સગવડ જોઈશે તે
 અમે કરી આપશું, આપ ત્યાં પધારો. એમ આગ્રહ પૂર્વક
 કહી ગયા. ૧૯૯૧ ના કાર્તિક મહિનામાં અમે ત્યાં ગયાં.
 અમારે માટે બે રૂમ અલગ કાઠી આપ્યા હતા. કવિજીને
 પૂર્ણ શાંતિની જરૂર હતી. ઘોંઘાટ જરાય સહન થતો નહિ.
 અરે ક્યાં સુધી કહું રાતે સુતી વળતે ઘડીયાળ બંધ કરી
 દેવી પડતી ! કટકટ અવાજ સહન કરવા પણ તેમનું
 મગજ ના પાડતું. પ્રાગજીભાઈને ઘેર બધું સુખ હતું પણ
 મિલનો ગડગડાટ કવિજીને જોયેન બનાવી મૂકતો. વ્યાપારી
 રહ્યા એટલે માંડવીનાં ગાડાં અધીં રાતે આવતાં આથી
 ઉંઘમાં બલેલ પડતી. આ વાતથી પ્રાગજીભાઈને અમે માહિત-
 ગાર કર્યા. તેમણે તુર્ત કેશોદ વ્યાસ આશ્રમમાં બે રૂમની
 સગવડ કરાવી આપી. અમે ત્યાં રહેવા ગયાં. એકંદરે સ્થાન
 સારું હતું. કવિજી ઝાઝી વસ્તીવાળું સ્થાન પસંદ કરતા
 નહિ. ‘ વ્યાસ આશ્રમ ’ ધર્મશાળા જેવું હતું. અમારે માટે
 એકાન્ત સ્થાન કે જ્યાં વિદ્યાર્થી સૂતા ત્યાં રાખ્યું હતું.
 અમે ત્યાં ૧૫ દિવસ રહ્યાં. તળીયતમાં કાંઈ ફેર જણાયો
 નહિ. શ્રી. ઠક્કર બાપા, શ્રી. મણિલાલ કોઠારી વિ. અમને
 ત્યાં મળવા આવ્યા હતા. સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ કોઠારી
 કવિજીને ગુરૂ માનતા. તેઓ કહેતા મને કોઈએ ગુજરા-
 તીમાં ભાષણ કરતાં શિખવ્યું હોય તો તે કવિ મહારાણી
 શંકરે. અનેક વાતચિત કરી સૌએ આનંદ મેળવ્યો હતો.
 જોરાવરનગર હવાફેર આવવા શ્રી. મણિભાઈ કોઠારીએ
 ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો. કવિજીને કેશોદ છોડી જુનાગઢ

જવા વિચાર થયો. અમે તુરત જુનાગઢ આવ્યાં.

કેશોદથી મુંબઈ:

મુંબઈથી ડો. કલ્યાણદાસ અને બીજા મિત્ર એસ. કે. ગીલડર ત્યાં આવવા આગ્રહ કરતા હતા. અમે માગશર મહિનામાં મુંબઈ ગયાં. સ્ટેશન ઉપર ડો. સાહેબ અને ગીલડર બંને આવ્યા હતા. બંનેનું રહેવાનું વાલકેશ્વર પર હતું. અમે બંનેનું માન રાખ્યું—રહેવાનું ગીલડરને ત્યાં અને જમવાનું ડો. સાહેબને ત્યાં! ડો. કલ્યાણદાસની મમતાભરી લાગણીનું વર્ણન મારી કલમ કરી શકે એમ નથી. એમણે કવિજીની તબીયત તપાસી. કવિજીનું મગજ એકદમ નબળું હતું. તેને માટે ઇન્જેક્શન તેઓ એકાંતરે આપતા. લીવર વધેલું જણાયું. એટલે ખોરાકમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો. પાંડુની શરૂઆત જણાતી હતી. મુંબઈ આવ્યા પછી અનેક દવા શરૂ થઈ ગઈ. પેસાળની હાજત બહુ થતી. તેને માટે ડો. બીલીમોરીયા પાસે ડો. કલ્યાણદાસ લઈ ગયા. બ્લડ-પ્રેશરનું ધ્યાન રાખતા અને મગજને માટે ઝાડની ઘટામાં ફરવાનું કહ્યું. કવિજી એ જાતના આદમી હતા કે જેમ ડોક્ટર સલાહ આપે તેમજ કરે. કવિજીને જેવું મંડળ જોઈતું હતું તેવું જ મુંબઈમાં મળવાથી તબીયતને ઘણું અનુકુળ આવ્યું. અમે લગભગ ત્રણ મહિના મુંબઈમાં રહ્યાં. કવિજીને ટાઇફોઇડ પછી મુંબઈના રસ્તાની પણ વિસ્મૃતિ થઈ હતી. કેઈ વ્યક્તિને ઓળખી શકે પણ તેનો ઇતિહાસ ભૂલી ગયા હતા. હું સાથે જ હતી એટલે યાદી દેવરાવતી. કવિજી કહેતા મારી ડાયરી બુક દેવીજી છે. તેને જે પૂછવું

હોય તે પૂછો. તેમને બધું યાદ રહે છે. જુનાગઢ આવતાં રસ્તામાં ગણુદેવી ઉતરવાનો અમે વિચાર કર્યો. જેથી આશ્રમની યાદી ફરીને તાજ થઈ જાય. ડો. કલ્યાણુદાસની વિદાય લેતાં કવિજીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કહ્યું, ડો. સાહેબ તમે મારું ઘણું કર્યું છે. તમારા સૌજન્યનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકીશ ? ડો. સાહેબનું હૃદય પણ લાગણી પ્રધાન હોવાથી તેમનું મૃદુ હૃદય હાથ ન રહ્યું. ગાડી ઉપડી અને અમે સ્નેહીનાં સ્મરણ લઈ છૂટાં પડ્યાં. અમે અમલસાડ ઉતર્યાં. ત્યાં એક રાત રોકાઈ ચીજ વસ્તુ લઈ ગણુદેવી ગયાં. ગણુદેવી દસ દિવસ રહ્યાં હોઈશું ત્યાં કવિજીને મસામાંથી લોહી પડવા શરૂ થયાં. જુનાગઢ જવું બંધ રાખી ફરી અમે મુંબઈ ગયાં. કારણ ડો. કલ્યાણુદાસની સલાહ ઉપર કવિજીની જાંઘળી ટકતી હતી. અમે ડો. સાહેબને ઘેર જ ઉતર્યાં હતાં. ડો. સાહેબના ભત્રીજા ડો. રમણલાલ ટી. દેસાઈ એફ. આર. સી. એસ છે. ડો. સાહેબે ટેલીફોનથી કવિજીની બીમારીની વાત તેમને કરી. ડો. રમણલાલે કવિજીને તપાસવા તેને ઘેર બોલાવ્યા. ઈજેકશન આપી લોહી પડતાં તુરત અટકાવી દીધાં. દર્દીના માનસ પર હોશિયાર ડોક્ટરની ટ્રીટમેન્ટની તુરત અસર થાય છે. કવિજીને તેમજ થયું. તેમની તબીયત સુધારા પર આવવા લાગી. અને જુનાગઢ જવા તૈયાર થયાં. પાંડુ માટે ‘હીપેટેક્સ’ મોસંખીના રસમાં લેતા. ડો. કલ્યાણુદાસનું પ્રીસ્ક્રીપ્શન સાથે હતું એટલે લીવર મીક્ષચર જુનાગઢમાંથી લઈ શકાતું.

પુનઃ જુનાગઢમાં :

અમે ત્રણ મહિને જુનાગઢમાં આવ્યાં. કવિજીની તબી-

યત સુધરેલી જોઈ સગાં સ્નેહી ઘણાં રાજી થયાં.
 જુનાગઢમાં ફરવા માટે વિપુલ જંગલ હતું. સવારના પાંચ
 વાગ્યાથી ફરવા જાય તે નવ કે દસવાગે તેઓ ઘેર આવતા.
 સાંજે પાંચ વાગે નીકળે તે સાત સાડાસાતે ઘેર આવે. દસ
 બાર માઈલ ચાલતા છતાં થાકતા નહિ. ખોરાકમાં રોટલી
 દહીં, શાક, ભાત, ખાંડ વિગેરે ખાતા. ખાંડ તેમને અતિ
 પ્રિય હતી. તેઓ કહેતા મને મીઠા વિના ચાલશે પણ ખાંડ
 વિના નહિ ચાલે. બાળપણમાં હવેલીના મહાપ્રસાદ બહુ
 ખાધા હતા એટલે ગળપણનો શોખ ખૂબ હતો ! દહીંમાં
 પણ ખાંડ ખાતા. રોગની પાછળ એવા પડયા કે આખરે
 લીવર મટ્યું. મન ઉપર અસાધારણ કાબુ ધરાવતા હતા.
 તેમને કોઈ ચળાવી ન શકે. ચૈત્ર મહિનામાં મુંબઈ આર્ય-
 સમાજના ઉત્સવનું આમંત્રણ આવ્યું અને તુરત સ્વીકાર્યું.
 આ વખતે તેમને એકલાએ જવાનું હતું. માંદગી પછી
 એકલા ક્યાંય ગયા ન હોતા. એટલે હું અધીરી થઈ જતી.
 મેં કહ્યું તમે ત્યાં ના લખી નાખો. જવા આવવાની તકલીફ
 તમારાથી નહિ સહન થાય. પણ મારી એકે વાત તેમના
 ધ્યાનમાં ન ઉતરી. તેમણે કહ્યું હું જઈશ. મહેરબાની કરી
 મને ના ન કહેશો. સમાજની સેવા કરતાં મારો દેહ પડશે
 તો હું ધન્ય માનીશ ! મંદવાડ પછી તેઓથી થર્ડ ક્લાસની
 મુસાફરી થઈ શકતી નહિ. સેકન્ડ ક્લાસની જ મુસાફરી
 કરતા આથી જોયો તેમને પ્રચાર માટે બોલાવતા. તેઓ
 પણ સેકન્ડ ક્લાસમાં બોલાવતા. મુંબઈમાં રહેવાનું ડો. સાહે-
 બને ઘેરજ રાખતા. ત્યાં તેમને સર્વ રીતની અનુકૂળતા
 રહેતી. મુંબઈ સમાજના ઉત્સવ ઉપર સારી રીતે ભાષણ

કરી શક્યા તેથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. ગુરુકુલ શુકલતીર્થને ઘાટકોપર લાવવું હતું. ઘાટકોપર ખાતે ગુરુકુળ આશ્રમ અને ગુરુકુળ હાઈસ્કુલ એમ બે કામ કરવા હો. સાહેબનો વિચાર હતો. હો. કલ્યાણુદાસે કવિજીને કહ્યું તમે માંદગી-માંથી ઉઠ્યા છો, માટે તમારા મનને તમારે લાયક કામમાં રોકશો તો કાયદો થશે. મારી એવી ઈચ્છા છે કે તમે ગુરુકુળ આશ્રમનું ગૃહપતિ પદ સંભાળી આશ્રમની વ્યવસ્થા કરો. મારે તમારા જેવા ધાર્મિક માણસની જરૂર છે. આશ્રમની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થશે અને ખામી હશે તે દૂર થશે. જ્યારે ગુરુકુળને ઘાટકોપર લાવીએ ત્યારે તેના ઉત્સવ ઉપર જરૂર મુંબઈ આવજો. કવિજી જુનાગઢ આવ્યા ત્યારે તેમણે મારી પાસે ઉપલી વાત કરી. હું કવિજીના સ્વભાવથી પરિચિત હતી. મેં કહ્યું ઉત્સવ ઉપર જવું હોય તો હો. સાહેબના માન ખાતર જઈ આવજો, પણ આશ્રમના ગૃહ-પતિ તરીકે રહેવાની કડાકુટમાં તમે હાલ પડશો માં. તમારો સ્વભાવ સાચો છે. તમે જે હશે તે મોં પર કહી નાખશો. આજકાલની દુનિયાં તે લાગ્યે સહન કરી શકે. માટે તમે ત્યાં જાઓ તે પહેલાં પુરો વિચાર કરજો. મારાથી કહી શકાય તેટલું મેં કહ્યું. કવિજીને હો. કલ્યાણુદાસ ઉપર વિશ્વાસ હતો. વળી તેમની માંદગી વખતે અને ત્યારપછી તબીયત સુધારવામાં પણ અમારી ઉપર તેમના અનહદ ઉપકાર હતા. એટલે તેમને નારાજ ન કરવા એમ કવિ-જીનું કહેવું થયું. મેં જેમ આગળ જણાવ્યું હતું તેમ અમારા તરફ અમારા જ્ઞાતિ બંધુઓ આદરથી જોતા હતા. કેટલાક અમારા અંગત સગાઓ અમે નાતમાં આવીએ

એમ ઇચ્છતા હતા. કવિજી તેમને મિઠાશથી કહેતા હું ન્યાતમાં જ છું. કારણ અમે સારે માઠે પ્રસંગે જતાં આવતાં અને સૌના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેતાં. અમારા ભાણેજના લગ્ન પ્રસંગમાં મોસાળું વિગેરે કરી અમારા સામાજિક હકક ભોગવ્યા હતા. ફક્ત પંક્તિમાં જમવા બેસવા સિવાય અમને અમારા જ્ઞાતિ બંધુઓએ દરેક સગવડ આપી હતી. આથી વિશેષ આકાંક્ષા અમને નહોતી. છતાં નાતમાં અનેક વખતે પક્ષો બંધાય અને સૌના સગાના જથ્થા જોર કરે તેવા અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા હતા. તેઓ એટલા સરળ હૃદયના હતા કે જરાપણ ટંટો ફિસાદ પસંદ કરતા નહિ.

ઘાટકોપર ગુરુકુલ આશ્રમમાં :

તે વખતે ગુરુકુળ ઘાટકોપરના ઉત્સવનું આમન્ત્રણ આવ્યું અને તેઓ મુંબઈ ઉપડી ગયા. ઉત્સવ પતાવી જુનાગઢ આવ્યા. જ્યાં સુધી ગુરુકુળ ઠરીઠામ ન થાય ત્યાં સુધી અમારે જવું નહોતું. ડો. કલ્યાણદાસે મારે માટે પણ ખૂબ આગ્રહ કર્યો હતો. કવિજીને કહ્યું, દેવી અને તમે બંને અહિં આવો અને જેમ તમે વડોદરા, ગણદેવીમાં, તમારા આશ્રમની વ્યવસ્થા સાચવતાં તેમ અહિં સાચવો. મને સાથે લઈ જવા કવિજી અતિ આગ્રહ કરતા. મને પણ તેમનાથી વિખુટું રહેવું ગમતું નહિ. તેમ હાલમાં તેઓ જિમાર પડ્યા પછી તો મારું મન ઘણું જ ઓછું થઈ ગયું હતું. મેં તેમની વાત સહર્ષ સ્વીકારી. અમે ૧૯૯૧ ના અષાઢ મહિનામાં જુનાગઢથી ઘાટકોપર ગયાં. પ્રભુએ તેમને જીવલેણ માંદગીમાંથી બેઠા કર્યા અને આ સર્વ કાર્ય કરવા

તૈયાર થયા જોઈ, મારું હૃદય ગદગદિત થઈ જતું હતું. દાદરથી ગાડી બદલવાની હતી. આશ્રમમાંથી માણસ સામે લેવા આવ્યા હતા. અમે ઘાટકોપર આશ્રમમાં પહોંચ્યાં. સારી હવા ઉત્તસવાળા બે રૂમ અમને સ્વતંત્ર વાપરવા આપ્યા હતા. સાંજે ડો. કલ્યાણદાસ આશ્રમમાં આવ્યા. ગુરુકુળના સ્ટાફની નાની સરખી સભા ભરી. મારી અને કવિજીની ઓળખાણ કરાવી. ડો. સાહેબે કહ્યું, તેઓ આર્ય જગતના જુના અને જાણીતા છે. તેઓએ દસ વર્ષ સુધી સ્વતંત્ર રીતે કન્યાગુરુકુળ ચલાવ્યું છે. તેઓ દંપતી આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે, તેનો લાભ લેવા ચૂકવું નહિ. દરેક બ્રહ્મચારીનાં તેઓ માતા પિતા છે. વિગેરે, કવિજીને કામ મળ્યું. ધાર્મિક શિક્ષણ તેઓનો મુખ્ય વિષય હતો. સવાર સાંજ સન્ધ્યા, યજ્ઞ, પ્રાર્થનાનો કાર્યક્રમ હતો. અમે ત્યાં અડવાડિયું રહ્યાં ત્યારપછી આશ્રમમાં શું શું ખામી છે તે વાતચિત ડો. સાહેબ પાસે કરી. કવિજીનો સ્વભાવ ઘણોજ સત્યવાદી હતો. તેમની માનસિક લાગણી કોઈ નબળી વાતને જતી ન કરી શકતી. તેમણે આશ્રમનું સર્વ ખ્યાન ડો. સાહેબ પાસે વર્ણવ્યું. તો તેમણે જણાવ્યું કે આપણે જે ત્રુટીઓ હશે તે કાઢી નાંખશું અને અમુક કાર્યકર્તાઓને જરૂર પ્રમાણે નિવૃત્ત કરશું. આમ વાતચિત કરી કવિજીને સંતોષ્યા. આશ્રમની વ્યવસ્થા સુધારતાં બહુજ વખત લાગે એમ હતું, અને કવિજીને કાંઈ બગાડવું નહોતું; તેમને ફક્ત ડો. કલ્યાણદાસના વચન ખાતર ઘાટકોપર ખાતે ગૃહપતિ તરીકે આવવું પડ્યું હતું. બાકી નહોતી તેમને પૈસાની પરવા કે નહોતો કોઈ અંગત સ્વાર્થ. શ્રી સ્વામી દયાનંદનું

કામ કરવા તેમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો. બાકી પોતાના આત્મ સંતોષ. જો તે વસ્તુ ન સરતી હોય તો તેવા કામ માંથી મુક્ત થઈ જવું એ ઉચિત હતું. અમે લગભગ ૧૫૫ મહિના ગુરુકુળ આશ્રમમાં રહ્યાં. ડો. સાહેબે કવિજીને કહ્યું કે તમારી નાનુક તબીયત જોતાં તમને મેં આવી ઉપાધિમાં નાખવાની ઇચ્છા કરી એ ઠીક ન થયું. મને કવિજીની નાનુક તબીયતની ખીક હતી. માનસિક ઉપાધિ વધારે પડતી કરવાથી ફરી પ્રીટનો હુમલો થઈ જાય તો હું ક્યાંયની ન રહું ! અમે જાનેએ વિચાર કર્યો કે આપણે અહિંથી છુટા થવું અને આપણે લઈને ડો. સાહેબને વધારે પડતી ચિંતા માંથી મુક્ત કરવા. ડો. સાહેબ અમને છોડવા માગતા નહોતા. ડો. સાહેબનું એમ કહેવું હતું કે તમે ગૃહપતિ તરીકે ન રહો કારણ વિશેષ જવાબદારી છે પરંતુ હાઈસ્કુલમાં ધાર્મિક શિક્ષણ દેવા જાઓ. અમારે ગળે તે વાત પણ ન ઉતરી અને અમે ઘાટકોપર છોડી મુંબઈ અઠવાડિયું રહી વડોદરા ગયાં. ત્યાંથી પાવાગઢના ડુંગર ઉપર વડોદરાના કેટલાક આર્યભાઈ સાથે ગયા.

ફરી પાછા જન્મભૂમિમાં :

અઠવાડિયું ત્યાં આનંદ કરી જુનાગઢ આવ્યાં. જુનાગઢમાં જામનગરથી કરસન પાલા ગઢવી અને બીજા બે ચાર જણા પ્રચાર માટે આવ્યા હતા. દશેરાને દિવસે કવિજીનું ભાષણ હતું. જુનાગઢમાં માસ્તર મહીદાસ અને બીજા આર્યો વેદપ્રચાર મંડળ ચલાવે છે તેમાં કોઈ કોઈ વખત પ્રચાર ગોઠવતા. ભાષણનો વખત સાંજના પાંચનો

હતો. કવિજી ભાષણમાં જવા માટે તૈયારી કરતા હતા. તેમની તૈયારી એટલે છેલ્લામાં છેલ્લી નોંધ હોય. અનેક પુસ્તકો તેઓ ઉથલાવે. કોઈ પણ વાતથી તેઓ અજ્ઞાત ન રહેતા. તેઓ કહેતા, કોઈને ચા, ખીડી, પાન વિગેરેનું વ્યસન હોય તો મને પુસ્તકોનું વ્યસન છે ! નવિન પુસ્તક ખુદાર પડે તે તેમણે લેવું જ જોઈએ. સાંજના ૩-૪ ની વચમાં તેઓ શૌચ જતા. સામાન્ય દસ મિનિટનો વખત તેમને થતો. તે દિવસે શૌચ જતાં લગભગ પંદર મિનિટ થઈ ગઈ છતાં કંઈ સંચર જણાયો નહિ. મને શંકા પડી. આટલો બધો વખત આજ કેમ થઈ ગયો ? મેં વાડામાં તપાસ કરી, ત્યાં ઘોઘરો અવાજ સંભળાયો. મારા હોશ ઉડી ગયા. મેં ત્યાં તપાસ કરી તો બે પગ ઉપર માથું ટેકવી બે ભાન અવસ્થામાં મેં તેમને દીઠા. હું તેમને લેવા ગઈ પણ મારાથી ઉઠાડી શકાયા નહિ. પાડોશીને બોલાવી ખુદાર સુવાર્યા અને ડો. છત્રપતિને તુરત બોલાવ્યા. અમારાં સગાં બહાલાં પણ આવી પહોંચ્યાં. ડોક્ટરે આવી દવા સુંઘાડી. પાણી છાંટ્યું પણ તેઓ ભાનમાં આવ્યા નહિ. ડોક્ટરે કહ્યું ફરી એમને પ્રીટનો હુમલો છે. જરૂર મગાવી ઘસવા માંડ્યો એટલે આંખ ઉઘાડી પણ બોલી શકે નહિ. ઘણા વખત પછી તેમને ભાન આવ્યું. હસીને ડોક્ટર સાથે વાત કરી. ડોક્ટરે દવા આપી આરામ લેવા સલાહ આપી. લગભગ ૧૪-મહિને તેમને ફરી પ્રીટનો હુમલો થયો. ફરી મારી ચિન્તાને પાર ન રહ્યો. મેં આ વાત ડો. કલ્યાણદાસને જણાવી. તેઓ ઘણા જ દુઃખી થયા અને અમુક દવા લખી મોકલી. ફરીને નિયમિત કાર્યક્રમ ચાલુ કર્યો. સવારના

પાંચ વાગે ઉઠી તેઓ જંગલમાં ફરવા ચાલ્યા જતા. મગજની શાન્તિ માટે ઝાડની ઘટામાં ફરવા ડોક્ટરની સલાહ હતી. મગજની નળગાઇ હજુ ટપી નહોતી. શિયાળામાં બલકપ્રેશર હુમ્મલાં વધારે હોયજ. ૧૯૯૨ નો શિયાળો વીત્યો ત્યાં મહાશિવરાત્રિના ઉત્સવનાં આમન્ત્રણો જુદીજુદી જગ્યાએથી આવવાં શરૂ થયાં. તેઓએ તે સ્વીકાર્યાં. રાજકોટ, સોનગઢ, સુપા, વિગેરેના ઉત્સવ ઉકેલી તેઓ મુંબઈ સમાજના ઉત્સવ ઉપર ગયા. મને પત્ર લખી જણાવતા, મારી કાંઈ ફિકર કરવી નહિ. હું બંદેલાંની માફક કામ કરવા લાગી ગયો છું અને તેમાં મને અતિ આનંદ રહે છે. સમાજના ઉત્સવ ઉપર ગયા એટલે ડો. કલ્યાણદાસે ગુરુકુળના ઉત્સવ સુધી રહેવા આગ્રહ કર્યો. ડો. સાહેબના વચનને તેઓ કદિ ઠેલતા નહિ. કરાંચીથી કાગળ હતો. અમને બંનેને ત્યાં બોલાવતા હતા. મેં તે બબર કવિજીને મુંબઈ આપ્યા. કરાંચી જવાનું નક્કી થયું. ડો. કલ્યાણદાસના સર્વ કુટુંબીઓએ મને પણ મુંબઈ બોલાવી. હું મુંબઈ ગઈ. આખો મે મહિનો અમે મુંબઈમાં ગાળ્યો. ડો. સાહેબના આખા કુટુંબ સાથે આક્રુસ અને આઈસક્રીમની મોજ ઉડાવી. ડોકલ્યાણદાસ ખાવા પીવાના અને અતિથિને ખવરાવવાના બહુ શોખિન છે. અમે ત્રી અગિયાર વાગે ત્યાં જમી લઈએ. ડો. સાહેબને ધંધાને અંગે રોજ એક દોઢ થાય. ડો. સાહેબ જમવા બેસે, ત્યારે કવિજીને અને મારે એમની સાથે ગપ્પા મારવા બેસવું જોઈએ. ડો. સાહેબ નિરાંતે વાતચિતનો આનંદ લેતાં ભોજન કરે. ડો. કલ્યાણદાસનો સ્વભાવ ઘણોજ વાતસલ્ય પૂર્ણ છે.

કરાંચી ઉત્સવમાં:

અમારે મુંબઈથી સ્ટીમરમાં સેકન્ડકલાસની મુસાફરી કરવી હતી. દરિયો તોફાની જણાતાં ડો. સાહેબે અમને રેલ્વે રસ્તે જવા સલાહ આપી. અમે અમદાવાદ થઈ કરાંચી ગયા. આબુરોડ સુધી કાંઈક લીલોતરી દેખાય પછી રેતીનાં રણ સિવાય કંઈ જોવાનું જડે નહિ. ગાડીમાં કાચનાં ખારણાં બંધ કરી બેસવું પડે. નહિતર આંખો રેતીથી ભરાઈ જાય. હૈદરાબાદ ગાડી બદલી છેક ત્રીજે દિવસે અમે કરાંચી પહોંચ્યાં. કરાંચી મારે માટે પહેલું હતું. કવિજી ૧૫-વર્ષ પૂર્વે અહિં આવી ગયા હતા, અને હૈદરાબાદમાં એક મુસલમાન મૌલવી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો. કરાંચીનાં હવા પાણી ઘણાં સારાં હતાં. ગરમીનું પ્રમાણ મુંબઈ જેટલું રહેતું. કવિજીએ ત્યાંના કર્ચકર્તાઓને પ્રથમથી લખી જણાવ્યું હતું કે, રહેવાની સગવડ એકાન્ત શાન્ત સ્થળમાં રાખશો કારણ મને મગજની નળખાઈ રહે છે એટલે ઘોંઘાટ નથી સહન થતો. ઉંઘ શાન્તિથી લઈ શકાય તેવી સગવડ રાખશો. તે લોકોએ તેવું જ સ્થાન રાખ્યું હતું. ત્રીજે માળે આખો ખેલોક અમારે માટે ભાડે રાખ્યો હતો. અમે આરામથી ત્યાં રહી ત્રણ દિવસનો રેલનો થાક ઉતાર્યો. ત્યાં પંજાબીના અને ગુજરાતીના વાડા હતા. એક બીજામાં કોઈ ભગતા નહિ. ઉત્સવ શરૂ થયો. કરાંચી વ્યાપાર પ્રધાન દેશ હોવાથી સભાનો સમય રાતના નવથી રાખવામાં આવતો. લોકો નવરા હોય ત્યારે પ્રચાર થાયને? કવિજીને રાતનો વળત જરાય પોષાતો નહિ. પરંતુ લાચાર. ત્યાંના લોકોએ અમને મોટો ખર્ચ કરી

બોલાવ્યાં, અને તેમને નિરાશ કેમ કરવા? ધર્મ સંકટ હતું. પણ તે નિભાવ્યા વિના છુટકો નહોતો. સમાજના મન્ત્રી વિગેરે ધંધાર્થી હતા. તમને શું જોઈએ છીએ તે પૂછવાની તેમને કુરસદ નહોતી! કવિજીને આ વસ્તુ બહુ સાલતી. તેઓ શિસ્ત પાલનને ચડાવાવાળા આદમી હતા. કરાંચીમાં અમે એક માયાળુ ગૃહસ્થ જોયા અને તે ભાઈ છબિલચંદ્ર દયાળજી. અમારી દરેક સગવડ તેઓ સાચવતા. સાંજના ફરવા લઈ જવાની ફરજ પોતે બજાવતા. જેવા તેઓ હતા તેવાંજ તેમનાં માતૃશ્રી અને ધર્મપત્ની હતાં. કરાંચીનાં જોવા લાયક સ્થળો અમારી સાથે જાંનેએ ફરી અમને બતાવ્યાં હતાં. કવિજીએ ચાર ભાષણ રાતને વખતે આપ્યાં હતાં. એક રાતે ભાષણ આપી અમે વિક્ટોરીયામાં ઘેર આવતાં હતાં તેટલામાં અમારી સાથે વાતચિત કરતાં ગાડીમાં તેમને પ્રીટ આવી. અર્ધું અંગ ખેંચાઈ ગયું. હાંતની દોઢ વળી ગઈ. શ્વાસ ઘૂંટાવા માંડ્યો. મારી સાથે એક ગૃહસ્થ હતા. તે બિચારા ગભરાઈ ગયા. ગાડી ઉભી રખાવી અને સાઈકલમેન સાથે હતો તેને જરફ લેવા મેં મોકલ્યો. સભામંડપમાં બજાર કહેવરાવી એટલે મન્ત્રી વિગેરે ઘણા લોકો આવી પહોંચ્યા. ડોક્ટરને બોલાવ્યા. ડોક્ટરે કહ્યું બ્લડપ્રેસર છે. શાન્ત સ્થળમાં તેમને આરામ આપો. દવા પાઈ. જરફ ઘસ્યો, અર્ધા કલાકે પ્રીટ વળી. મંદવાડ પછી પ્રીટનો આ બીજો હુમલો હતો. અને તે છ મહીને. તે રાતે મેં સમાજના મન્ત્રીને કહ્યું, તમે કેઈ માણસ મારી પાસે રાત દિવસ રહે તેવી સગવડ કરો. બંગલામાં અમે સાવ એકલાં હતાં. કવિજી સાજા હોય તો

કાંઈ વાંધો નહિ. તેમની સ્થિતિ પરાધીન થઈ જાય ત્યારે કોઈ માણસ તો જોઈએ. વળી શહેરથી અમે અજાણ્યાં હતાં. એથી બે દિવસ સુધી સમાજના મંત્રી પોતે અમારી પાસે રહ્યા હતા. કવિજીને શ્રીટ વળી જાય પછી અશક્તિ સિવાય કંઈ જણાતું નહિ. તેઓનું મનોબળ બહુ મજબુત હતું. કદિ તેઓ નર્વસ થતા નહિ. હું ગભરાઉં તો મને હિમ્મત આપે. મેં આ બખર મુંબઈ ડો. કલ્યાણદાસને જણાવી. ડો. સાહેબે માનસિક આરામ લેવા જણાવ્યું. અને ભાષણ કથાના રૂપમાં બેસીને, પરિશ્રમ ન પડે તેવી રીતે કરવા લાગ્યું. અમુક દવા લખી મોકલી. કવિજીએ એક અઠવાડિયું આરામ લઈ ફરી પ્રચારનું કામ હાથ ધર્યું. લોકોને નિરાશ કરવા તેમને ઠીક ન લાગ્યું. તેમણે તેમનું જીવન પ્રભુને સમર્પી કામ શરૂ કર્યું. સ્વામીજીનું કિર્તન વિગેરે તમામ કાર્ય કરી ત્યાંના આર્યોનાં દિલ રંજન કર્યાં. સ્ત્રીઓની સભા જુદી ગોઠવાતી. જૈન મહિલા સમાજ તરફથી વ્યાખ્યાન ગોઠવ્યાં હતાં.

પુનઃ ફીટનો હુમલો :

અમે એક મહીનો કરાંચીમાં રહી જુનાગઢ રવાના થયાં. જુનાગઢ પહોંચ્યા પછી ફરી છ અઠવાડિયે તેમને ફીટનો હુમલો થયો. કવિજી જમવાનું તેમની બંગલી જે ચોથે માળે છે ત્યાં ખુલ્લી હવા ઉજાસમાં રાખતા. જમવાનો ખુમચો હું મૂકી આવી. થોડો વખત વિત્યા પછી કાંઈ જોઈતું કરતું હોય તો પૂછવા માટે ચઢી ત્યાં તેમને ફીટ આવેલી જોઈ. ઘરમાં હું એકલી હતી. મારા એકલાથી તેમને બાલી

શકાય નહિ. ડૉ. છત્રપતિનું દવાખાનું અમારા ઘરની નજીક હોવાથી ત્યાં દોડી ગઈ. ડૉક્ટર નીકળી ગયા હતા. તેમના કંપાર્ટિડર (કે જે અમારા સગા છે તે) ત્યાં હતા. તે આવ્યા અને અમે બંનેએ મળી તેમની સારવાર કરી. હવે મને એકદમ અકળામણ થવા લાગી. રોગનો હુમલો વધતો જતો હતો. ૧૪ મહિને ૬ મહિને અને આ ત્રીજો હુમલો છ અઠવાડિયે! મેં આ ખબર ડૉ. કલ્યાણદાસને દીધા. તેઓએ ખાવાપીવાના નિયમ લખી મોકલ્યા. ખોરાક એકજ વખત લેવો. પાણી જેમ બને તેમ ઓછું પીવું. દર અઠવાડિયે બ્લ્યુપિલ અને મીઠાનો જીલાળ લેવો. રોજ દીવેલમાં તળેલી હીમજ લેવી. પેટ સાફ રાખવું. ઉંઘ માટે બ્લ્યુમી-નલપીલ લેવા જણાવ્યું. ત્યારથી તેઓએ રાતે નવ વાગે સૂઈ જવાનો ક્રમ રાખ્યો. કોઈ બેઠું હોય તો પણ “તમે નિરાંતે બેસી વાતચિત કરો, હું હવે ઉઠીશ.” એમ મીઠાશથી કહી તુરત સૂઈ જતા. ડૉક્ટરો જેમ કહે તે પ્રમાણે તેમને કરવાનું જ હોય. ભુખ લાગે તો પણ ખાતા નહિ. પાણીની તરસને બહુ જ રોકતા. દરેક બાબતમાં એમનો નિયમ અટલ હતો. હવે ક્યાંય બહાર ફરવા જતા તો પણ મારો જીવ સ્થિર રહેતો નહિ. જેવાં છ અઠવાડિયાં થાય કે પેટમાં ફાળ પડે. એક દિવસ સાંજના ફરવા નિકળ્યા. ફરવા જવાનું તેઓ એકલા જ પસંદ કરતા. ચાલતાં બોલવું નહિ તેવો તેમનો નિયમ હતો. સાથે મિત્રમંડળ હોય તો વાત કરવી પડે. માટે કોઈની સાથે ફરવા જવું પસંદ ન કરતા. રેલવે સ્ટેક ઉપર ફરવા જતા હતા. તેમને ખબર પડી ગઈ કે પ્રીટ આવે એમ લાગે છે. અર્ધા અંગમાં

ઝણઝણાટ શરૂ થયો અને માથું ઉઠી જતું હોય તેમ તેમને લાગ્યું. ખેડુત કોસ ખેંચતા હતા ત્યાં જઈ માથે પાણી નાખવા માંડ્યું. એ લોકોને કહ્યું કે મને શ્રીટ આવશે. મારું ઘર માળીવાડામાં છે. ત્યાં મને મૂકી આવજો. તમે કહેશો તે પૈસા આપશે. આમ વાત કરે છે ત્યાં શ્રીટ શરૂ થઈ. બિચારા લોળા ગામડીયા દૂર ખસી ગયા. એ લોકોને બીક લાગી કે ન કરે નારાયણ ને કંઈ અવળું થાય તો? અમે રાંક માણસ માર્યા જઈએ! એટલે કોઈએ પાંચ બેસી શરીર સંભાળ્યું નહિ પત્થરમાં પછડાવાથી શરીરમાં ઘણી ઇન્દ્રિય થઈ. ચશ્માના કાચ ભાંગી ગયા. હું ઘેર વાટ જોતી હતી. આજે કેમ આટલું બધું થોડું થઈ ગયું હશે? મને અનહદ ચિંતા થતી હતી. તેઓ કઈ તરફ ફરવા જાય છે છે તેની ખબર નહિ હોવાથી ખબર ક્યાં કઠાવું? લગભગ દાઢ થયા હશે ત્યાં ઘર આગળ બળદ ગાડીનો અવાજ આવ્યો. અને તેમાંથી કવિજી ઉતર્યા. હું તેમના હાલહવાલ જોઈ તુરત સમજી ગઈ કે શ્રીટ આવી હશે. તેમને કંઈ પણ ન પૂછતાં આરામથી સુવાર્યા, અને ગાડીવાનને પૂછ્યું કે ભાઈ શું હકીકત બની? તેમણે ઉપર લખેલી બિના મને કહી. મેં પ્રભુનો પાડ માન્યો કે તેઓ સહિસલામત ઘેર પહોંચ્યા. મુસલમાન ગાડીવાળાનો મેં ઘણો જ ઉપકાર માન્યો. તેને પૈસા આપી રાજી કર્યો. હવે કરવું શું? તેની ચિંતા રાત દિવસ મને થતી. કવિજીને આ વખતે શ્રીટ આવવાની આગળથી ખબર પડી ગઈ તેથી તેઓ મને ઘણું જ શાન્તવન આપતા અને કહેતા, તમે ગભરાઓ માં. પહેલાં હું અચાનક હુમલાનો લોગ થઈ જતો હવે ખબર પડે છે એટલું સારું છે. મને અમ

થતું કે એમને એકલા ક્યાંય રાખવા જોઈએ નહિ. કંઈ વખતે રોગ હુમલો કરશે તેની ખબર પડતી ન હોતી. દર અઠવાડીએ કવિજીની તબીયતના ખબર મુંબઈ લખતી. આ વખતે જંગલમાં ફરવા જતાં આ બનાવ બન્યો તે વાત ડો. સાહેબને જણાવી. તેમણે અમુક ઇન્જેક્શન લખી મોકલ્યાં. જુનાગઢના ડો. છત્રપતિએ તે આપ્યાં. ઇન્જેક્શનની અસરથી કાંઈક રોગ દબાયો. છ અઠવાડીયાને બદલે ચાર મહિને ફરી પ્રીટ આવી. ડોક્ટરોને ભય હતો કે કદાચ પ્રીટને લઈને તેઓ અર્ધાંગ થઈ જાય. દવા ચાલુ હતી. ખોરાક નિયમિત હતો. માનસિક શ્રમ કાંઈ પણ ન લેવા ડોક્ટરની સલાહ હતી. કવિજીને તે વાત માન્ય ન હોતી. તેઓ કહેતા, ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તે થશે. મારાથી પશુની જીંદગી જીવાશે નહિ. ભર્તૃહરી નીતિશતકનું “શંકરશતક” નામ રાખી સરસ ભાષાંતર કર્યું. પ્રાર્થના અષ્ટકના શ્લોકોનું સુંદર કાવ્ય લખ્યું. એમ કંઈને કંઈ લખવામાં કાળ નિર્ગમન કરતા. ઘરની ઉપાધિ સાવ છોડી દીધી હતી. અમારા જુનાગઢમાં વરસાદ શરૂ થાય એટલે છોવાળી પાજ નામની પુલ નીચે જગ્યા છે ત્યાં પાણીનો ધોધ બહુ માટા પ્રમાણમાં પડે છે. કવિજીને મગજની ગરમી વિશેષ હતી એટલે સવારના ઉઠી નહાવા ચાલ્યા જતા. ધોધ નીચે તેઓની મરજી પડે ત્યાં સુધી બેસી નહાતા. એ પ્રયોગથી પ્રીટ દૂર ગઈ હતી. સાધારણ માણસ પાંચ મિનિટ ધોધ નીચે બેસી ન શકે. કારણ ધોધ ભેરદાર પડે, કોઈ આશ્ચર્યથી તેમને પૂછતું-તમે આ કેમ સહન કરી શકો છો? હસીને જવાબ આપતા ભાઈ, એતો ગંગાઅવતરણ થઈ રહ્યું છે! શિવજીએ

માથા ઉપર ગંગાજીને ન્હોતાં ઝીલ્યાં? તે પ્રમાણે સહન થઈ શકે. લગભગ દસ વાગે ઘેર પાછા ફરતા. હવે ત્રણ ચાર મહિને શ્રીટ આવતી. ફરવા જતા ત્યારે કોઈ દિવસ રાજ માર્ગે પર ચાલતાજ નહિ. મોટર, ગાડીની ધૂળથી કંટાળતા, આડે અવળે કેડીને રસ્તે ચાલતા. ખીક હતીજ નહિ.

સન્યસ્તની ઈચ્છા.

ખરેખરું વની જીવન તેઓ ગાળતા. વ્યવહારિક વાત તેમને પસંદ ન આવતી. કોઈ ધાર્મિક વાતની ચર્ચા થતી હોય તો સામા માણસને સંતોષ થાય ત્યાંસુધી વાત કરતા. તેમને સંન્યાસી થવાની ઉત્કંઠા હતી. જ્યારે સ્વામીશ્રી ઓંકાર સચ્ચિદાનંદનો દેહાન્ત થયો ત્યારે ગાઉટને લઈને તેમની તબિયત અસ્વસ્થ હતી. શ્રીટની મુદત લાંબાતી તો ગાઉટનો હુમલો થતો એમ કંઈને કંઈ થયાજ કરતું. જ્યારે સ્વામીજીના સ્વર્ગવાસના શોકજનક સમાચાર વાંચ્યા ત્યારે પોતે ગદ્ગદિત થઈ ગયા અને મને કહ્યું, “ દેવી, હું જ્યારે સાધુ થઈશ ત્યારે આજ નામ રાખીશ.” એમને અંતરની ઉમેદ હતી કે જો લાગલાગટ બાર મહિના સુધી શ્રીટનો હુમલો ન થાય તો હું જાણું કે મારો રોગ ગયો. અને ચોથો આશ્રમ અહણ કરવાની હું તૈયારી કરું. હું તેમને કહેતી, મારાથી એ દશ્ય જોવાય નહિ. મને કહેતા સાથે આવજો ! બુદ્ધદેવની પત્ની યશોધરાએ પતિ પાસેથી દિક્ષા અહણ કરી સન્યાસિની થઈ હતી ને? તમે પણ તેમ થઈ શકશો. હું ક્યાં ના પાડું છું? ૧૯૬૩ ની શરૂઆત

થઈ. દર વર્ષે મુંબઈ સમાજના ઉત્સવ ઉપર જતા. ગુરુકુળ સોનગઢના ઉત્સવમાં આવવાનું શ્રી. ચતુરભાઈ આગ્રહથી લખતા અને તે તેઓ સ્વીકારતા. કારણ ત્યાં શ્રી. ચતુરભાઈ તેમની તબીયતનું બહુ જ ધ્યાન રાખી દરેક સગવડ સાચવતા. વડોદરા કન્યા મહાવિદ્યાલયના ઉત્સવ પર શ્રી. આનંદ પ્રિયજી આમંત્રણ મોકલતા, અને લખતા કે તમારી મરજી પડે તે બોલજો. પણ જરૂર પધારજો. માસ્તર શ્રી. આત્મારામજી પૂરા વિચારક હતા. એટલે માણસની કિંમત કરી શકતા. બંનેનું વાંચન છેલ્લામાં છેલ્લું રહેતું, એટલે કંઈ કંઈ નવીનતા શોધતા. ‘બાલોપયોગી ગીતા સાર’ ના શ્લોકોની ચુંટણી માસ્તરજીએ કવિજી પાસે જ કરાવી હતી. આ સાલમાં શ્રીટના હુમલા બે ત્રણ થઈ ગયા હતા.

ડો. કલ્યાણદાસજીના કુલગુરુ.

સં. ૧૯૯૪ના માગશર મહિનામાં અમે ડો. કલ્યાણદાસના મોટા પુત્ર કપિલદેવના લગ્ન ઉપર મુંબઈ ગયાં. મારા હાથના કાંડા પર ઈજા હતી. ડો. સાહેબના ભત્રિજા ડો. રમણલાલ ટી. દેસાઈ સરજ્યન પાસે હાથ બતાવવા ગયાં. અમારી ઉપર ડો. સાહેબનાં સર્વ કુટુંબીઓ પૂજ્યભાવ અને પ્રેમ રાખે છે. જેઓને અમારી આંખે બાળક જેએલા તેની ઉન્નતિ જોઈ અમે બહુ ખુશી થતાં. ડો. રમણલાલનાં લગ્ન પણ કવિજીને હાથેજ થયાં હતાં. ડો. કલ્યાણદાસ કહેતા કે પંડિત મહારાણીશંકર મારા કુલગુરુ છે ! તેમના વિના કોઈ પણ લગ્ન પ્રસંગ ઉજવાય નહિ. ડો. રમણલાલે મારો હાથ જોયો. યોગ્ય ઉપચાર બતાવ્યા. કવિજીની

તખીયત જોઈ. કવિજીએ ક્રિયાક કરી કે પ્રીટના હુમલામાંથી હું બચતો નથી. ડો. રમણલાલે હસીને જવાબ દીધો. મહેરબાન કવિરાજ, તમને પ્રીટ અને ખલડપ્રેશર ન થાય તો કેને થાય, તે મને કહેશો ? ૧૬ વર્ષની વયથી મગજ ઘસવાનું કામ શરૂ કર્યું છે અને હજી કરો છો. જે માણસ જીંદગીભર મગજનું કામ કરે તેને તેજ રોગ થાય. ડો. રમણલાલે છ મહિના સુધી મીઠું બંધ કરવા જણાવ્યું. પ્રોમીનલ નામની ગોળી રોજ રાતે લેવા જણાવ્યું. કવિજીએ તેવીજ રીતે વર્તવા માંડ્યું. ખોરાકમાં ફક્ત એક વખત ખીર અને રોટલી લેતા. રાતે દૂધ. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમની પ્રીટ છ આઠ મહિને આવતી. તેઓને કોઈ પણ પ્રયોગ કરતે કંટાળો ન આવતો. મિઠા વિના છ મહિના સુધી ચલાવવું તે કાંઈ સાધારણ વાત નહોતી. તેમનો દેહ કાન્તિમાન દેખાતો. બીજો કોઈ રોગ શરીરમાં હતોજ નહિ. શરીર કસરતી અને કસાએલું હોવાથી પ્રીટ આવતી તો પણ અર્ધાંગ થયા નહિ. અમારા ડો. છત્રપતિ મને કહેતા, જ્હેન, તમે પુરાં ભાગ્યશાળી છો. નશીબદાર છો કે પ્રીટના હુમલામાંથી કવિરાજ સાબ સાચા ઉઠે છે. જ્યારે પ્રીટ આવવાની થાય તેની પૂર્વે જો ચાર દિવસ તેમનું મોઢું એકદમ તેજ મારતું. અમુકવાત એકદમ ભૂલી જતા. હું સમજી જતી કે આ ચિહ્ન પ્રીટ આવવાનાં છે. પ્રીટ ચોક્કસ આવે જ. તેમને ખબર પડી જતી એટલે ચોથે માળે બેઠા હોય ત્યાંથી નીચે ઉતરી આવતા. તેમને એકાંત ખુલ્લી જગ્યામાં રહેવું ગમતું. એટલે મોટે ભાગે તેઓ ઉપર વસતા. નીચે કોઈ આવે જાય અને એમની ખાસ જરૂર હોય તોજ

તેમને તકલીફ આપવામાં આવતી. નીચે આવી તુરત મને કહેતા, દેવી, જરૂર મંગાવો, પ્રીટ આવે એમ જણાય છે. ગભરાશો નહિ મટી જશે. જરૂર આવે તે દરમિયાન માથા ઉપર ઠંડું પાણી રેડતી. કેટલીક વાર જરૂર ધસવાથી પ્રીટનો હુમલો અટકી જતો અને શાન્તિ વળતી. પોતાને કષ્ટ થાય છે તેમ કહિ જણાવતા નહિ. મને આશ્વાસન આપ્યા કરતા.

ગણદેવી આશ્રમની વ્યવસ્થા :

અમારી ગણદેવીની વાડી સાંથે આપી હતી. ઉનાળો અમે ત્યાં ગાળતાં. હાલમાં તેમ કરવું બંધ કર્યું હતું. ત્યારથી કવિજીને બલઉપેશર અને પ્રીટનો હુમલો શરૂ થયો ત્યારથી સગવડ વિનાના સ્થળે રહી શકાતું નહિ. વાડી ગામથી દૂર હતી. તારકાલિક ઉપચારની સગવડ ન હોતી. જરૂર ત્યાં મળેજ નહિ એટલે એ ઉપાધિ ઓછી કરી હતી. વાડીની કેરી વિગેરેની વ્યવસ્થા અમારા સ્નેહી શ્રી. વલ્લભભાઈ કરતા. ગણદેવીના બંગલામાં ચોરી થયાના સમાચાર અમને શ્રી. વલ્લભભાઈએ જણાવ્યા. શ્રી. વલ્લભભાઈ સાંસારિક સ્થિતિમાં સુખી નહોતા. તેમને પ્રજામાં બે પુત્રીઓ તેમાં નાની લાડકી દીકરી વિધવા થતાં તેમનું મન કામકાજમાં લાગતું નહોતું. ગુરુકુળ આશ્રમ પાસે તેમની વાડી હતી તે તેમણે તેમના બનેલી બંડુભાઈને વેચી નાંખી. એ બબર તેમણે અમને જણાવ્યા. અમારું આશ્રમ બંધ થયા પછી વાડી, બંગલો, ગણદેવીના હેડમાસ્તર મી. દલાલે વેચાતો લેવા માગણી કરી હતી. ગણદેવીમાં બે સ્કુલ થતાં તે

લોકોને જગ્યાની જરૂર હતી. અમે વેચવાની ના પાડી હતી. અમારો વિચાર વેચવાનો કદિ નહોતો. એ સ્થાનમાં સ્વામીજીનું કાંઈ કાર્ય થાય તો, અથવા સાર્વજનિક કામ ને માટે આપવા વિચાર હતો. કેાંઈક સન્યાસી કાંઈક આશ્રમ ચલાવતા હતા. તેનો પત્ર વ્યવહાર શ્રી. વલ્લભભાઈ સાથે હતો. વલ્લભભાઈએ અમને તે વાત જણાવી. અમે અમલસાડ ગયાં ત્યારે સ્વામીજીને મળવા રૂબરૂ વાતચિત માટે બોલાવ્યા હતા પણ તેઓ પધાર્યા નહોતા. કેટલીક વખત બોડીંગ ચલાવવા વલ્લભભાઈ ઇચ્છા કરતા તો તેને માટે પણ અમે સદા તૈયાર હતાં. અમારી સાથે શ્રી. વલ્લભભાઈ મમતા ભયો સંબંધ રાખે છે. કવિજીની તખીયત સારી રહેતી નહિ. એટલે વલ્લભભાઈએ કવિજીને લખ્યું કે જેમ મેં મારી વાડીની ઉપાધિ ઓછી કરી તેમ તમે પણ તે ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઈ જાઓ. કવિજીએ તેમને લખી જણાવ્યું કે જેમ તમે સલાહ આપશો તેમ કરશું. શ્રી. વલ્લભભાઈના બનેલી પૈસાદાર છે. વલ્લભભાઈની વાડી પણ તેણે રાખી હતી. ગુરુકુળની વાડી બાબુમાંજ હોવાથી તેમને લેવા ઇચ્છા હતી. અને બને તો તે પણ સસ્તામાં. વાડી બંગલાના ખર્ચના આજ દિવસ સુધીમાં રૂ. ૧૫૦૦૦ લગભગ થયા હશે. અમારે તે વાડી બંગલો મુઆ પછી પણ ધર્મને જ વાસ્તે દેવો હતો. જીવતે પણ ધર્મને કારણે દેવો હતો. જેમણે કદી અન્ય દિશા તરફ નજર નથી નાખી, તેવા નિષ્કામી અને સેવા ભાવિ પુરુષને ઓળખવો ક્યાં સહેલી વાત હતી ? મારે ન્યાય ખાતર કહેવું જોઈએ કે શ્રી. વલ્લભભાઈ અને તેમનું કુટુંબ આ બાબતમાં સહમત નહોતું.

એ આશ્રમનું સમર્પણ :

મેં અને કવિજીએ લાંબો વિચાર કર્યો. કન્યાશુરુકુલની મિલકત કન્યા શુરુકુળને દેવા નિધાર કર્યો. કવિજી વડોદરા ગયા. પં. આનંદપ્રિયજીને મળ્યા. જે હકક ભોગવટો અમે ગણદેવીની વાડીનો ભોગવીએ છીએ તે સર્વ હકક કન્યા મહા-વિદ્યાલય વડોદરાને અમે અર્પણ કરીએ છીએ એમ જણાવી મને જુનાગઢથી વડોદરા બોલાવી. અમે ત્રણ-હું, કવિજી, અને શ્રી. આનંદપ્રિયજી-ગણદેવી જઈ વહીવટદારની કચેરીમાં નામ ફેર કરી આવ્યાં. આ વાત અમે શ્રી. વલ્લભભાઈને કહી હતી, કારણ અમે તેને ઘેર જ અમલસાડ ઉતર્યાં હતાં. તેની જ ગાડીમાં અમે ગણદેવી ગયાં હતાં. તેને અમારો આ વિચાર ગમ્યો હતો. પણ ખંડુભાઈને રૂઝુ નહિ જેથી તેમણે પાછળથી પણ ઘણી ધાંધલ ફરી હતી. ઝીણાભાઈ હરીભાઈ દાણાગરની પણ અમને સારી મદદ હતી. હજીપણ ગણદેવીની લેવડદેવડનું કામકાજ તે કરી મારા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવે છે. ગણદેવીની કવિજીની મોટી કિંમતી લાયઝેરી અમે સુપા શુરુકુળને અર્પણ કરી છે. કવિજીની તબીયત ખલડપ્રેશરને લઈને નબળી રહેતી. એટલે તેમણે વિલ તૈયાર કર્યું હતું. તેમાં પણ ગણદેવીની વાડી બંગલો સ્વામી દયાનંદ પ્રતિપાદિત વૈદિક ધર્મને અર્પણ કરવા ઇચ્છા જણાવી છે. કવિજીની ઇચ્છાને જીવતાં જ પરિપૂર્ણ કરવા મેં આગ્રહ કર્યો. વડોદરાના કન્યા મહા-વિદ્યાલયને મિલકત અર્પણ કરી. અમે જ્યારે ગણદેવીની મિલકત અર્પણ કરવા તૈયાર થયાં ત્યારે શ્રી. આનંદપ્રિયજીએ પૂછ્યું હતું કે તમે કંઈ શરત કરવા માગો છો? અમે ના

પાડી હતી. નિષ્કામ કર્મમાં ફળની આશા ન હોય. આ કાર્ય અમે ૧૯૩૮ ના મે મહિનામાં પાર પાડી જુનાગઢ આવ્યાં. હવે શ્રી. આનંદપ્રિયજીનું કર્તવ્ય છે કે સ્વર્ગસ્થનું સ્મારક કાયમ કરવા યોજના ઘડે.

પોરબંદરમાં પ્રચાર :

ત્યારપછી શ્રાવણ મહિનામાં પોરબંદરમાં પ્રચાર માટે આમંત્રણ આવ્યું. અમે જાને એક મહિનો ત્યાં રોકાયાં અને સમાજ મંદિરમાં ભાષણો થતાં હતાં. શ્રી. નાનજી કાળીદાસ ત્યાંજ હતા. તેઓ ઘણાજ સ્નેહાળુ છે. અમારો અને તેમનો સંબંધ ૧૯૧૩-૧૪ માં અમે આફ્રિકા ગયાં ત્યારથી સ્થપાયો હતો. પ્રભુકૃપાએ અત્યારે તેમની સ્થિતિ ઘણી સારી છે અને તે શેઠ તેમની લક્ષ્મીનો સન્માર્ગે વ્યય કરે છે. પોરબંદરમાં કન્યા ગુરુકુળ ખોલી સ્ત્રીશિક્ષા તરફની પોતાની લાગણીની જનતાને જાણ કરી છે. પણ દુર્ભાગી ભારતવર્ષ તેનો લાભ લઈ શકે એમ ક્યાં છે ? જ્યાં સરેરાશ સ્ત્રીઓની કેળવણી દોઢ ટકો છે અને ૯૮% ટકા અભણ છે તેમાં પણ કાઠિયાવાડી સ્ત્રીઓ તો એ પ્રમાણમાં પણ વધારે અજ્ઞાન છે, ત્યાં શેઠ નાનજીભાઈના સ્તુત્ય પ્રયત્નનો વધારે લાભ લેવાય તો તેમની ધારણા ફળીભૂત થાય. પોતે સભામાં હાજરી આપતા. તેમની મિલ જોવા અમને મોટર મોકલી બોલાવ્યાં અને પોતે સાથે ફરી દરેક કામદારને અમારો પરિચય કરાવ્યો અને મારી ઉન્નતિ આ ગુરુના પ્રતાપથી છે એમ કૃતજ્ઞ વૃત્તિ બતાવી. ઝીણામાં ઝીણું કામ અમને બતાવ્યું હતું. પોતાને બંગલે

કન્યા ગુરુકુળની પ્રશ્નચારિણીઓ અને સ્ટાફ સાથે સૌને ભોજનનો પ્રબંધ કરાવ્યો હતો. જેવા શેઠ છે તેવાં સુશીલ તેમનાં પત્ની શ્રી. સંતોકબેન છે. ત્યાંના કન્યા ગુરુકુળનાં એ દંપતી માતાપિતા છે. કવિજી ૧૯૯૦ની સાલમાં ગીતાનું ભાષ્ય લખતા હતા. મંદવાડ પછી મગજની નબળાઈને લીધે ભૂલવણી થઈ ગઈ હતી. હમણાં કાંઈક ઠીક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી હતી એટલે ફરીને તે કામ હાથમાં લીધું હતું.

‘કળાડીવાવ’ :

આ વર્ષ જુનાગઢમાં બહુ વરસાદ નહોતો એટલે નહાવાનું ઘેર જ રાખ્યું હતું. તેમનો માનીતો ધોધ વહેતા નહોતો. જુનાગઢમાં અશોકનો શિલાલેખ છે જે ધ્રુવેશ્વરને નામે ઓળખાય છે, તેની સામેના ભાગમાં આંખાવાડીયું છે અને તેની અંદર જુની પુરાણી વાવ છે. તે વાવ ‘કળાડીવાવ’ના નામથી ઓળખાય છે. કેઈ વખતે ભારાવાળા વટેમાર્ગ પાણી પીવા માટે ત્યાં આવે નહિતર કેઈ મનુષ્યનો ત્યાં પગરવ નહિ. કવિજીએ પોતાના અમુક યોગાભ્યાસ માટે તે એકાન્ત શાન્ત સ્થળ પસંદ કર્યું હતું. તેઓ કેટલીક વખત કૃષ્ણધર નાગની કાંચળી ઘેર લાવતા અને કહેતા કે હું બેઠો હોઉં છું અને સાપ ગેલ કરતા હોય છે. તેનો આપણે ગુન્ડો ન કરીએ તો થોડા જ આપણને કરડવા આવે છે? એ સાંભળી મારાં ભીરૂ હૃદયને તો ખાસ્કો પડતો. ૧૯૩૮ની ડીસેમ્બરની ૧૮મી તારીખે તેઓ સવારના ફરવા ગયા હતા. ઘેર આવતાં લગભગ અગીઆર

થઈ ગયા. મને બીક લાગી કે આટલું બધું મોડું થયું તે કદાચ તેમને ફીટ આવી હશે. કારણ સવારે દસની અંદર ઘેર આવી જવાનો એમનો ક્રમ હતો. નિયમિતતા તે તો એમનો મુદ્રાલેખ હતો. મારી બીક આખરે ખરીજ પડી. તેઓ બહુ મોડા આવ્યા. મારી નજર તેમના ચહેરા ઉપર પડી અને તુરત હું જાણી ગઈ. ગાલ, લમણાના ભાગમાંથી લોહી નીકળતું હતું. મેં પૂછ્યું ફીટ આવી હતી? તેમણે ઈસારાથી હા પાડી. ઉપર બંગલીમાં ચડી ગયા. ફરીને આવ્યા પછી અર્ધા કલાકે તેઓ વાત કરતા. અર્ધા કલાક પછી હું ઉપર ગઈ. સર્વ વાતથી વાકેફ થઈ. તેઓએ મને જણાવ્યું કે મારી ફીટ હવે કાબુમાં આવી ગઈ છે. મને જેવી ખબર પડી કે તુરત હું વાવ પાસે ગયો અને મારે માથે પાણી છાંટવા મંડ્યો. ટુવાલ લીનો કરી માથે લપેટીને સૂતો. ફીટ વળ્યા પછી ઘેર આવ્યો. મારા મનમાં હું ખૂબ હેબત ખાઈ ગઈ. ઘરની ખુદાર ફીટ આવવાનો બનાવ આ બીજો હતો. મેં કરગરીને તેમને વિનવ્યા. કવિજી, આ તો દિવસ હતો પણ રાત્રિ હોય, તમને ફરીને આવતાં મોડું થાય ત્યારે મને ઘણી ચિન્તા થાય છે. તમે ક્યાં અને કઈ જગ્યા ઉપર જાઓ છો તે કોઈને તેડી જઈ બતાવો તો ખરા કે જરૂર પડે શોધવા મોકલાય! તેમને ગળે આ વાત ઉતરી. હું જરૂર કોઈને બતાવી દઈશ. તમને જ તેડી જઈશ. તમે બહુ ખુશ થશો. એ સ્થાન રમણીય અને સુંદર છે. એક દિવસ ફરીને સાંજે આવ્યા અને મને કહ્યું, આજે મેં મણીભાઈને મારી બેઠક બતાવી દીધી છે. તે ભાઈ એક વ્યાપારી ગૃહસ્થ છે. જુનાગઢમાં પ્રજામંડળની

સભાઓ થતી હતી. તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતમાં એવા અચળ હતા કે પાણીના પરપોટા જેવી ત્રણ દિવસ ટકે એવી અળવળમાં કદિ ભાગ લેતા નહિ. ક્ષણિક અળવળથી લાભ નહિ થાય એમ કહેતા. કેટલાક લોકોને તેમના વિચાર માફક ન આવતા, એથી તેઓ ઘર પકડીને બેસી તમાસો બેસાડતા. પણ જે વાત તેઓને ગળે ન ઉતરે તેમાં લોકલાજ ખાતર પણ માન્ય કરતા નહિ. અમુક વ્યક્તિને સાંઝે લાગશે કે ખોટું તેની પરવા ન કરતા. તેમનું મિત્ર મંડળ વકિલોનું હતું. બુનાગઢ પ્રજામંડળની બેઠકમાં બુદાબુદા વક્તાઓનાં ભાષણો થયાં હતાં, અમારાં બંનેનાં ભાષણો એક દિવસ ગાઠવ્યાં હતાં. દુવરોની માનવસંઘર્ષને અર્થે કલાક ભાષણ કરી, ખુશ કરી નાખી હતી. અને તેજ દિવસે મારા બંનેની રમણિકલાલ ભટ્ટને પોતાની પ્રિય જગ્યાએ ફરવા લઈ ગયા. ઘેર આવી મને વધામણી આપી. હવે તમે શાન્તિ રાખજો. બે જણાને મારી ફરવાની જગ્યા બતાવી દીધી છે. હવે તમે ચિન્તા કરશોમાં. બાકી દેવિ, તમે મને ગમે તેટલો સાચવી રાખશો, પણ પ્રભુની જે ઇચ્છા તે થશે! તમારું, મારું કોઈનું કાંઈ ચાલવાનું નથી. ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખો. દર વખત મને આ વાક્ય તેઓ સંભળાવતા અને જ્ઞાન આપ્યા કરતા. ત્યારપછી ૧૯૬૫ના માગશર મહિનામાં મારી બેનની દીકરીને કન્યા-દાન દઈ વૈદિક વિધિથી લગ્નક્રિયા કરી. લગ્ન વખતે સંકડોની હાજરીમાં વેદોના ઉચ્ચારથી વાતાવરણ ગર્જી ઉઠ્યું. અમારા બુનાગઢમાં દરેક વેદપાઠી બ્રાહ્મણો ઘણા રહે છે. લગ્ન વખતે ચારે વેદો ભણનારા બ્રાહ્મણો એકઠા

થાય છે. કવિજ્ઞ સામગાનના તો સ્પેશીયાલિસ્ટ હતા. કોઈ પણ રાગ રાગણીમાં તેઓ વેદ મંત્રનું ગાન કરી જનતાને આશ્ચર્ય પમાડી આનંદ આપતા. માહ મહિનાની વસંત પંચમીનાં લગ્ન મારા નણુંદના દીકરાનાં ઘણી જ હોંશથી મોસાળું વિગેરે કરીને ઉજવ્યાં હતાં. બંને ક્રિયા વિત્યાબાદ મને કહ્યું, કે આપણે પિતૃ ઋણમાંથી મુક્ત થયાં. હવે કાંઈ ફરજ રહી નથી.

મુંબઈમાં છેલ્લીવાર :

૧૯૩૬ ના શિવરાત્રીના ઉત્સવ ઉપર મુંબઈ ગયા. ડૉ. કલ્યાણુદાસને વાત કરી હતી કે જંગલમાં ફરવા ગયો હતો ત્યાં શ્રીટ આવી હતી. મુંબઈમાં એક મહિનો રહ્યા હતા. ત્યાં સ્ટેજ ગાઉટની અસર થઈ હતી. પણ મને કાગળમાં જણાવ્યું નહોતું. કારણ હું ચિન્તા કરું. મારી લાગણીનું તેઓ બહુ ધ્યાન રાખતા. મુંબઈથી આવ્યા પછી તેઓ સોનગઢ શુરકુળના ઉત્સવ ઉપર જઈ આવ્યા. વડોદરા કન્યા મહાવિદ્યાલયના ઉત્સવ દૂર ગયો હતો એટલે ત્યાં જવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો હતો. સોનગઢમાં શ્રી. આનંદપ્રિય મળ્યા અને તેમણે અતિ આગ્રહ કર્યો કે આપને આવ્યા વિના નહિ ચાલે. કારણ ઘણાખરા અન્ય વક્તા હૈદરાબાદ સત્યાગ્રહમાં રોકાઈલા છે. સોનગઢથી બુનાગઢ આવી ગયા. અને ફરી વડોદરા જવા તૈયાર થયા એટલે મેં કહ્યું આટલી ગરમીમાં તમે મુસાફરીની ગરમી ભોગવો છો અને મગજ ઘસો છો તેની અસર પછીથી થશે અને તે મારે ભોગવવું પડશે. ‘એકને વચન આપ્યું તે

મિથ્યા કેમ થાય ? હું આવીશ એમ કહેવાઈ ગયું પછી ગમે તેવી સ્થિતિમાં ત્યાં ગયેજ છુટકો !' વડોદરા જઈ આવ્યા.

દેહોત્સર્ગ :

પછી નિરાંતે ગીતા ઉપર લાખ્ય લખવું શરૂ કર્યું. હાલમાં સવારના ફરવા જવું બંધ કર્યું હતું. સવારથી લખવામાંજ વખત ગાળતા. તેમની ઉમેદ હતી કે વૈદિક સિદ્ધાંતમાં અજોડ એવું ગીતા લાખ્ય તેઓ લખશે. માનવી ધારે છે શું અને કુદરત કરે છે શું ? માનવીની ઉમેદ મનમાંજ રહે છે. આ બાબતમાં તેમજ બન્યું. ૧૯૩૯ ના જુલાઈની ૧૫ મીની સાંજે સાડા પાંચે તેઓ રોજના કમ પ્રમાણે ફરવા ગયા. સાંજે સાડા સાતે ઘેર આવી જવાનો તેમનો કમ હતો. આઠ વાગે દૂધ પીવાનો અને નવ વાગે સૂઈ જવાનો તેમનો રોજનો નિયમ હતો. લગભગ આઠ થઈ ગયા છતાં તેઓ આવ્યા નહિ. મારા જીવને ક્યાંય ચેન પડતું નહોતું. કોઈ વખત તેઓ તેમના મામાને ઘેર જતા. ત્યાં ગયા હશે ધારી, મેં સાડા આઠ વાગ્યા ત્યાં સુધી મન વાળ્યું. પછી મારી હિંમત હાથ રહી નહિ. મેં મારા બનેલી રમણિકલાલ લટ્ટને બોલાવ્યા અને કહ્યું, હજી કવિજી ફરીને ઘેર આવ્યા નથી. તેમના મામાને ઘેર તપાસ કરી આવો. કોઈ દિવસ તેમને આટલું મોડું થતું નથી. આજે શું થયું હશે ? હું મુંઝાવા લાગી. મારા બનેલી અને આસપાસનાં પાડોશી મને ધીરજ આપવા લાગ્યાં. દેવી, ગભરાઈ શું જાઓ છો ? પુરુષ છે. કોઈ દિવસ બહાર કોઈની સાથે વાતમાં રોકાઈ ગયા હશે. એવી રીતે મને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં. મારા હૃદયને

ક્યાંય સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નહોતી. શ્રીટ આવ્યે લગલગ સાત મહિના થવા આવ્યા હતા. કદાચ શ્રીટ આવી હશે ? નહિ વળી હોય ? ઇ. અનેક તર્ક વિતર્ક માફે મન કરતું હતું. મારા બનેલી બબર લઈને આવ્યા કે તેમના મામાને ઘેર તેઓ નથી ! એ બબર સાંભળતાં જ માફે હૈયું હાથ ન રહ્યું. મેં તુરત ધાર્યું કે જરૂર કાંઈ વિપરીત થયું હશે. જે વ્યાપારી મણીભાઈ કે જેમણે તેમની ફરવાની જગ્યા જોઈ હતી, તેને બોલાવ્યા. મારા બનેલી તો હતા જ. મારા બે ભાણેજ, નણુંદનો દીકરો ભાણેજ. એમ પાંચ જણા મોટર કરી, સાથે પેટ્રોમેકસની બત્તી લઈને ગયા. મારા ભાઈ, દામોદરજી કાંઠે બેઠકે હતા તેમને બોલાવ્યા. દીવાસાની આગલી રાતે ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. મેઘલી અંધારી રાત હતી, જાણે પ્રકૃતિએ રૂદન ન માંડ્યું હોય ! જંગલનો રસ્તો બિહામણો. વાઘ, વરૂ, સાપ વગેરેની ત્યાં ઘણી જ બીટ રહે છે. નવ વાગે ગિરનાર દરવાજો પણ બંધ થઈ જાય. ફક્ત વંથળી દરવાજો ખુલ્લો રહે અને બધા દરવાજા બંધ થઈ જાય. મોટરને બહારો બહાર લઈ તેઓ તેમની એકાન્ત જગ્યાએ પહોંચ્યા. તેમની બેસવાની જગ્યા ઉપર હતી અને નીચે વાવ હતી. પ્રથમ વાવમાં જોવા ગયા. તેમનું ખેરણ અને છત્રી દીઠાં. એટલે એ લોકોને આશા પડી કે અહિં હશે. વાવ મોટી અને ઉંડી છે. થોડે ઉતર્યા ત્યાં તેમની નજર વાવમાં પડી. મારી નણુંદનો દીકરો ગભરાઈ જૂમ પાડી ઉઠ્યો, આ રહ્યા મારા મામા ! ત્યાં સૌની નજર પડી. તેઓ વાવના પાણીમાં ચાર પગથીયાં ઉપર હતા. સૌએ મળી તેમને બહાર લીધા અને શરીર

તપાસ્થું. આશા જેવું જણાયું નહિ. જંગલમાંથી ખડાર સરીયામ રસ્તે-જે સલામત હતો ત્યાં-લાવવાની તજવીજ કરી. મોટર ટ્રાઇવર ભલો હતો. પોતાની મોટર રસ્તા ઉપર રેઢી મૂકીને શોધવામાં સામેલ થયો હતો. મહા મહેનતે તેઓ સર્વ ઉપર ચઢવા માંડ્યા ત્યાં રસ્તામાં ઢીવો ઠરી ગયો. કેડી ભૂલી ગયા. વાવ નીચાણમાં હતી. લગભગ ૨૦ પગથીયા ચઢીને ઉપર આવવાનું હતું. સર્વ જણા મજબુત મનના અને શરીરના હતા, કે કામ હાથ ધરી પાર ઉતાર્યું. બીજા કાચાપોચા હોય તો જે સ્થિતિમાં તેમને જોયા તેજ હાલતમાં રહેવા દઢ ગામમાં ખબર કરવા આવે! મારે એટલું જરૂર કહેવું પડશે, કે દુઃખમાં અમારા સગા સોના જેવા નિવડ્યા છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં મંદવાડ આવ્યો હતો ત્યારે રાત દિવસ ઉજાગરા કરી ચાકરી કરી હતી. અને આવખતે તેઓએ જે હિમ્મત ભર્યું કામ કર્યું છે, તેને માટે તેમની પ્રશંસા કરવા મારી પાસે શબ્દો નથી. અનેક મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઈ તેઓ સલામત જગ્યાએ પહોંચ્યા. એ માણસને ગામમાં ખબર આપવા માટે કવિજીના મામાને ઘેર મોકલ્યા. જેમ બને તેમ જલદી થોડાક સગાને ત્યાં બોલાવ્યા હતા. મને આ બાબત જણાવી ન્હોતી. જેમ વધારે વખત વીતતો હતો તેમ મારું શંકાશીલ હૃદય અનિષ્ટની આગાહી કરતું હતું. અમારા સગાઓને ખબર પડતી ગઈ તેમ એકઠા થવા લાગ્યા. સૌ સૌની લાગવગને ઉપયોગ કરવા કાંકાં મારતા હતા. જમાનો જુદો હતો. દેશી રાજ્ય હતું. આપણે કારણ વિના રાજ્યના ગુન્હામાં શામાટે આવવું? એવી સલાહ અનુભવીઓ તરફથી મળી.

પોલીસ ચોકીમાં જાહેર કરી સ્ટેષન ડોક્ટરને લઈ ત્યાં ગયા. જે હકીકત હતી તે નિવેદન કરી. ડા. દીવાકરે તપાસી તુરત અભિપ્રાય આપ્યો કે શ્રીટ આવવાથી હાર્ટફેઇલ થયું છે. પછી મને ખબર આપી. એટલે હું તેઓની પાસે ગઈ. અને જ્યાં જોઈ છું તો શ્રીટ આવવાનાં તમામ ચિહ્ન હતાં. એક તરફનું પડખું ખેંચાઈ ગયું હતું. પગ ઉભો હતો. મોં વાંકું હતું. મોંમાંથી અને નાકમાંથી લોહી મિશ્રિત શીણ નિકળતાં હતાં. શ્રીટ આવવાની આગાહી એમને થઈ હશે એટલે તુરત પાણી લેવા વાવમાં ગયા હશે-જેમ હરવખત જતા. ત્યાં અચાનક આ ઘનાવ ઝની ગયો હશે. એમ ડોક્ટરનું કહેવું થયું. જે જીવ હોય અને પાણીમાં ગોથું ખવાયું હોય તો પેટમાં પાણી ભરાવા સંભવ હતો. લાસ પાણીને તળીએ જેસી જાય. ૧૨-૨૪ કલાકે ઉપર આવે.

જંગલનો જોગંદર :

આખરે મારી શંકા સાચી જ ડરી. જે ભય મને રોજ લાગતો તે આખરે ખરો પડ્યો ! મારા સલાજીતને મેં ત્યાં સુતેલા જોયા ! શાસ્ત્રના મહારથી નિર્જીવ હાલતમાં હતા ! વેદોના જ્ઞાતા, ધર્મ ધુરંધર પંડિત અચેતન હાલતમાં પડ્યા હતા ! જ્ઞાનનો પ્રકાશતો તારો અસ્ત થયો હતો. જે મૃત્યુ માટે ભીષ્મપિતામહે છ મહિના બાણશૈયા સ્વીકારી, ઉત્તરાયણના સૂર્યની રાહ જોઈ હતી, તેજ ઉત્તરાયણના સૂર્યના આખર દિવસે મારા જંગલના જોગીએ જોગ સાધ્યો હતો ! જેઓ સંસારી છતાં વૈરાગી હતા, જેને

જંગલ અતિ પ્રિય હતું, તેમણે અંતિમ સમાધિ જંગલ-
માંજ સાધી! જે સૌરાષ્ટ્ર દેશ કે જેનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ
છે; જ્યાં સિંહો ઉત્પન્ન થાય છે, જેના સાગરમાં મોતી
પાકે છે, જ્યાંની શૂરવીરતા જંગ મશહૂર છે, જ્યાંની સતીસ્ત્રીઓ
જગદ્ગંધ છે, જ્યાં નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિ
પાક્યા, જે દેશમાં યુગ પ્રવર્તક સ્વામી દયાનંદ અને
મહાત્મા ગાંધીજી જેવી દિવ્ય વિભૂતિ પ્રકટી, તેવા પવિત્ર
દેશમાં જન્મવાનું સ્વર્ગસ્થને અભિમાન હતું! જે પવિત્ર
રસ્તે દિગ્ગજ જેવો ગિરનાર છે, જે રસ્તે કદિ ન સૂકાય
તેવું દામોદરજી તીર્થ છે, જે રસ્તે કાળ યવનને બાળવા
મુચ્ચકુન્દમુનિએ તપ કરી સમાધિ લીધી છે, જે રસ્તે
રૈવતાચળ પર્વત, જ્યાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ-યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ-
ચંદ્રની કીડા ભૂમિ છે, જે રસ્તે જન્મે તેને સૌને જવાનું
છે, તેજ રસ્તા ઉપર સદાય વિકસિત મુખકમળ વિલય
પામ્યું! સર્વ પ્રતિ પ્રેમાળ વર્તન, જેને સદાય યોગ
સાધવાની તમન્ના-તેમણે તેજ રસ્તે યોગ સાધ્યો! તેમણે
જીવી જાણ્યું અને મરીયે જાણ્યું. તેઓ કદી કોઈના બુરામાં
રાજી નહોતા. મેં પેટ ભરી નીરખી તેમનાં અંતિમ દર્શન
કર્યાં. છેવટના પ્રણામ કરી, માંડે કુટેલું ભાગ્ય લઈ ઘેર
આવી. મારા પર અનજ વજ્રપાત થયો! હું અને તે
જાને તેજ સાંજે સાથે ખડાર નિકળ્યાં હતાં. પણ ત્યારથી
મારો અને તેમનો સંબંધ પૂરો થયો હશે! માંડે સ્ટેઈટ-
મેન્ટ પોલિસે લીધું. તેઓ જાહેર જીવન જીવતા એટલે
જાણીતા હતા. પાંચ વર્ષથી ખલડપ્રેશર અને પ્રીટથી પીડાતા
હતા. આવી એકાન્ત જગ્યાએ રોજ જવાનો તેમનો ક્રમ

હતો. તે સૌ કોઈ જાણતું. અમારા સગાઓએ આખી રાત ઘણી તકલીફ ઉઠાવી. તેમને દવાખાને લઈ ગયા. અમારા જુનાગઢમાં શહેરની આસપાસ રાંગ-કોટ-કિલ્લો છે. તેના રક્ષણ માટે દરવાજા છે. તે દરવાજા ખુલાર મૃત્યુ થાય તો તેને દરવાજામાં દાખલ ન કરી શકાય. જો કોઈ કરે તો રાજ્ય ઉપર અપશુકનની માન્યતા પરાપૂર્વથી ચાલતી હોવાથી તેમને ઘેર લઈ અવાય તેમ નહોતું! સવારના આઠ વાગ્યા પછી પોસ્ટમોર્ટમ થયું. મારે એટલું હૃદય પૂર્વક કહેવું જોઈએ કે અમારા સગા તો અમારું શર્મે, ધર્મે પણ કરે પણ વિશેષતા તો એ કે અમારા દરેક જ્ઞાતિ બંધુએ જે મમતા અને લાગણી બતાવી છે, તેને માટે હું તેમની જન્મો જન્મ ઝાણી છું. સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષોએ, મને જરા એાછું આવવા દીધું નથી. અમે તો જીવનભર ખુલારગામ વસ્યાં છીએ. અમારા જ્ઞાતિબંધુઓની સેવા અમારાથી કંઈજ થઈ નથી. મારા દુઃખમાં ભાગ લઈ મને જે આવાસન આપ્યું છે, તેનો બદલો મારાથી કંઈ વળી શકે તેમ નથી. સ્વર્ગસ્થ કદિ કોઈના જીરામાં રાજી નહોતા. તેઓ સ્પષ્ટ વક્તા હતા. જે માને તેવું કહે. ગોળ ગોળ વાત કદિ પસંદ કરતા નહિ. દહીં દુધીયા નીતિને બહુ વખોડતા. જ્યાં સુધી તેમનું સાહિત્ય છે ત્યાંસુધી તેઓ અમર છે, એમજ મારે માનવાનું રહ્યું. મને તેમણે જે જ્ઞાન આપ્યું છે, તેના પ્રતાપે મેં મારી કાલી, બોળડી અને ઘરગથ્થુ વાણીમાં તેમની અને સાથે મારાએ જીવનની આ રેખા દોરી છે. દરેક બાબતમાં તે મને પ્રેરણા આપતા. ઘરના વહીવટની તમામ જવાબદારી તેમણે છેલ્લા પાંચ વર્ષથી મારા ઉપર

નાખી હતી. તેમને કાંઈ પૂછું, ત્યારે મને કહેતા, તમે તમારી મેળે કામ કરતાં શીખો. હું નથી એમ સમજી વર્તો. હું તમારો મે'માન છું. તેઓ સૂર્યરૂપ હતા. હું ચંદ્ર તરીકે સદાય તેમની સાથે રહી છું અને તેમનાં તેજ કિરણ મેં ઝીલ્યાં છે. મારામાં વિશેષતા નથી કે તેમનાં અધૂરાં સાહિત્ય પૂરાં કરું. કવિ બાણના જીવનમાં છે કે 'કાદમ્બરી' અધૂરી રહી હતી તે તેમના પુત્રે પૂરી કરી. કવિજનું અધુરું ગીતા-ભાષ્ય કોઈ પૂરું કરે એમ નથી—કારણ મારા સિવાય તેમની પાછળ કોઈ નથી.

ભાવિ :

વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ની ભાવનાથી અમે જીવન ગાળ્યું છે. તેમના ગુણાનુવાદ ગાઈ હું મારી અવશેષ જીંદગી ઋશ્વર ભજનમાં પૂરી કરીશ. હું તેમને 'કવિજી' કહીને સંબોધતી કારણ તેઓ કવિ હતા. તેઓ મને 'દેવી' ના બહુ માનથી ઓત્તાવતા. મારામાં દેવત્વ છે નહિ. એમના જીવનની કેટલીક વાંતા તેમણે મને કહેલી, અને કેટલીક મારા સમાગમમાં આવ્યા પછીની જે હું જાણું છું, તેની આ નોંધ લખી. હું તેમને મારી સ્નેહ અને શ્રાદ્ધાંજલિ સમર્પું છું. કોઈને અપમાન ખેંચાડવાનો કે લાગણી દુખવવાનો મારો ઉદ્દેશ બિલકુલ નથી. આમાંથી હું સ ક્ષીર ન્યાયે કાંઈ લેવા જેવું લાગે તે લેવું એટલી પ્રાર્થના છે.

ઉપસંહાર.

તા. ૧૬-૭-૧૯૩૯ ને રવિવાર સંવત ૧૯૯૫ના અષાઢ વદી ૦)) અમાસ 'દીવાસા' નામે ઓળખાય છે. દીવાસાનો.

અર્થ છે દેવોની અમાવાસ્યા. દેવોનો એ પ્રિય લાડકો પુત્ર તેજ
યાદગાર દિવસે ચિતા ઉપર ચઢ્યો ! અમારા તમામ જ્ઞાતિ
બન્ધુઓએ તથા કેટલાક ઓળખીતા આર્યોએ પૂર્ણ વિધિથી
આહૂતિ આપી અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કર્યો હતો. જુનાગઢથી
મહીદાસ માસ્તરે તેજ દિવસે મુંબઈ રવિવાર હોવા છતાં
તાર કરી દીધો હતો. જેથી તાત્કાલિક સ્થળે સ્થળે શોક
સભા ભરાઈ અને મારા પર શોકના ઠરાવો આવવા માંડ્યા.
અનેક સમાજો તરફથી, સ્નેહીઓ તરફથી તાર તેમજ
પત્રોનો પાર નથી રહ્યો. અમારા તરફ સદાય વડીલબન્ધુ
તુલ્ય રહેનાર, ડો. કલ્યાણદાસને બહુજ આઘાત થયો.
તેમણે પોતાના ધર્મપત્ની સૌ. કમળાબહેનને તથા
ભાઈશ્રી એસ. કે. ગીલડરે પોતાના ધર્મપત્ની સૌ. વિદ્યાબહેનને
મને આશ્વાસન આપવા મારી પાસે મોકલી દીધાં. તેઓએ
આવી મારા દુઃખમાં સમવેદના પ્રકટ કરવાથી, હું તેમની
અત્યંત આભારી છું. જે ભાઈઓએ તાર તેમજ પત્રો
લખીને મારા દુઃખમાં ભાગ લીધો છે તેમ જુદા જુદા
છાપાના તન્ત્રીઓએ નોંધ લઈ મને કૃતાર્થ કરી છે તે
સૌનો હું આ સ્થળે આભાર માનું છું. જુનાગઢના ડો.
છત્રપતિ અને તેમનાં માતૃશ્રી મારા દુઃખના દિવસોમાં
અનેક વખત વિઝીટ લઈ, મારા નબળા મનની તેમજ તનની
આશ્વાસનથી અને દવાદારથી મારી લાગણી પૂર્વક સંભાળ
રાખે છે તેને માટે આભાર માનવા મારી પાસે યોગ્ય
શબ્દો નથી. ફક્ત મારા મુંગા અનેક આશીર્વાદ છે. તેમનું
પ્રભુ કલ્યાણ કરે !

कुसुमस्तव कस्येव द्वयो वृत्तिर्मनस्विनः ।
मूढनि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वनपववा ॥

બેજ વૃત્તિ દઢાત્માની પુષ્પ ગુચ્છ સમાન છે;
રહે સૌનાં શિરે કાંતો, કાં વને કરમાય છે.

ઉપર પ્રમાણેનું જીવન સ્વર્ગસ્થ અંત સુધી જીવ્યા છે—
યશસ્વી અને ગૌરવ ભર્યું. કલ્યાણના કરવાવાળાની કદિ
દુર્ગતિ હોતીજ નથી, એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણઅંદરનું વચન
છે. તેમના જેવું કીર્તિ ભર્યું, તેજસ્વી જીવન જીવવાનું પ્રભુ
મને બળ આપે.

*

*

*

કવિ આર્યસમાજ માટે જીવ્યા અને ઝંઝૂમ્યા. આર્ય-
સમાજના સિદ્ધાંતોને, જીવનમાં ક્રિયાત્મક રીતે ઉતારવા
જેમણે પરિણામનો કદિ વિચાર કર્યો નથી એ આર્યસમાજ
માટે આર્યો સ્વર્ગસ્થના જીવનમાંથી આ પુસ્તક દ્વારા જે
બોધ મળે તે ગ્રહણ કરી, જીવનમાં ઉતારવા કોશિષ કરશે
તો મારો શ્રમ સાર્થક માનીશ. મારે માટે તો:—

ઉડી ગયું સુખ સર્વ એ, શોષાયું મન આજ
કિંતુ ફલકુલતો રહે કવિનો આર્યસમાજ !

પ્રાર્થનાષ્ટક.

રચયિતા:—સ્વ. પં. મહારાણીશંકર શર્મા.

નમસ્તે સતે તે જગત્કારણાય નમસ્તે ચિતે સર્વલોકાશ્રયાય ।
નમોઽદ્વૈતતત્વાય મુક્તિપ્રદાય નમો બ્રહ્મણે વ્યાપિને શાશ્વતાય ॥

અખિલ બ્રહ્માંડનાં કારણ, તને-સત્ ને પ્રણામ હજી,
ચરાચર લોકનાં આશ્રય, તને-ચિત્ ને પ્રણામ હજી.
પરમ અદ્વૈત તત્ત્વ અજોડ, મુક્તિદાયી છે ઋણછોડ,
સનાતન વ્યાપી ચારે કોર, તને પરબ્રહ્મ નમન હજી. ૧.

ત્વમેકં વરેણ્યં ત્વમેકં શરણ્યં ત્વમેકં જગત્પાલકં સ્વપ્રકાશમ્ ।
ત્વમેકં જગત્ કર્તૃ પાતૃ પ્રહર્તૃ ત્વમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પમ્ ॥

તું એક જ સ્તવનને લાયક, તું એક જ શરણુને લાયક,
તું એક જ જગત્નો પાલક, સ્વયં જ્યોતિર્દ્યુતિદાયક.
તું એક જ સૃષ્ટિ સરજનહાર, સુરક્ષક ને પ્રલય કરનાર,
તું એક જ સર્વશ્રેષ્ઠ અપાર, નિશ્ચલ નિર્વિકલ્પ અમાપ. ૨.

ભયાનાં ભયં ભીષણં ભીષણાનાં, ગતિઃ પ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ।
મહોચ્ચૈઃ પ્રદાનાં નિયન્તૃ ત્વમેકં પરેષાં પરં રક્ષણં રક્ષણાનામ્ ॥

મહાહ્રોમાં રૂઢ જ તું, ભયંકરમાં ભયંકર તું,
જીવોની આળસી ગતિ તું, પવિત્રોમાં પવિત્ર જ તું,
અતિ ઉત્કૃષ્ટ ધામોનો, નિયન્તા એક ઈશ્વર તું,
જ્યાં પારોથી પણ પર તું, જ્યાં ત્રાણોનું રક્ષણ તું. ૩.

વયં ત્વાં સ્મરામો વયં ત્વાં ભજામો

વયં ત્વાં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।

સદેકં નિધાનં નિરાલમ્બમીશં

ભવામ્મોઽધિપોતં શરણ્યં વ્રજામઃ ॥

અમે તારું સ્મરણ કરીએ, અમે તારું ભજન કરીએ,
જગતના સાક્ષિ રૂપ તને, સુભક્તિથી નમન કરીએ.
તું સદ્રૂપ એક પરમ સુધામ, નિરાલંબી મહાભગવાન;
જગત્ સાગરનાં ભવ્ય વહાણ, લઇએ તારું આશ્રય ત્રાણ. ૪

વિદુર્યં ન ચિત્તેન્દ્રિયાણીન્દ્રિયેશં

વિજાનાતિ યસ્તાનિ, નિત્યં નિયન્તા ।

જગત્સાક્ષિણં વ્યાપકં વિશ્વવન્દ્યં

ચિદાનન્દરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥

ન તે ઈન્દ્રિયાધીશ્વરને અમારાં ચિત્તેન્દ્રિય જ સમજે,
પરંતુ નિયન્તા જાણે હંમેશાં ઈન્દ્રિયો, મનને.
જગતના સાક્ષિ વ્યાપક વિશ્વના જે વન્દનીય પ્રભુ,
હું તે પરમેશને પામું ચિદાનંદ સ્વરૂપ વિભુ. ૫

અળો રણ્યણીયાન્મહામ્હો મહીયાન્

રવીન્દુગ્રહજ્વાલગોલાદિકર્તા ।

યદૈશો હિ સૃષ્ટ્યાદિ મધ્યાન્ત સંસ્થ

શ્રિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥

આણુથી પણ આણુ તે છે, મહત્તરવો થકીય મહાન,
ગ્રહો શશી સૂર્ય જ્વાલાઓ-સુગોળાઓનો કર્તામાન.

જે મશ્વર સૃષ્ટિની શરૂમાં ને મધ્યે અંતમાંય રહે,
હું પામું પૂર્ણ ભક્તિથી તે જ્ઞાનાનંદ સદૃષ્ટને. ૬.

વશે यस્ય વિશ્વં સમસ્તં સદાસ્તે

યદ્વામાસતોભાતિ યદ્વૈ વિચિત્રમ્ ।

ન જાનન્તિ યં તત્ત્વતો યોગિનોઽપિ

ચિદાનન્દરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥

રહે છે વિશ્વ આ સઘળું હમેશાં જેમના તાબે,
વળી જેના પ્રકાશે ચિત્ર ને વિચિત્ર તે ભાસે.
ન જાણે યોગીઓ પણ જેમને પૂરેપૂરી રીતે,
હું પામું તે ચિદાનંદી પ્રભુને મારી પૂર્ણ પ્રીતે. ૭.

યતો જાયતે વિશ્વમે તત્સમસ્તં સ્થિતં યત્રયસ્મિંલ્લયં યાતિ કાલે ।
અનાદિં વિભુમાદિમધ્યાન્તશૂન્યં ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥

થતું ઉત્પન્ન જેથી આ અખિલ જગ જ્યાં સ્થિતિ કરતું,
સમય થાતાં ફરી પાછું પ્રલય પણ ત્યાંજ પામી જતું;
અનાદિ તે વિભુ છે આદિ મધ્ય, ને અન્ત વિહોણો,
હું થાઉં પૂર્ણ ભક્તિથી સદા તે ચિદાનંદ તણો. ૮

*

*

*

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ ત્વમેવ બન્ધુશ્ચ સસ્રા ત્વમેવ ।
ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ ત્વમેવ સર્વે મમ દેવદેવ !
ખરો તુંજ મુજ પિતા માતા, ખરો તુંજ મિત્રને બ્રાતા,
ખરી દોલત ને મિલકત તું, તું મુજ દેવાધિદેવ બધું.

॥ પ્રત્યેભ ॥

